62472

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

(DİN SOSYOLOJİSİ)

ABDULLAH CEVDET'TE DİN VE BATILILAŞMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI:

Prof.Dr. Münir KOŞTAŞ

TEZİ HAZIRLAYAN:

Ramazan UÇAR

ANKARA-1997

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu 1
2. Araştırmanın Önemi ve Amacı 2
3. Araştırmanın Yöntemi 4

I. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

TOPLUM VE DİN 6
A. TOPLUM 6
B. DİN 8
C. DİNİN FONKSİYONU 11
D. DİN-TOPLUM ETKİLEŞİMİ 14
a) Din ve Sosyal Değişme 14
b) Din ve Sosyal Farklılaşma 18
c) Din ve Sosyal Bütünleşme 19

II. BÖLÜM

TARİHİ ÇERÇEVE

A. TANZİMAT DÖNEMİ GENEL NİTELİKLERİ 22
B. I. MEŞRUTİYET 35
C. JÖN TÜRKLER 39
D. II. MEŞRUTİYET 46
E. DÖNEMİN BAŞLICA FİKİR AKIMLARI 52
a) Osmanlıcılık 52
b) İslamcılık 55
c) Garpcılık 58
d) Türkçülük 63

III. BÖLÜM

A. ABDULLAH CEVDET 70
a) Hayatı 70
b) Kişiliği 79
c) Eserleri 82

B. JÖN TÜRKLER İÇİNDE ABDULLAH CEVDET'İN YERİ VE ÖNEMİ 87
a) Jön Türk Hareketi İçinde Abdullah Cevdet 87
b) Hareket İçinde Abdullah Cevdet'in Rolü 92

IV. BÖLÜM

ABDULLAH CEVDET'TE BATILILAŞMA VE DİN

A. ABDULLAH CEVDET'İN BATILILAŞMA ANLAYIŞI 96
a) Abdullah Cevdet'e Göre Batı ve Batılılaşmanın Gereği 101
b) Halkın Kültür Düzeyinin Arttırılması 106
c) Eğitim Yoluyla Bir "Elite"nin Oluşturulması 109
d) Latin Harflerinin Kabul Edilmesi 111
e) Kadınların Eğitilmesi 113
f) Aile Kurumunun İslah Edilerek Kadının Statüsünün Yükseltilmesi 117
g) Eğitim Öğretim Kurumlarının Modernleştirilmesi 121
1. İlk Eğitim ve Öğretim 121
2. Eğitimin Bireyselleştirilerek Amelileştirilmesi 127
3. Avrupa'ya Talebe Gönderilmesi 131
4. Eğitim ve Öğretimin Birleştirilmesi (Tevhidi Tedrisat) 133
5. Medreselerin Durumu 135
6. Eğitim ile İlgili Diğer Düşünceleri 139
h) Abdullah Cevdet'in Atatürk ve Türk İnkılabına Bakışı 141
ı) Abdullah Cevdet'in Batıllılaşma İle İlgili Diğer Düşünceleri 144
B. ABDULLAH CEVDET'İN DİN ANLAYIŞI 149
a) Toplumsal Bir İlerleme Aracı Olarak Din 150
b) Siyasi Bir Muhalefet Aracı Olarak Din 154
c) Toplumsal Gelişmeyi Engelleyici Bir Faktör Olarak Din 162
C. ABDULLAH CEVDET'İN ETKİLERİ 169
SONUÇ 173
KAYNAKÇA 177

B. JÖN TÜRKLER İÇİNDE ABDULLAH CEVDET'İN YERİ VE ÖNEMİ 87
a) Jön Türk Hareketi İçinde Abdullah Cevdet 87
b) Hareket İçinde Abdullah Cevdet'in Rolü 92

IV. BÖLÜM

ABDULLAH CEVDET'TE BATILILAŞMA VE DİN

A. ABDULLAH CEVDET'İN BATILILAŞMA ANLAYIŞI 96
a) Abdullah Cevdet'e Göre Batı ve Batılılaşmanın Gereği 101
b) Halkın Kültür Düzeyinin Arttırılması 106
c) Eğitim Yoluyla Bir "Elite"nin Oluşturulması 109
d) Latin Harflerinin Kabul Edilmesi 111
e) Kadınların Eğitilmesi 113
f) Aile Kurumunun İslah Edilerek Kadının Statüsünün Yükseltilmesi 117
g) Eğitim Öğretim Kurumlarının Modernleştirilmesi 121
1. İlk Eğitim ve Öğretim 121
2. Eğitimin Bireyselleştirilerek Amelileştirilmesi 127
3. Avrupa'ya Talebe Gönderilmesi 131
4. Eğitim ve Öğretimin Birleştirilmesi (Tevhidi Tedrisat) 133
5. Medreselerin Durumu 135
6. Eğitim ile İlgili Diğer Düşünceleri 139
h) Abdullah Cevdet'in Atatürk ve Türk İnkılabına Bakışı 141
ı) Abdullah Cevdet'in Batıllılaşma İle İlgili Diğer Düşünceleri 144
B. ABDULLAH CEVDET'İN DİN ANLAYIŞI 149
a) Toplumsal Bir İlerleme Aracı Olarak Din 150
b) Siyasi Bir Muhalefet Aracı Olarak Din 154
c) Toplumsal Gelişmeyi Engelleyici Bir Faktör Olarak Din 162
C. ABDULLAH CEVDET'İN ETKİLERİ 169
SONUÇ 173
KAYNAKÇA 177

ÖNSÖZ

Türk Düşüncesinde Batılılaşma hareketleri XVIII. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Ancak bu hareketler Tanzimatla birlikte meyvelerini vermeye başlamış ve II. Meşrutiyet'ten sonra olgunlaşma dönemine girmiştir.

Osmanlı toplumunda ilk olarak batılılaşma fikri ve bunun gereği savaşlarda arka arkaya alınan yenilgilerden sonra ortaya çıkmıştır. Savaşlarda alınan bu yenilgiler Devlet adamlarını harekete geçirmiş, batılıların kullandıkları silahlar ve buna bağlı olarak da batıdaki bilim ve tekniğin ülkeye getirilmesi düşünülmüştür. Fakat bu çalışmalar hiç bir zaman beklenen neticeleri vermemiş Devlet kan kaybetmeye devam etmiştir. Durum böyle olunca yapılacak yeniliklere biraz daha geniş bir perspektiften bakılarak batıdaki kurumların da ülkeye kazandırılması düşünülerek birçok kurum olduğu gibi nakledilmiştir.

Ancak çeşitli vesilelerle Batıyı tanıma fırsatı bulan ve Batı standartlarında yetişen Türk aydınları yapılan yenilikleri sığ ve yetersiz bulmuş daha köklü değişikliklerin yapılmasını taleb ederek dikkatleri üzerine çekmeye başlamışlardır. Bu ekol Genç Osmanlılar olarak kendini göstermiş, Jön Türkler ve İttihad ve Terakki olarak da devam etmiştir. Bu ekole mensup aydınlar Batı'dan alınacak sadece bilim ve teknikle bu devletin kurtulamayacağını, bunun için batıyı batı yapan zihniyetin alınması gerektiğini ileri sürerek tek kurtuluşun batılı gibi düşünmekte, batılı gibi yaşamakta olduğu kanaatine varmışlardır. Bunların başında da Abdullah Cevdet gelmektedir.

Abdullah Cevdet daha öğrencilik yıllarında tanıştığı batı patentli düşünce akımlarına büyük ilgi duymuş, ülkede yapılan batı tarzı yenilikleri yetersiz bularak Osmanlı idaresine karşı muhalefete başlamış ve tümüyle batılılaşmayı savunmuştur. Ancak Abdullah Cevdet, İslam toplumuna batı düşüncesi ve batı hayat tarzının doğrudan kabul ettirmenin zor, belki de hiç mümkün olmadığını bildiği için dolambaçlı yollardan giderek bunu başarmaya çalışmıştır. Yani Abdullah Cevdet, islam toplumunda hedeflediği sosyal inkılabın gerçekleşebilmesi noktasında kendi kültür değerlerimizden, özellikle islam dininin sosyal içerikli naslarından faydalanmayı düşünmüştür.

İşte bu çalışmada Abdullah Cevdet'in batılılaşma anlayışı ve bu süreç içerisinde dinin, sosyal içerikli naslarından hem bir muhalefet aracı olarak, hem de toplumsal bir ilerleme aracı olarak nasıl istifade ettiği, hedeflenen sosyal inkılabın gerçekleşmesinden sonra dine karşı aldığı tavırları ortaya konmaya çalışıldı. Bunlar yapılırken Abdullah Cevdet'in yaşadığı dönemi içeren. Türk fikir ve siyasi hayatı ile ilgili olarak ön bilgiler verilerek araştırma temellendirilmiştir.

Çalışma Türk Düşünce hayatında önemli bir yere sahip olan Abdullah Cevdet'in Din ve Batılılaşma ile ilgili düşüncelerine açıklık getirmeye ve Türk fikir hayatının bir noktasının aydınlatılmasına yöneliktir.

Çalışmalarım esnasında yardımlarını esirgemeyen ve bana yol gösteren Değerli Hocam Prof. Dr. Münir KOŞTAŞ Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

01.8.1997

Ramazan UÇAR

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Düşünce tarihimiz üzerinde yapılacak araştırmalar ve tahliller günümüzü daha iyi anlamaya ve geleceğimizi daha iyi planlamaya büyük ölçüde fayda sağlayacaktır. XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve Türk Düşünce Tarihi'nde önemli bir yere sahip olan düşünce akımları ve bu akımların önde gelen simalarının fikirleri günümüze ışık tutacak düzeyde incelemeden uzak durumdadır. Bu dönemde ortaya çıkan ve hararetle savunulan akımların başında batılılaşma gelmektedir.

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın başlarında Batı ile girdiği askeri ve siyasi mücadeleleri kaybetmeye başlayınca, Batı ile başedebilmek için her alanda onları örnek alarak birçok yenilikler yapılmaya başlandı. Ancak zaman zaman yapılan yenilikler beklenen sonuçları vermeyince askıya alınmak durumunda kalmıştır. Ülkede devletin kurtuluşa erebilmesi için ilk defa batı tarzında değişiklikler yapılmasının gereğini ortaya koyanlar idareciler iken zamanla yapılan bu değişiklikleri yetersiz gören fikir adamları bu bayrağı onlardan alarak daha fazla yenilik, daha fazla batılılaşmayı taleb etmeye başlamışlardır. Osmanlı'nın kurtuluşu için batılılaşmayı tek çıkar yol olarak gören "batıcı akım" ve bunların en önde gelen simalarından olan Abdullah Cevdet, batı düşüncesinin ülkemiz insanına tanıtılmasında ve kök salmasında büyük pay sahibidir.

Abdullah Cevdet, toplumlun batılılaşabilmesi ve hedeflediği sosyal inkılabın gerçekleşebilmesi için, dinin sosyal içerikli naslarından da büyük

ölçüde istifade etmiştir. İşte biz burada Abdullah Cevdet'in batılılaşma anlayışını, batılılaşma yolunda dini değerlerden nasıl istifade ettiğini, hedeflenen sosyal inkılab gerçekleştikten sonra dinin durumu ile ilgili düşüncelerini esas alarak araştırmamızı yapacağız.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Osmanlı Devleti'nin sonu ve Cumhuriyet Türkiye'sinin tohumlarının atıldığı bu dönemin araştırılması günümüz açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü XXI. yüzyılın gelişmekte olan Türkiye'si hala o dönemde başlayan fikir ve düşünce akımlarının etkisi altındadır. Özellikle bu dönemin en güçlü akımlarından biri olan batılılaşma üzerinde titizlikle durulması gereken bir akımdır. Doğal olarak batılılaşma akımı araştırılırken onun önde gelen savunucularının fikir ve düşüncelerinin de araştırılması gerekmektedir. Bu noktada Abdullah Cevdet'in batılaşma ile ilgili fikirlerinin ortaya konarak tahlil edilmesi amaçlarımızın başında gelmektedir.

Toplumu ileri götürebilecek bir güç olarak görülen batılılaşma anlayışı ve batıyı bugünkü gelişmişlik düzeyine çıkaran kurumları farketmeye başlayan Türk aydını bu noktaya ulaşabilmek için kendi değerlerinden istifade etmeyi düşünmüşler ve ancak bu yolla başarıya ulaşabileceklerine inanmışlardır. Abdullah Cevdet'te batı düşünce sisteminin ülkede yaygınlaşması ve ülkemizin batı standartlarına ulaşması için bu yolu deneyenlerin başında gelmektedir. Onun batılılaşma yolunda kültürel değerlerden özellikle islam dininin sosyal içerikli naslarından nasıl istifade ettiğini ve bu noktada din hakkındaki görüşlerinin ortaya konması araştırmanın diğer bir amacını teşkil etmektedir. Abdullah Cevdet'in din ve toplum ile ilgili görüşlerini ve toplumun yönlendirilmesinde dini değerlerden istifade edilmesi yönündeki fikirleri temel alınarak ortaya konulacaktır.

Batılılaşma ve din kavramları dün olduğu gibi bugün de gündemimizi meşgul etmektedir. Bazı aydınlarımız dini toplumsal ilerlemenin önünde bir engel olarak görüp, batılılaşabilmemiz için dini bir yana bırakmamız gerektiğini ileri sürerken bazıları da toplumun kendi değerlerini (bunların başında din gelir) de muhafaza ederken batılılaşma (çağdaşlaşma) sürecinin devam ettirilebileceğini ileri sürmektedirler.

Batılılaşma akımının en hareketli savunucusu olan Abdullah Cevdet, batıyı güç, kuvvet ve medeniyetin beşiği olarak görüyor ve bizim de dünya üzerinde varlığımızı devam ettirebilmemiz için onlar gibi güçlü ve kuvvetli olmamız gerektiğini, güçlü, kuvvetli olabilmek için her şeyimizle (düşünce, fikir, örf, adet, giyim, kuşam) kendimizi onlara benzetmemiz gerektiğini ileri sürmektedir. Abdullah Cevdet'in, özellikle II. Meşrutiyet' ten sonra batılılaşma yolundaki faaliyetlerinin ortaya konarak fikirlerinin ve etkilerinin tespit edilmesi amaçlarımızdan bir diğeridir.

Çalışmamızda batılılaşma ve din konusunda yoğunlaşmamız, batılılaşmanın tarihi bir sürecini teşkil eden Abdullah Cevdet'in düşüncelerinin ortaya konması ve bu düşüncelerin yeni Türkiye Cumhuriyeti üzerindeki etkilerini araştırarak günümüz tartışmalarına bir ışık tutmasını sağlamaktır. Çünkü batılılaşma ve niçin batılılaşamadığımız* bugün bile hala tartışılmaktadır.

Türk Düşünce Tarihinde mühim bir yere sahip olan II. Meşrutiyet Dönemi ve bu dönemin en popüler akımlarından biri olan batılılaşma akımı ve batıllaşmanın en hararetli savunucularından olan Abdullah Cevdet'in fikirlerinin tespit edilmesi dönemin fikir tartışmaları hakkında fikir vermesi,bugünü anlamamıza yardımcı olması ve gelecekle ilgili planlarımıza yön vermesi bakımından önemlidir.

---

* Mümtaz Turhan , Garplılaşmanın Neresindeyiz? İstanbul 1967, Niyazi Berkes, İkiyüz yıldır Neden Bocalıyoruz? İstanbul 1965.

Abdullah Cevdet'in toplumda hedeflediği sosyal inkılabı gerçekleştirebilmek için kültürel değerlerden ve özellikle dinin sosyal içerikli naslarından nasıl faydalandığının tespiti, dinin toplum üzerindeki etkisinin anlaşılması ve bunun ortaya konması araştırmamız açısından ayrıca önem taşımaktadır. Türk toplumunun batılılaşması, bu noktada Abdullah Cevdet'in etkilerinin günümüze yansımaları tespit edilerek ortaya konması araştırmanın bir diğer önemli yönünü teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra yerine kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ideolojisi oluşturulurken batı patentli düşüncelerin ağırlıkta olması ve bu düşüncelerin yıllar önce Abdullah Cevdet tarafından savunulması onun bu noktadaki rolünün anlaşılması açısından önemlidir.

Batılılaşma ve din konusunda yapılan spekülasyonları aydınlatabilmenin yollarından biri de tarihi zemini araştırarak bugünü yönlendirmede sağlam veriler tespit edebilmektir. Araştırmamızda Abdullah Cevdet merkez alınarak onun batılılaşma ve din konusundaki düşünceleri bir süreç içerisinde ortaya konmaya çalışılacaktır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Din Sosyolojisi , kendine has metotlarıyla Din-Toplum ilişkisini anlamaya çalışan bir bilimdir. Din Sosyolojisi genç bir bilim dalı olmasına rağmen kısa zamanda metodolojisini belirlemiş, sosyal bilimler içindeki hak ettiği yeri almıştır. Muhtevası ve gayesi hakkında tarihte bir çok tartışma olmasına rağmen artık günümüzde bu tartışmalar kesilmiş durumdadır. Teoloji ve Din Felsefesi normatif bilimler olmasına rağmen Din Sosyolojisi empirik, sistematik, müspet descriptif mahiyet taşımaktadır.

Din Sosyolojisi araştırmalarında amaç din olaylarını birer sosyal vakıa olarak ele almak suretiyle toplumdaki dini hayatı,dinle toplum arasındaki

münasebetleri ve dini grupları ve bu grupların özelliklerini vasıflamak, karşılaştırmak, açıklamak suretiyle dinin toplum hayatındaki fonksiyonunu ve önemini belirlemektir. Din Sosyolojisi tüm bunları yaparken objektiflik ilkesinden taviz vermez.

Bu araştırma Abdullah Cevdet'in batılılaşma ve din konusundaki görüşlerini ihtiva ettiği için bir dökümantasyon araştırması değerlendirmesidir. Yani Din Sosyolojisinin metotlarından dolaylı gözlem metodu kullanılarak Abdullah Cevdet'in fikirleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızda öncelikle başvurduğumuz kaynaklar Abdullah Cevdet' in kendi eserleri ve özellikle "ictihad" dergisi olmuştur. Abdullah Cevdet' in konumuzla direkt ve dolaylı olarak alakası olan eserleri tespit ettikten sonra araştırma safhasına geçtik.

Bu araştırmayı gerçekleştirebilmek için Abdullah Cevdet' in eserleri büyük bir titizlikle taranarak fişlendi. Daha sonra Abdullah Cevdet hakkında yapılan çalışmalar ve dökümanlarda aynı titizlikle gözden geçirilerek değerlendirildi. Bunlar yapılırken Abdullah Cevdet'in yaşadığı dönem göz önünde tutularak dönemin fikri ve siyasi hayatıyla ilgili kısa bilgiler verildi. Yaptığımız bu incelemeler sonucu Abdullah Cevdet'in düşüncelerini deskriptif bir metot takip ederek ortaya koyduk. Araştırma ile ilgili dökümanlar özellikle Osmanlıca metinler orijinal haliyle muhafaza edilmiş ancak anlaşılması güç kavramlara açıklık getirilmiştir. Bu noktadan hareketle Abdullah Cevdet'in düşünceleri olduğu gibi yansıtılarak değerlendirilmiştir.

I. BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. TOPLUM VE DİN

A) TOPLUM:

Canlı bir varlık olarak insan, kendi iç ve dış çevresiyle devamlı etkileşim içerisindedir. Duygular, heyecanlar, düşünceler gibi bir çok uyarıcı onu içten etkilerken, maddeler, olaylar, şahışlar, sosyal ve fiziksel görüntülerde onun yaşamına dışarıdan etki eden faktörlerdir. Yani insan hem psikolojik hem de sosyolojik yönü olan iki boyutlu bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Biz burada onun psikolojik yönü üzerinde durmayacağız. Ancak insanın psikolojisinin onun yaşamı üzerinde büyük etki ettiği de bir gerçektir.

İnsan bir toplum içinde doğar ve yaşar. İnsanlık tarihinde ne kadar gerilere gidilirse gidilsin tek başına bir insanın yaşadığına rastlamak mümkün değildir. Çünkü insanlar karşılıklı olarak birbirlerinin ihtiyaçlarına cevap vermek durumunda oldukları için kendi kendilerine yetememektedirler. Dolaysıyla insanın en temel özelliklerinden birisi "sosyal varlık" oluşudur. Sosyal bir varlık olarak yaratılan insan Kur' an-ı Kerim' de şu şekilde tanıtılmaktadır. "Biz onu en güzel nimetlerle rızıklandırdık, hem de yarattıklarımızın çoğundan cidden üstün kıldık"[1], "Şüphesiz insanı en güzel şekilde yarattık."[2] Gerçekten de yaratılmışların en mükemmeli olan insan dünyaya geldiği andan itibaren başkalarına en fazla muhtaç olan bir varlık olarak kendini göstermektedir. İnsan dışındaki varlıkları dünyaya gelmelerinden bir iki yıl sonra kendi kendilerine yetebilirken, insan bir iki yıl içerisinde kendi kendisine

[1] Ku'an-ı Kerim, İsra Suresi Ayet 70[1]
[2] Kur'an-ı Kerim, Tin Suresi Ayet 3

yetebilmesi bir yana ancak yürümesini öğrenebilmektedir. İşte bu noktada insanın yetiştirilmesi, eğitilmesi ve topluma kazandırılması gündeme gelmekte, başkalarına olan ihtiyacı da açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bir insanın topluma kazandırılması uzun ve hummalı bir çalışmayı gerektirmektedir. Çocuk evvela doğduğu aile içerisinde belirli bir yere kadar eğitildikten sonra, sosyal ve kültürel müesseselerde o toplumun normlarına göre eğitilip yaşadığı toplumun davranış şekillerini benimsemektedir.

Daha açık bir ifadeyle insan yaşadığı toplumun kültürü içinde yoğrularak yetişmektedir. Kültür ise bir toplumun bütün geçmişi boyunca ürettiği düşünce, edindiği bilgi ve davranış, benimsediği inanış ve alışkanlıkların, teknik bütünüdür. Bu sosyal ve kültürel ortamda hayatını idame ettiren insan zamanla toplumda kazandığı statüler gereği rollerini yerine getirir.

Toplum dışarıdan bakılınca bir insan topluluğu veya bir insan yığını gibi görünse de gerçekte çok farklı ve karmaşık ilişkilerin bulunduğu sosyal bir yapıdır. Toplum, yaşamlarını sürdürmek, birçok temel çıkarlarını gerçekleştirmek için işbirliği yapan, aynı toprak parçası üzerinde birlikte yaşayan ve ortak bir ekini olan insan kümesi,[3] şeklinde tarif edildiği gibi sürekli veya geçici olarak bir araya gelen insanların bir takım gelenek, görenek, kural veya kanunlara uyması ve sözünü geçirebilen bir otoritenin de bu topluluğu yönetmesi şeklinde görülür.[4] Şekilsiz ve düzensiz bir toplum hiç bir zaman varolmamıştır. Her birliğin yerleşmiş örfleri alışılmış adetleri uyulmakta olan kural ve kanunları vardır. Dolayısıyla toplum içinde yaşayan insanlar hiç bir yönden başıboş değildir üzerinde mutlaka farklı kaynaklardan gelen yaptırımlar vardır. Din, örf, adet ve ahlak bunların başında gelir.

Toplumu hayatının ana kuralı normlara saygıdır. Toplumun oturmuş kural ve nizamlarına uymayan insanlar yine toplumsal yaptırımlarla karşı karşıya kalırlar. Ancak hukuki yaptırımların uygulanması için toplumun içinde yapıcı ve kurucu,

---

[3] Özer Ozankaya, Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1984 S. 115

[4] Mehmet Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi Giriş, Ankara, 1967, s.14

sürekli ve koruyucu bir düzene ihtiyaç vardır. Bu düzeni de yine toplum kendisi meydana getirir. Toplumu meydana getiren insanlar, ortak bir amaç etrafında toplanmışlardır. Yani toplum içindeki insanlar rastgele bir araya gelmemişlerdir. Onlar ortaklaşa belirledikleri hedefe ulaşmak için hep birlikte gayret göstermek durumundadırlar. Örneğin Türk toplumunun ortak amacı, ülkemizin maddi ve manevi kalkınmasını sağlayıp, çağdaş medeniyet seviyesine ulaştırmaktır. Diğer yandan toplum, insanlararası karşılıklı ilişkilerin, toplumsal olguların kaynaştığı bir pota gibidir. Toplum bir sosyal münasebetler ağı olduğu gibi aynı zamanda bir sosyal teşkilatlar ağıdır. İnsanlar, insanlararası ilişkiler, gruplar gruplararası ilişkiler, grupların şahıslarla ilişkileri sosyal kurumlar, sosyal kurumların karşılıklı ilişkileri sosyal kurumlarla şahısların ilişkilerinin bulunduğu karmaşık bir yapıdır. Toplum bir yandan karşılıklı yardımlaşmalara, bir yandan da bölünmelere imkan vererek gruplaşmalara yol açar. Dolaysıyla toplumda birçok grup meydana gelmesine rağmen, bu gruplar yine toplumun bir unsuru olarak kalmaktadır.

İnsanlar aynı töre ve adetlere uydukları, ahenkli düşünüp davrandıkları andan başlayarak kendi aralarında bir toplum kurmuş olurlar. Toplumda fertler arasında ortaklaşa düşünüş, duyuş ve davranışların meydana gelmesini sağlayan temel etmenler vardır. Bunlarında en başında "din olgusu" gelmektedir.

B. DİN

Din, insanla beraber varolmuş, insanla birlikte varolmakta ve öyle görünmektedir ki insanla beraber varolacak sosyal bir kurumdur. İnsanlık tarihinde ne kadar gerilere gidilirse gidilsin dini inançlardan yoksun bir topluma rastlanmamaktadır. Tarihi devrelerde olduğu kadar tarih öncesinde de insanoğlunun bazı inançlara sahip olarak yaşadığı ilmi araştırmalar sonucu anlaşılmıştır. İnsan, her zaman kendisinin insanüstü bağlarının bulunduğunu, ihtiyaçları için kendini aşan bir kudrete yönelmesi gerektiğini düşünmüştür. Yani insanın "kutsal"a karşı bir

temayülü olmuştur. Bu temayül en pirimitif toplumlardan en modern toplumlara kadar farklı şekillerde tezahür etmektedir. Demek ki din olgusu en pirimitif toplumlardan günümüz teknoloji çağını yakalamış modern sanayi toplumlarına kadar fonksiyonelliğini sürdürebilmekte, onların hayat felsefelerine yön vermektedir. Bu noktada din olgusu toplumların hiçbir zaman vazgeçemediği ve geçemeyeceği bir kavram olarak kendini göstermektedir.

Din, kelime olarak taat, itaat, teslimiyet, ibadet, ceza, mükafat vb. manalara gelmektedir. Kavram olarak ise dinin birçok tarifi yapılmıştır. Dini inceleme ve araştırma konusu edinen her disiplin işine yarayan bir din tarifiyle yola çıkmaktadır. Bir psikolog, dini, yaşanan bir tecrübe; bir sosyolog, içtimai bir müessese; bir kelamcı akıl ve nakille müdafa edilebilen bir sistem olarak görür. Dinin itikat, ibadet ve ahlak olmak üzere ele alan Mehmet S. Aydın şöyle tarif etmektedir; " din, ferdi ve içtimai yanı bulunan fikir ve tatbikat açısından sistemleşmiş olan, inananlara bir yaşama tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurumdur"[5].

Din, çok yönlü bir olgu olmasından dolayı bilim adamları bunu kendilerine göre tarif etmişlerdir. Ancak bu tariflerin hiçbiri üzerinde anlaşma sağlanamamıştır. Rudolf Otto, "din, insanın kutsal saydığı şeylerle olan ilişkisidir" derken ilk defa bütün dinleri içine alacak surette dinin mahiyetini tarife teşebbüs etmiştir.[6] Bu tarif ilk bakışta biraz kapalı gibi görünmekle birlikte, kişinin kutsal alanı yaşayabilme kabiliyetini, varlığını ve bu tecrübenin kişinin varlığının icabı olarak görmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. G. Mensching ise, dini şöyle tarif etmektedir. "Din, insanın kendi tecrübesiyle mukaddese ulaşmasıdır."[7] Görüldüğü gibi Mensching'in tarifi de Otto'nun tarifine oldukca yakındır.

[5] Mehmet S. Aydın, Din Felsefesi, Ankara 1992 s.6
[6] Hans Freyer, Din Sosyolojisi, Çev.Turgut Kalpsüz, Ankara, 1964, s. 31
[7] Günter Kehrer, Din Sosyolojisi, Çev.Sabahat Yüksel, İstanbul, 1992, s.11

Dini fenomenlere büyük alaka gösteren E.Durkheim, "Din bir cemaatin meydana gelmesini sağlayan ayin ve inançlar bütünüdür."[8] Durkheim dini fiili toplum hayatının kurucu unsurlarından biri olarak yorumlamıştır.[9] Durkheim dini tarif ederken sınırları o kadar geniş tutmuştur ki, milli ve siyasi ideolojiler bile o çerçeve içinde birer din olarak kabul edilebilir. Max Müller, "Din insanın sonsuzu kavramasını sağlayan akıl ve mantığa tabi olmayan zihni bir meleke veya yeteneğidir" diyor. Dinler Tarihçileri ise, "din, bir cemaatin sahip olduğu, kutsal kitap, peygamber veya kurucu, tanrı kavramını da içinde bulundururken, inanç sistemi ve bu sisteme bağlı olarak yaptığı ibadet, yerine getirmeye çalıştığı ahlaki kuralların bütünü" şeklinde tarif etmektedirler.[10] Dinler bilimiyle ilgilenen bilim adamları dini tarif ederken dinin özü sayılan kutsal fikrini kaynağı hakkında da düşüncelerini ortaya koymuşlardır. Dinin tarifi üzerinde birleşemeyen bilim adamları, dinin kaynağı noktasında da farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Dinlerin özü sayılan kutsal fikrinin kök ve kaynağı hakkında dört ana teori bulunmaktadır. Ruhçuluk (animisme), Tabiatçılık (naturisme), totemcilik (totemisme) ve vahiycilik (revelationisme). İlk üç sistem, ilkel dini karşılar, dördüncüsü evrensel ve göksel dinlerin ayırt edici niteliğidir.[11]

Ruhçuluk teorisine göre kutsal fikrinin esası, insanlardan tabiat ve eşyaya aktarılan ruhtur. İyi ruhların yardımını sağlamak ve kötü ruhların zararından uzaklaşmak için dualar etmek, törenler yapmak, adaklar adamak gerekmektedir. Tabiatçılık ise, fizik çevrede rastlanan güç ve nesnelerin kişileştirmesi ve tanrısallaştırılması demektir.[12] İnsanlar gök gürültüsü, yanardağ, yıldırım, fırtına, yıldız, güneş, ateş, deniz, ırmak gibi olaylar karşısında hayret ve hayranlık, korku ve saygı duymuşlar ve onlara tapınmaya başlamışlardır. Totemizm de klan üyeleri kendilerinin bir hayvan ve bitkiden geldiklerine inanır ve o hayvan ve bitkiyi kutsal sayarlar. Totem kadar, klan üyeleride kutsal sayıldığından bunların birbirleri ile

[8] A.g.e., s.12
[9] Gustav Mensching, Dini Sosyoloji, Çev.Mehmet Aydın, Konya, 1994, s.1
[10] Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ankara, 1993, s.7
[11] Mehmet Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi Giriş, s. 59

evlenmeleri yasaktır. Totemizm, naturizm ve animizme göre daha kıvamlı bir sistem olmakla beraber ilkel insanların dini inançlarını açıklamak üzere ortaya atılmış bir varsıyım olarak karşımıza çıkmaktadır.[13] Dinin kaynağı hususunda diğer bir düşünce vahiyciliktir. Bu düşünceye göre dinin kaynağı tanrıdır. Günümüzde yaşayan dünya dinlerinden hıristiyanlık, yahudilik ve İslam'ın kaynağı vahiydir. Vahiycilik daha çok kelam yani teoloji ilminin konusu olduğu için derinlemesine incelenmesi bize düşmemektedir.

C. DİNİN FONKSİYONU

XX. yüzyılın ikinci yarısından sonra modern toplumlarda dinin fonksiyonunun azaldığı düşüncesi ortaya atılmış, buna rağmen din sahasında yapılan araştırmalar gitgide artmıştır. XIX. yüzyıl sosyologları dini modern toplumlarda anlamını yitiren bir olgu olarak görürlerken XX. yüzyıla gelindiğinde bu tekamülcü düşüncenin reddedildiğini görmekteyiz. Önceki dönemlerde dini duygunun menşei ve tabiatını açıklama gayreti içinde olan din sosyologları dini bir olgu olarak kabul edip onun fonksiyonu üzerinde durmaya başlamışlardır. Din olaylarının sosyolojik olarak incelenmesinin özel bir araştırma alanı teşkil etmesi şeklinde ortaya çıkan bu olayda ise en mühim pay Max Weber'e aittir. Max Weber, ilk sistematik ve bağımsız din sosyolojisi ilminin kurucusudur. Onun çalışması daha çok sosyal tarih çerçevesi içinde hareketi tercih eder ve somut bir dini sistemin, dini olmayan alanlardaki tesirlerini belirlemeyi amaçlar.[14] Bu duruma göre din sosyolojisinde amaç dinin ve dini inançlar ve değerlerin, değer ve gerekliliği konusunda spekülasyon yapmak yerine dini davranışların ya da dinden kaynaklanan sosyal davranışların incelenmesi olmaktadır.

Din, toplumların sosyo-kültürel yapısı içinde insanlığın en önemli bağlarından biri olarak görünmektedir. Din sistemleri toplum hayatındaki sırf dini

---

[12] Mehmet Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, Ankara, 1983, s.74
[13] A.g.e.,s.84
[14] Günter Kehrer, a.g.e., s.27

fonksiyonlarının yanısıra başka birçok toplumsal fonksiyonları da görmeleri nedeniyle sosyal kurumlar arasında tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Kişisel ve toplumsal kimlik belirlenmesi ve özellikle hızla değişen toplumların kimlik problemlerinin halli açısından dinin bu tamamlayıcı fonksiyonlarının önemi büyüktür. Yani toplumlarda din ve dini kurumlar ahlaktan ekonomiye, eğitimden siyasyete kadar birçok noktada belirleyici rol oynamaktadır[15].

Ahlak, kötülüklerden kaçınmak ve iyi davranışları yapmak demektir. Din ise, temelinde kutsalla kurulan ilişkilere dayanır. Tarih boyunca, din ve ahlakın konuları arasında o denli içiçelik görülmektedir ki pekçok dinlerde dini emirlerle ahlaki emirlerin birbirinden ayırt etmek mümkün değildir. Çünkü dini inançlar büyük ölçüde iyilik-kötülük, günah-sevap gibi sembollerle ifade edildiklerinden kişisel davranışın nedenlerini ortaya koymada önemli aydınlatıcı fonksiyonlar görürler. Tabiatüstü gerçeklere dayanan dini inançlar aynı zamanda toplumsal düzenle ilgili değer yargılarına etki ederler ve olağanüstü toplumsal kontrol gücüne sahiptirler. Nitekim Hz. Muhammed "Sizin en hayırlınız ahlakça en güzel olanınızdır"[16] buyurmuştur. İslam dini, inanç ve ibadetin yanısıra ahlaka da büyük önem vermiş ve pekçok ahlak kuralları koymuştur. Tarihin hiçbir döneminde ahlakı toplumdan ayırmak mümkün olmamıştır. Ancak ahlak anlayışı ve ahlakın yorumu toplumdan topluma, felsefi ekollere, düşünürlere, devirlere ve dinlere göre değişiklik gösterir. Bu değişikliklerin yanında temelde din toplumda bir zihniyetinin oluşmasında da büyük pay sahibidir.

Dinin inanç, ibadetler ve ahlakın yanısıra sosyal hayatın bütün ehemmiyetli meseleleri hakkındaki hükümlerle, dünyevi hadiselere karşı takınılan tavırların toplamından müteşekkil gayet zengin bir fikri muhtevası bulunmaktadır. Dinin beraberinde getirdiği bu zihniyet dine inananlar tarafından paylaşıldığı andan itibaren şuurlu ve şuursuz onların hayatına tesir eder. Bu tesir sadece tabiat karşısında değil,

[15] Peter L.Berger, Dinin Sosyal Gerçekliği, Terc. Ali Coşkun, İstanbul 1993 s.88
[16] Riyazü's-Salihin Diyanet İşleri Yayınları, Sayı:30 Ankara (tarihsiz) c.II, s.51

aynı zamanda aile, iş, iktisadi hayat vb. sosyal olaylara karşı takındıkları tutumun belirlenmesinde de önemli bir faktör olarak tezahür eder. Ekonomik ve sosyal olaylar dinin basit bir fonksiyonu olarak değerlendirilmemelidir. Din ve ekonomi birbirlerini karşılıklı olarak etkilemektedir. Din faktörünün metodolojik bir değişken olarak almak üzere dinin ekonomik olaylar üzerindeki etkisini araştıran Max Weber'in kapitalizmin psiko-sosyal sebebi olarak protestanlık üzerine olan analizleri, değer sistemi olarak kalvinizmin bazı sosyal ajanların faaliyetini düzenlediği ve böylece onlara modern kapitalizmi doğurttuğunu ve netice olarak dinle ekonomik olaylar arasındaki bağın gerçekliğini göstermektedir.[17] Weber'e göre kalvanizmin "zahidlik" anlayışı Avrupa'da kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasının temel sebeplerinden biridir. Kalvanizmin dünyaya dönük zahidlik anlayışı, kişinin ödevinin dünya nimetlerinden faydalanmak ve zenginliğini artırmak düşüncesinin ortaya çıkmasını hazırlamıştır. İnsanın Tanrı'nın ideal tabiat düzenini gerçekleştirmek üzere dünyaya geldiği inancı insanları toplumun rasyonel yönlerini gerçekleştirmeye sevketmiş ve özellikle kalvanizmin, başarının Tanrı'nın kulunu sevmesinin bir belirtisi olduğu anlayışı, devamlı çalışmaya iterek elde edilen zenginliklerin kişisel çıkarlar için kullanılması gerektiği düşüncesini toplumda yayılmasına yol açmıştır. Weber'in tezi şu vakıalarla desteklenmiştir. Avrupa'da protestan olan Hollanda, İngiltere, Almanya büyük bir gelişme göstermiş protestan olmayan diğer Avrupa ülkeleri daha geride kalmıştır.[18] Diğer toplumlarda olduğu gibi İslam toplumlarının iktisadi hayatının şekillenmesinde İslam dininin büyük etkisi vardır. Üretim, tüketim ve paylaşım noktalarında bir çerçeve çizmiştir. Kur'an-ı Kerim'de "yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz, zira Allah israf edenleri sevmez"[19] buyurmaktadır. Yine Hz.Muhammed, "sadaka malı eksiltmez"[20] buyurmaktadır. Bu ayet ve hadisten anlaşılacağı üzere müslümanın gereksiz üretim ve tüketimden kaçınması, nimetleri paylaşırken de hak ve adaletten ayrılmaması gerekmektedir.

[17] Ünver Günay, Din Sosyolojisi Dersleri, Kayseri, 1993, s.317
[18] A.g.e., s.317
[19] Kur'an-ı Kerim Araf Suresi, Ayet 31
[20] Riyazüs-Salihin c.I s.383

İnsanı bütün varlığıyla kuşatan din onun eğitim ve bilim zihniyetinin oluşmasında da büyük rol oynamaktadır. Dinin bilimle olan ilişkilerine göz attığımız zaman dine ve dönemlere göre çeşitli örneklerle karşılaşmaktayız. Din ile bilim bazen birbiriyle ahenk içerisinde olabilirler, yahut birbirlerinden büsbütün ayrıdırlar ve müdahele etmezler veya din ile bilim herhangi bir alanda çatışması halinde din bilime üstün gelebilir, veya bilim gerçeğin yegane ölçüsü şeklinde ortaya çıkabilir. Bu çeşitli pozisyonlar farklı dinlerde olduğu gibi, dönem dönem aynı din içinde de yaşanmaktadır. Mesela İslamiyette, temelde bilimle din arasında herhangi bir zıtlaşmayı düşünmek mümkün görünmemektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de "hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu" [21] buyurularak bilimin önemi ortaya konmaktadır. Yine Hz.Muhammed "ilim müminin yitiğidir onu nerde bulursa hemen alır"[22] buyurarak ilme teşvik etmektedir. Ancak bu durum zaman ve mekana bağlı olarak değişiklikler göstermektedir. Farklı bir örnek olması açısından 16. ve 17. yüzyılda Hıristiyanlık ile bilim çatışmalarını verebiliriz.

D. DİN-TOPLUM ETKİLEŞİMİ

a) Din ve Sosyal Değişme

Değişmenin olmadığı bir toplumu düşünmek mümkün değildir. Bütün insan topluluklarında sosyal değişmeden bahsedilmektedir. Ancak sosyal değişme, medeniyet tarihinde bazen hızlı, bazen de yavaş bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ortaçağın statik sayılabilecek insan topluluklarında dahi bir değişmeden bahsedilmektedir. Bir toplumda değişmeden sözedebilmek için belirli bir süreye ihtiyaç vardır. Başka bir ifadeyle sosyal değişme bir süreç içinde izlenebilmektedir.[23]

---

[21] Kur'an-ı Kerim, Zümer Suresi Ayet 9
[22] Kütüb-i Sitte, Terc.İbrahim Canan, Ankara 1991, c.11, s.496
[23] Mustafa Erkal, Sosyoloji (Toplumbilim), İstanbul, 1991, s.200

Sosyal değişmeler karmaşık olaylara dayandıkları için bu karmaşıklığın aydınlatılabilmesi için değişme olayına çok yönlü bakışı gerekli kılmaktadır. Her bakış açısını sosyal realiteye açılan bir pencere olarak düşünebiliriz. Sosyal değişme söz konusu olunca bazı sorular akla gelmektedir. Bunlar, değişen nedir, nasıl değişir, değişmenin yönü nedir, oranı ne ölçüdedir, değişmeyi doğuran faktörler nelerdir, değişme ne ölçüde toplumsal çözülmeye sebep olabilir şeklinde özetlenebilir. Biz burada konumuz gereği bir sosyal değişme faktörü olarak din üzerinde duracağız.

Din ve toplum arasındaki ilişkilerin karşılıklı olmasının din ile toplumsal bir olay olan sosyal değişme arasındaki ilişkiler konusunda belirleyici bir rol oynadığı bir gerçektir. Din ile sosyal değişme arasındaki ilişkileri ele aldığımızda bir yandan sosyal değişmenin din üzerindeki etkilerini bahis konusu ederken, öte yandan da dinin sosyal değişme süreci içindeki rolü üzerinde durmamız gerekmektedir. Bu noktada din ile sosyal değişme arasında iki ve hatta üç yönlü bir ilişkinin söz konusu olduğunu belirtmek gerekir. Buna göre, din ve sosyal değişme ilişkilerinde din, bir yönüyle sosyal değişmeye engel teşkil eden bir faktör olarak karşımıza çıkarken, bir başka yönüyle sosyal değişmenin temel faktörü veya itici gücü olarak kendini göstermekte aynı zamanda dini değişme sosyal değişmenin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.[24]

Sosyal değişmeyi engelleyici bir faktör olarak din, toplumda varolan değerlerin koruyucusu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu muhafazakar yönüyle din, her çeşit zihniyet, değer, norm, sosyal ve kültürel yapı değişikliklerine karşı bir fren ve engel teşkil etme fonksiyonunu tabiatında temelden taşıyor görünmektedir. Marksist sosyologlarda hakim sınıfların egemenliklerini sağlamada bir araç ve insanoğlunun ızdırabını hafifletme çabası olarak değerlendirdikleri dini genel de toplumsal değişmeye karşı güçlü bir fren şeklinde algılamaktadırlar.[25] Ancak bu yönüyle dinin sosyal değişme olgusunu tamamen inkar ettiğini düşünmek hatalı olacaktır.

[24] Ünver Günay, a.g.e. s.317
[25] Nur Vergin, Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış, Toplum ve Bilim 1985, s. 9-10.

Zira ister evrensel dinler olsun, isterse geleneksel ve hatta halk dinleri olsun tarihi ve sosyal bir perspektiften bakıldığından gerçekte değişmeyi inkar etmemekte onu bir çeşit kayıp veya gerileme ya da yaratıcı ve hayat verici enerjinin yitirilmesi yahut bozulması olarak görmektedir. Daha açık bir ifadeyle din, müspet yönde sosyal gelişmeye açık olmasına rağmen menfi yönde sosyal değişmenin karşısındadır diyebiliriz.

Her dini sistemin, değişmeye karşı oldukça güçlü temel bir takım inançlara ve bunları ihtiva eden kutsal metinlere dayanmakta olduğunu, esasen dinin ayırt edici niteliği, kökü mukaddes aleme uzanan "kutsal" kategorisine dayandığıdır. Dolaysıyla ister ilkel toplumlarda isterse de oldukça da durgunlaşmış ve gelenekleşmiş yüksek kültürde olsun daha çok muhafazakarlık faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dinin, değerleri muhafazası fonksiyonunun yanında, yeni değerlerin yaratıcısı olması ve böylece toplumdaki sosyal değişme olgusunda yer alması ve hatta duruma göre temel bir faktör olarak fonksiyon görmesi söz konusu olmaktadır. Dinin bu fonksiyonunu din sosyologlarının yanında tüm sosyal bilimcileri, filozofları meşgul etmiştir. Materyalistler ekonomik faaliyetlerin bir sonucu olarak gördükleri dini sadece toplumsal değerlerin koruyucusu ve hatta sosyal değişme önünde bir fren olarak görmektedirler. Buna karşılık, idealistlerden Hegel'e göre ideler tarihin ve dolaysıyla sosyal değişme olgusunun temel faktörlerini oluşturmaktadırlar.[26] Din sosyolojisi alanında bu konuya belki de en geniş ve en ciddi ilgiyi şüphesiz Alman sosyoloğu Max Weber göstermiştir. Weber'e göre değerler ve özellikle de dini ve ahlaki değerler ve fikirler sosyal ve ekonomik değişme içerisinde yer alabilir ve hatta yerine göre onlar bu değişikliklerin hakim faktörü rolünü üstlenebilirler. Din, Batı'da modern kapitalizmin doğuşunda oynadığı rolde görüldüğü üzere sosyal ve ekonomik değişmenin ve dolaysıyla da yeni değerlerin yaratılmasının hakim faktörü olabilir.

Din, işleyen ve yerleşmiş bir sistemin parçası olarak, onun üzerinde hiçbir yaratıcı fonksiyon icra etmeksizin yalnızca müesseseleşmiş geleneksel düzenin

[26] A.Weber, Felsefe Tarihi, Çev:H.Vehbi Eralp, İstanbul, 1991, S.358

devamını sağlarken, orijinal tecrübesiyle geleneksel modellere meydan okur ve şayet başarılı olursa yeni mesajının yaratıcılığı sayesinde toplumun sosyal hayatı üzerinde köklü değişiklikleri gerçekleştirir.

Dinle sosyal değişmenin karşılıklı ilişkileri bakımından üzerinde durmamız gereken önemli bir konu da sosyal değişme olayının din üzerindeki etkileri meselesidir. Sosyal determinizm taraftarları dini tamamen sosyal değişme olayının bir sonucu olarak görmektedirler. Böyle olunca sosyal değişmenin din üzerindeki etkileri önemli bir boyut kazanmaktadır. Her ne kadar din geleneksel toplumda yaratıcı bir hamle şeklinde tezahür etmekte ve bu gücünü koruduğu müddetçe önemli sosyal değişmeleri beraberinde getirmekte ise de, Fransız filozofu Bergson'un da gayet yerinde teşhisi ile bu ancak açık toplumlarda mümkün olmaktadır. Kapalı toplumlar "yaratıcı tekamül" hamlesine müsait değildir.[27] Gerçekten de insanlık tarihinin yaratıcı dini gelişme dönemlerine göz attığımız zaman onların düzenli barış ve huzurun yerine toplumsal karışıklıkla karakterize olduklarını ve esasen toplumla ilgili en önemli fikirlerin bu tür sosyal buhran zamanlarında ortaya çıktığını görmekteyiz. Bir toplumda ekonomik ve sosyal hayat bir istikrarsızlık gösterirse dini söylem devamlı olarak ön plana çıkar. Buna da en güzel örnek ülkemizi verebiliriz.

Din muhafazakar bir özellik taşımasına rağmen yine de onun zaman içerisinde toplumda ortaya çıkan ve gerçekleşen köklü değişikliklerden etkilendiği muhakkaktır. Nitekim İslamiyette "zamanın değişmesi ahkamın değişmesini gerekli kılar" prensip olarak kabul edilmiştir. Öyle ki, bütün dinler insan topluluklarını göçebelikten yerleşikliğe, sitelerden imparatorluklara, kırsal kültürler ve medeniyetlerden sanayi toplumlarına geçiren büyük ve köklü değişikliklerden etkilenmişlerdir.

Sosyal değişme ve din ilişkileri bakımından gördüğümüz gibi bir yönüyle din, menşei dini tecrübeye ve onun ifadesi olan mukaddes metinlere bağlılık itibariyle

[27] Ünver Günay, a.g.e. s.286

değişmeye engel olurken, öte yandan bu içinde bulunduğu dinamik ruh sayesinde yerine göre sosyal değişmenin asli kaynağı fonksiyonunu üstlenmektedir. Ayrıca toplumda meydana gelen sosyal değişmelerde dini yaşayış üzerinde büyük etki yapmaktadır.

b) Din ve Sosyal Farklılaşma

Toplum birçok sosyal olayı içerisinde barındıran karmaşık bir yapıdır. Sosyal farklılaşmada bu sosyal olaylardan bir tanesidir. Sosyal farklılaşma olayı, öteden beri sosyologların dikkatini üzerine çeken önemli bir sosyal hadisedir. Nitekim, din ve toplum münasebetlerinin incelenmesini kendilerine konu edinen din sosyologları da bu önemli toplum olayı üzerinde durmuşlar, din ve sosyal farklılaşma arasında ne gibi ilişkilerin, etki ve tepkilerin ortaya çıktığını araştırmışlardır.[28]

Sosyal farklılaşma, yaş, cinsellik, ırk gibi dirimbilimsel ya da toplumsal sınıflaşmaya yol açan türlü ekinsel etkenler sonucu bireylerin ve toplumsal kümelerin birbirlerinden değişik özellikler kazanmaları süreci. Karmaşık toplumlarda bireylerin her birinin ayrı toplumsal deneyimleri sonucu değişik kimi özellikleri edinme süreci[29] şeklinde tarif edilmektedir. Bir başka deyişle sosyal farklaşma, toplumda kişiler ve grupların, birbirinden az çok farklı, değişik ve hatta gittikçe uzmanlaşmaya, ayrımlaşmaya ve başkalaşmaya yön tutmuş roller aldıkları, bir sosyal süreç ve bu sürecin doğurduğu sonuçlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumlarda iş bölümünün artmasına bağlı olarak mesleki faaliyetler alanındaki ayrılıklar da kendilerini daha güçlü bir şekilde hissettirdiklerinden tabii cinsiyet ve yaş farklılıklarının ötesinde kesin sosyal statü farklılıkları toplumu çeşitli kategorilere bölmektedir. Aynı şekilde sosyal farklılaşmanın temelinde dini görmekte mümkündür. Farklı dinlere mensup insanların aralarında bir farklılaşma olduğu gibi

[28] J.Wach, Din Sosyolojisi, Çev.Ünver Günay,Kayseri, 1990, s.268
[29] Özer Ozankaya, a.g.e. s.117

aynı din içinde de bu farklılaşma görülebilmektedir. Esasen dinin toplumda birleştirici ve bütünleştirici rolünün yanısıra bir de parçalayıcı fonksiyonu bulunmaktadır. Toplumda ortaya çıkan alt dini gruplar, mezhepler, tarikatlar, buna örnek olarak verilebilir. Hıristiyanlıktaki, ortodoks, katolik, protestanlık İslamiyette, şiilik, haricilik, sünnilik buna güzel örnekler teşkil etmektedir.

c) Din ve Sosyal Bütünleşme

İnsan hayatının, bilim ve teknik alanındaki büyük ilerlemeler, sanayileşme ve şehirleşmenin beraberinde sürüklediği hızlı sosyal, ekonomik ve kültürel değişmelere sahne olduğu çağımızda ise toplumların karşı karşıya bulundukları en önemli meselelerden biri, hiç şüphesiz sosyal bütünleşmedir.

Sosyal bütünleşme, bir toplumda türlü kümelerin örgütlü bir toplum yaşamını gerçekleştirebilecek biçimde birbirlerine karşılıklı olarak uyarlanmaları durumu ya da süreci.[30] Diğer bir ifadeyle, fertlerin ve sosyal grupların dünya görüşleri arasındaki farkların cemiyetteki milli kültürden minumum sevide inhiraf etmiş olması hali.[31] Biz burada sosyal bütünleşme süreci içinde dinin rolü üzerinde durmaya çalışacağız.

Din ile toplum arasındaki münasebetlerin karşılıklı olduğu düşünülürse, sosyal bütünleşmenin din üzerindeki etkilerinin bulunduğu, ancak bunun yanında dinin de sosyal bütünleşme sürecinde etkin bir rolünün olduğu anlaşılacaktır.

Toplum, birbiriyle bazen uyuşan, bazen paralel bir şekilde yan yana yer alan ve bazende birbirini kısıtlayan kurumlar ve grupların karmaşık bir bütünden ibaret olup toplum hayatı adeta birbiriyle çelişen kuvvetlerin bir dengesi içinde işlemektedir[32] ve fiiliyatta dinin ihtiva ettiği unsurların yerine göre toplumda ahenkli bir fonksiyonundan sözetmek mümkün olduğu gibi, bu fonksiyonu yerine

[30] A.g.e. s.120
[31] Mustafa Erkal, a.g.e. s244
[32] S.Dönmezer, Sosyoloji, İstanbul, 1978, s.196

getirmemesine ve hatta fonksiyonsuzluğa da şahit olunmaktadır. Ancak her halükarda dinin durum ve şartlara göre sosyal bütünleşmeyi sağlayıcı fonksiyonunun yanısıra ihtilafa vesile teşkil eden rolünün olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Bununla birlikte J.Wach'ın işaret ettiği gibi, dinin toplum içerisindeki yapıcı ve birleştirici rolü ihtilaf yaratıcı ve parçalayıcı fonksiyonunu kat kat aşmakta olup, her ne kadar toplumdaki birlik ve bütünleşmenin temini dinin ne niyeti ve ne de asıl gayeyi olmamakla birlikte din, neticede sosyal bütünleşmeyi gerçekleştirmeye yönelmektedir.[33] Çünkü bir din, herhangi bir toplumda yayılıp yerleştiği ve kökleştiği andan itibaren, orada çeşitli inançlar, müesseseler, normlar, değerler, adetler, tavır ve davranış modelleri aracılığı ile hayatiyet bulmakta ve bu şekilde o, toplumun sosyal varlığı ile kaynaşarak, toplum fertlerini dini ve sosyo-kültürel bütünleştirici bir fonksiyon görmektedir.[34] İnanç sistemine "tevhid" akidesini yerleştiren İslam dini mensuplarını bu akide etrafında birleştirip bütünleştirmektedir.

Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim insanları "tevhid" inancı etrafında birleşmeye çağırırken bu çağrısını belli bir millete, sosyal çevreye veya gruba yapmamakta, bütün insanlığa hitap ederek, ona evrensel bir nitelik kazandırmaktadır. Bunu, "Ey insanlar, Ey inananlar" şeklindeki Kur'an-ı Kerim ifadelerinde görmemiz mümkündür. İnsanların ve inananların çeşitli ülke, millet, kültür, sosyal çevreden olmaları önemli değildir. Nitekim Kur'an bütün müslümanları "din kardeşliği" bağı altında birbirlerine bağlamış ve kenetlemiştir.

Günümüz modern toplumlarında sosyal farklılaşmanın ileri derecede gerçekleşmesi, iş bölümü ve uzmanlaşma, sosyo-kültürel hayat yelpazesinin çeşitli dilimlerini adeta birbirinden ayırarak, giderek ferdiyetçilik ve yalnızlığın yaygınlaşmasına imkan vermiştir; işte bu bakımdan Hans Freyer'in de belirttiği üzere[35] dinin toplum hayatındaki birleştirici ve bütünleştirici rolünün önemi günümüzde daha da artmıştır. Gerçekten de dinin üstlenmiş olduğu bu rolü

[33] J,Wach, Din Sosyolojisi, s,268
[34] Üner, Günay, Din Sosyal Bütünleşme, E.Ü.İ.F. Dergisi, Kayseri, 1989, Sayı: 6, s.1.
[35] H.Freyer, Din Soısyolojisi, s.76

dolduracak başka hiçbir değer mevcut görünmemekte ve modern toplumların, ancak dinin manevi bütünleştirici etkisi sayesinde çalkantı ve çözülme problemlerinin pek çok yönleriyle üstesinden gelebilecekleri anlaşılmaktadır.[36]

Görüldüğü gibi din, aynı inançta ve düşüncede insanlar meydana getirmesi hasebiyle toplumda bir çimento vazifesi görmektedir. Bu da toplumun birlik ve beraberliğinin sağlanmasında önemli bir husustur.

[36] Ünver Günayy, a.g.e. s.268

II. BÖLÜM
TARİHİ ÇERÇEVE

A. TANZİMAT DÖNEMİNİN GENEL NİTELİKLERİ

Tanzimat, 3 Kasım 1839'da "Tanzimat-ı Hayriye Fermanı"nın ilan edilmesi ile başlayan, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda yapılan ıslahatlar için kullanılan bir tabir,[1] yüksek bir mazisi bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde, zamanla her sahada meydana gelen çöküntünün giderilmesini ve Batı dünyasında süratle ilerleyen teknik gelişmelere ayak uydurabilmek için, devletin hemen hemen bütün müesseselerinin yeniden tanzim ve tensikinin ifadesidir.[2]

Tanzimat hareketi çok farklı şekillerde tanımlanmıştır. Kimileri hareketi Avrupa'dan mülhem, programlı bir ıslahat hareketi olarak görenlerin yanında, Osmanlı devletine Avrupai bir idare şekli verme gayreti[3] diyenlerde çıkmıştır. Bunun yanında Tanzimatı başlangıçtan itibaren husule gelen fikir hareketleri ile o devirden günümüze kadar cereyan eden tarihi hadiselerin neticelerine bakılarak, kısaca Türkiye'de meşruti bir idarenin kurulmasına, İslam-hıristiyan alemlerinin birbirlerine yaklaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslahat hareketi olarak görenler olmuştur.[4]

Tanzimat ile ilgili olarak bu düşünceleri ortaya koyduktan sonra tanzimatı hazırlayan sebebler ve tanzimata kadar yapılan yenilikler (batılılaşma çalışmaları)

---

[1] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, c.11, s.431
[2] Ahmet Cevat Eren, İslam Ansiklopesidisi, İstanbul, 1970, c.11, s.710
[3] A.g.e. s710
[4] Doğuştan Günümüze Büyük İslamTarihi, s.431

üzerinde durmamız gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1683 Viyana önlerinden çekilmesinden Lale Devrine kadar geçen zaman imparatorluğun en buhranlı dönemlerini içermektedir. Bu tarih onun çok uzun sürecek olan can çekişmesinin ve tamamıyla çöküşününde bir başlangıcıdır.[5] Çünkü imparatorluk ikiyüz sene kazandığı bütün toprakları kaybettiği gibi geri kalan kısmıda korumakta aciz bir duruma düşmüştür. 1683'ten 1699 yılına kadar devam eden bütün muharebeler kaybedilmiş ve bir zamanlar düşmana korku saçan yeniçeriler düzeysiz ve imtizamsız bir insan yığını haline gelmişlerdir. Bu savaşlardan sonra tarihi Karlofça Antlaşması imzalanmıştır.

Viyana bozgununa kadar zaferle dolu, uzun ve şanlı tarihi boyunca Avrupa kıtasında tek ciddi yenilgi tanımayan, karada, denizde asırlara rakipsiz bir surette hakim olan Osmanlı kendini hep batıdan üstün görmüş ve batıyı küçümsemiştir.[6] Batıya hep bu hislerle bakan Osmanlı ilk darbeyi yediği zaman yenilginin sebeblerini kavrayamamış, bunu kumandanların beceriksizliklerine yorumlamıştır. Belki kumandanların beceriksizlikleri önemli bir etken olabilir, ancak gözden kaçan düşmanların (Batı) madden ve manen kuvvetlenmiş ve özellikle medeniyet bakımından ilerlemiş olmalarıdır. Uzun süren savaşlardan sonra yorgun, perişan ve ümitsiz düşen Osmanlı, Lale devrine girdiğinde artık batının bazı sahalarda üstünlüğünü kabul ediyordu. İlk önce batının varlığını teslimle başlayıp onun üstünlüğünü kabule meyleden Osmanlı atidü zamanla hayranlığa inkılap ederek ve bunun sonunda aşağılık duygusuna kapılacaktır.[7]

Osmanlı ordusunun savaşlarda arka arkaya aldığı bu yenilgiler devlet adamlarını varlıklarının teminatı olan ordu üzerinde batı tarzı değişiklikler yapmaya karar verdiler. III.Ahmet zamanında (1703-1730) yıllarında bir ıslahat hareketi başladı. Avrupa'dan ilham alarak gerçekleştirilen bu ıslahat hareketi Osmanlı devletinde Lale devri diye bilinir. Lale devri Osmanlı Devleti'ne taze bir kuvvet

[5] Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İstanbul, 1994, s.133
[6] A.g.e. s.134
[7] A.g.e. s.135

kazandıracak ve Osmanlı camiasını bir mefkure etrafında toplayacak esaslı fikirlere dayanmamakla birlikte, Batı kültür ve medeniyetinin Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmesine bir başlangıç teşkil etmiştir.[8] Bu dönemde hareket başta III. Ahmet ve Sadrazam İbrahim Paşa'nın önderliğinde Avrupa'yı iyi tanımak için Paris ve Viyana'ya elçiler gönderilmiştir. Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmet Sait "Vasait-i Umranve maarifine dahi layıkıyla kesb-i ittıla ederek, tatbik olanlarının takriri" talimatı verilmiştir.[9] Bu araçların başında matbaa gelmekteydi. Uzun mücadelelerden sonra Şeyhulislam Abdullah Efendi'nin din dışı konularda Türkçe kitap basılmasına izin veren bir fetva çıkarmaya ikna edilmesiyle, 5 Temmuz 1727'de, bir Türk matbaası açılmıştır. Diğer yandan 1716'da Rochefort adlı bir Fransız subayı, Osmanlı ordusunda bir yabancı mühendisler kıtasının teşkili için bir taslak sunmuş fakat sonuca ulaşamamıştır. Bunun yanında denizcilik daireleri yeniden örgütlendirilip gemi yapımında önemli değişiklikler yapılmıştır.[10]

Askeri sahada başlayan bu yenilikler yavaş yavaş kültür ve sosyal hayat üzerinde de etkisini göstermiştir. 1721 yılında Paris'te Türk elçiliğinin başlattığı moda İstanbul'da daha küçük ölçüde bir Frenk tarz ve sitili modasıyla karşılık bulmuştur.[11] Bu durum konaklarda Avrupai hayat tarzının benimsenmesine ve konaklarda zinet eşyalarının kullanılmasına, kıymetli taşlarla süslü elbiselerin giyilmesine kadar varmıştır. III. Ahmet'in idaresinin sonlarına doğru, imparatorluğun Pasarofça antlaşmasından yararlandığı az raslanan barış devresi doğu sınırında İran'a karşı patlayan savaşla bozulmuştur. 1730'da İran'da iktidara gelen Nadir Han karşısında alınan mağlubiyet "Frenk tarzı"na karşı bir ayaklanma olmuştur. Bu ayaklanma bir takım reform hareketlerine muhafazakar tabakanın tepkisi olarak doğmuş bir halk hareketi şeklindedir. İşte bundan sonra muhafazakar zümre ve

[8] EnverZiya Karal, Tanzimattan Evvel Batılılaşma Hareketleri, "Tanzimat" İstanbul, 1940, s.13
[9] A.g.e. s.19
[10] Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev.Metin Kıratlı, Ankara, 1991, s.47
[11] A.g.e.s s.47

yeniçeriler dış tahriklerinde etkisiyle Avrupa'dan mülhem olarak yapılan her ıslahata daima muhalefet etmişlerdir.[12]

Islahat hareketlerinin karşılaştığı diğer bir muhalefet ise, mal, can emniyeti ve din, mezhep hürriyetleri kanunları ile teminat altına alınmış olan gayri müslim tebanın Osmanlı toplumunda işgal ettiği özel durumundan ileri geliyordu.[13] Avrupalılar kendi siyasi ve iktisadi çıkarları için bu durumdan azami derecede faydalanma gayretine girmişlerdir. Özellikle Ermenileri bu doğrultuda hizmet etmeleri için desteklemişler daha sonra da Fransa 1740 yılında Katoliklerin himayesini kendi üzerine almıştır. Bu durum diğer Avrupa devletlerininde iştahını kabartmış ve bir müddet sonra da 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasıyla Rusya Ortodoksların himayesini kendi üzerine almıştır. Bir noktada Osmanlı'nın iç işlerine karışma olan bu durumdan istifade eden gayri müslim teba devletin siyasi birliğinin bozulmasında önemli bir unsur olarak ortaya çıkmıştır.

I. Mahmut döneminde önceki idarenin önemli yenilikleri, matbaa, denizcilik muhafaza edilip, çok geçmeden daha öncelikli sorun olarak görülen askeri reformlar üzerinde yeni bir hamle başlamıştır. İlk adımları atmakta yardımcı olmak üzere bir Fransız asili olan Come de Bonneval'dan istifade edilmiştir. Bu kişi 1729 yılında Türkiye'ye gelmiş ve iade edilmekten kurtulmak için İslamlığı kabul edip Ahmet adını almış ve Osmanlı hizmetine girmiştir.[14] 1731 yılında Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından huzura çağırılıp Avrupa tarzında humbaracı kıtalarını ıslah etmekle görevlendirilmiştir. 1734'de Üsküdar'da yeni bir öğretim merkezi Hendese açılmış, ertesi yıl Bonneval iki tuğlu paşa yapılarak kendisine Humbaracıbaşı rütbe ve ünvanı verilmiştir.[15] Bu okulun ömrü uzun olmamış, yeniçeriler bu yeni moda fikirlerin hepsine karşı olduklarından okulun yerini keşfedip kapatmaya mecbur etmişlerdir. Comte de Banneval'ın humbaracı ocağının başındaki çalışmalarının yanısıra,

[12] D.G.B.İslamTarihi, c.11, s.434
[13] A.g.e. s.434
[14] Bernard Lewis, a.g.e. s.48
[15] A.g.e. s.49

Osmanlı devlet adamlarına Avrupa siyasal koşullarını Fransa, Prusya ve Avusturya'daki yeni askeri gelişmeler hakkında bilgiler vermiştir. Hazırladığı raporlarda artık cesaret ve kahramanlığın bu çağda yetmediğini, çağdaş askerlikte eğitim ve disiplinin, asker maaşlarının düzenli ödenmesinin en önemli iş olduğunu anlatır.[16]

Askeri alandaki yeniliklere hız vermek amacıyla denizcilik için yeni bir matematik okulunun açılmasıyla daha ciddi bir çaba başlatılmıştır. Bununla ilgili tasarılar da Macar asıllı bir topçu subayı olan ve bir kaç yıl önce Türkçeyi incelemek üzere Türkiye'ye gelmiş olan Baron de Tott yardımcı olmuştur.[17] Yeni istihkam ve topçu kıtalarının oluşturulması ve eğitilmesine ve top dökümhanesinin yeniden düzenlenmesine büyük katkıları olmuştur. Baron de Tott'dan sonra İngiliz Mustafa diye tanınan ve İslam'ı kabul eden bir İskoçyalı yenileşme faaliyetlerini devam ettirmiştir.

III. Selim devrine kadar Avrupa kaynaklı ıslahatların ağırlıklı noktasını askeri saha teşkil etmiştir. Zaman zaman Avrupa'dan mütehassıslar getirilip harp sanayinin geliştirilmesi, Osmanlı ordusuna Avrupai harp usullerinin öğretilmesi maksadıyla yeni müesseseler kurulmuştur. Orduda yapılan bütün bu ıslahat hareketlerine rağmen 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya harplerinin getirdiği kötü neticelerin siyasette görülen karışıklıklar ıslahatların tatbikine izin vermemiştir. Osmanlı'nın bütün müesseseleri, XVIII. asrın sonuna doğru tamamen bozulmuş ve eyaletlerle merkezin bağları kopmuştur.

III. Selim tahta geçtikten sonra kendinden evvel gelen padişahların yapmış oldukları ıslahatı yeterli görmeyerek, bütün müesseselerin yeniden ve daha köklü ve şümullu ıslahatı zorunlu görmüştür. İlk olarak geniş ve etraflı bir ıslahat programı hazırlatarak Avrupa'nın ilim, fen ve teknik tecrübelerinden mümkün olduğu kadar

[16] Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, 1978, s.67
[17] Bernard Lewis, a.g.e. s.50

faydalanmasını istemiştir.[18] Nizam-ı Cedid adıyla bilinen bu program ilk bilerek ve şuurlu hazırlanmış bir reform hereketidir. O da önce ordudan başlayarak yeniçerilerden ayrı, onların yanıbaşında talimli bir ordu hazırlamaya karar vermiştir. Daha sonra Nizam-ı Cedid adını alacak olan bu ordunun yetiştirilmesi maksadıyla ilk olarak çeşitli sınıflara mensup onbeş mütehassıs zabıtın gönderilmesi için 1793'te Fransız hariciyesine müracaat edilmiştir.[19] Aynı maksatla diğer ülkelerden de askeri elemanlar getirilerek ordunun yetiştirilmesine başlanır. Evvelce de ele alınmış olan Humbaracı, lağımcı ve sürat topçuları gibi teşkilatlar yeniden gözden geçirilerek takviyeler yapılır.[20] Aynı şekilde denizcilik işlerine de önem verilerek Avrupa'dan mühendisler ve yetişmiş elemanlar getirilir.

Modern yeni bir ordunun kurulmasından sonra ordunun ihtiyaçlarına cevap vermek üzere teknik eleman yetiştirilmesi maksadıyla riyaziye topçu mektebi açılmış, mekteplerde ders veren hocalar yabancı dil bilmedikleri için tutulan tercümanlar sayesinde okutulan kitaplar Türkçeye tercüme ettirilerek okutulmuştur.[21] Bu mekteplerde III. Selim'in talimatıyla Türkçe, Arapça, Fransızca, Hesap, Hendese, Coğrafya, müsellat, cebir, topografya, tarih-i harp hesab-ı tamamı, heyet, istihkam ve fenn-i resmi dersleri programda yer almıştır.[22] Askeri yenilikler sayesinde bazı müspet ilimlerin memlekete girmesi iyi bir gelişme olarak görülürken tıp ilmi eski halini devam ettirmiştir. Bu sahada da yenilik yapılması düşünülmüş ancak taassuptan korkularak cesaret edilememiştir.[23] Yapılan yeniliklerin meyvasını vermesi beklenirken ve bu uğurda da çalışmalar devam ederken yenilik aleyhtarı bir zümrede alttan alta isyan hareketiyle meşgul olmuştur. Tarihte Kabakçı Mustafa isyanı olarak bilinen bu ihtilal hem III. Selim'i hem de onun bütün eserlerini ortadan

[18] D.G.B.İslam Tarihi, c.11, s.435
[19] Enver Ziya Karal, a.g.e. s.3
[20] Mümtaz Turhan, a.g.e. s.139
[21] Enver Ziya Karal, a.g.e. s.27
[22] Mümtaz Turhan, a.g.e. s.140
[23] A.g.e. s.141

kaldırmıştır. Fakat batılılaşma hareketleri karşısında bu ihtilal irticanın son zaferi olarak tarihe geçmiştir.[24]

III. Selim'den sonra tahta geçen II. Mahmut amcasının yarım bıraktığı ıslahat programını uygulamaya gayret sarfetmiştir. II. Mahmut'un şehzadeliği III. Selim'in yanında geçtiği için onun yapmak istediği yenilikleri yakinen bilen ve takipeden bir kişi olarak yetişmiştir.[25] O, girişilecek yenilikler için tehlike olarak gördüğü yeniçerileri ıslah etmeyi düşünerek yeni bir Avrupai ordu hazırlığına başlar. Yeniçeriler buna karşı çıkarlar. Ancak II. Mahmut aynı sene içinde yeniçeri ocağını kaldırıp yerine Asakir-i Muhammediye adı altında yeni bir teşkilat kurar. Fakat ordunun modern bir tarzda yetiştirilmesi için dışarıdan destek alınmayınca beklenilen netice alınamaz. Ordunun yetiştirilmesinde Türkiye'de yaşayan ve kendiliğinden müracaat eden kişilerden istifade edilmeye çalışılır. Bu dönemde bir harbiye mektebi ve ordunun ihtiyacını karşılamak üzere ilk tıbbıye mektebi bu dönemde açılır.[26]

1831-1834 yılları arasında devam eden yeniliklere iki yeni okul açılarak devam edilmiştir. Biri yeni orduya giydiği ceket ve pantolonlara uygun giysili davulcu ve trompetçi yetiştirmek üzere açılan Muzıka-i Hümayun Mektebi diğeri Mekteb-i Ulumu Harbiye'dir. Mekteb-i Ulumu Harbiye'de şartlar elverdiği kadar Fransız modeline uyulmaya gayret edilmiştir.[27] Bu okullarda da yabancı öğretmenler ön plana çıkmıştır. Askeri sahada yapılan bu yeniliklerin yanında 1838 yılında ilk ve orta sivil eğitim sorunu ele alınmış, rüşdiye diye adlandırılan okulların açılması planlanmıştır. Sultan Ahmet ve Süleymaniye Camilerinde Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulumu Edebiyye adında iki orta dereceli okul açılmış ve bu okulların öncelikli amacı devlet memuru ve tercüman yetiştirmek olarak belirlenmiştir. Ayrıca sivil memurların statüsünü düzeltmeye ve onların yeterlik, dürüstlük standartlarını yükseltmeye gayret sarfedilmiştir. Bunun yanında Türkiye'de ilk defa olmak üzere

[24] A.g.e. s.142
[25] D.G.B. İslam Tarihi, c.11, s.436
[26] Bernard Lewis, a.g.e. s. 85
[27] A.g.e. s. 85

nüfus sayımının yapılması, memleket dahilinde seyahat edebilmek için "memur tezkereleri"nin ve yurt dışına gidebilmek için pasaport ihdası, posta teşkilatının kurulması, geniş bir polis teşkilatının kurulması hususunda hazırlıkların yapılması, bu döneme raslamaktadır. Devrin karakter ve temayüllerini göstermesi bakımından değişmelerin en mühimi şüphesiz ictimai, bilhassa devlet ve saray teşkilatında yaşayış tarzında, kılık ve kıyafette meydana getirilen yeniliklerdir.[28] Gerek saray mensuplarının gerekse askerlerin ve halkın kıyafetinde değişiklikler yapılarak, ordu, devlet memurları ve halk tabakaları için ayrı ayrı serpuş (şapka) ve elbiseler tayin edilmiştir. Sarığın kaldırılarak yerine fesin getirilmesi halk arasında oldukça büyük tepkilere ve dedikodulara sebebiyet vermiştir. Bu devirde meydana gelen diğer yenilikler ve ilk defa padişahın resmi ziyafetlerde şarap içilmesini müsaade etmesi, resmini ilk defa büyük marasimlerle, resmi dairelere astırması, ecnebilerle daha sıkı temaslarda bulunulması, Avrupa'nın başlıca devlet merkezlerinde elçi bulundurmaya devam edilmesi, ilk buharlı geminin alınmasıdır.[29]

II. Mahmut döneminde günün acil ihtiyaçlarına cevap verecek bir çok tedbirin alınmasının yanında batılılaşma yolunda fayda sağlayacak tedbirlerde alınmıştır. Bunların başında gelecek devirlerin aydınlarını, yenilik fikirlerinin taraftarı olacak nesiller yetiştiren yüksek mekteplerin açılması, Avrupa'ya talebe gönderilmesi ve en hayırlı hizmet olarak yeniçeri ocağının kaldırılması gelmektedir.[30] Tanzimata kadar yapılan yenilikleri kısaca ortaya koymaya çalıştıktan sonra kültürel hayata da bir göz atmamız gerekmektedir.

Osmanlı 13. ve 19. yüzyıllar arasındaki Türk kültürü birçok sahada gelişmesine rağmen (mimarlık, şiir vs.) 16. yüzyıldan beri Batı kültürünün ilim ve felsefede kazandığı büyük ilerlemeleri takip edememesi yüzünden geri kalmıştır. İslam medeniyetinin 8. ve 11. yüzyıllardaki dahi müspet ilim seviyesini muhafaza edememiş, batının bu alanda ilim seviyesiyle ölçülemeyecek keşiflerinden uzak

[28] Mümtaz Turhan, a.g.e. s. 147
[29] A.g.e. s. 148
[30] A.g.e. s. 152

kalmıştır.[31] İlim alanındaki kapalılık felsefede de kapalılığı doğurmuş ve Osmanlı döneminde felsefe skolastik içine girmiş, Ortaçağ İslam filozoflarının eserlerini şerh etmekten ileri gidememiştir. İlim felsefesi eğilimi zayıflamış, onun yerine formel mantıkla kılı kırk yaran pek çok eserler yazılmıştır.[32] Bunun yanında devlet teşkilatı ve hukuk anlayışı imparatorluğun sosyal yapısının gerektirdiği gelişmeleri kazanmış, kendi tipinde yetkin şekillere ulaşmıştır. Hanefi fıkhının akılcılığı ve esnekliği sayesinde fetva makamları kurulmuş, zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek fetvalar düzen içinde verilmiştir.

Tanzimattan önce müspet ilimlerin seviyesi de oldukça düşük durumdaydı ve 16. yüzyıldan sonraki dünya ilimlerinden haberi yoktu. Eğitim sistemi de skolastik bir yapıya sahip olduğu için tecrübenin ve faal metodun yeri yoktu. Tabiatla devamlı temastan doğan ilmi araştırmalar, her dalda uzmanlar yetiştirecek bu zihniyet topluma hakim olması gerekirken, "Tezyinat-ı zat ve sıfat"a çalışan edebiyatçı kalemefendileri memleketi idare ediyordu. Sosyal ilimlerin durumu da müspet ilimlerden çok farklı değildi. Hatta yeni ilimlerin çoğundan memleketin haberi bile yoktu. İktisat modern hukuk, istatistik, etnografya, cemiyet ilmi, tecrübi psikoloji, Türkiye için yabancı isimlerdi. Genel olarak felsefi düşünce Ortaçağ İslam felsefesinin Gazzali-İbn Rüşd tartışmasının bıraktığı yerde duruyordu.[33] Bruno'nun derin felsefi spekülasyonu, Galile ve Descartes'in matematik akıl yürütmeye dayanan sağlam sezgiciliği, Bacon'ın ortaçağa meydan okuyan keskin tecrübeciliği bütün Ortadoğu gibi Türk toplumun aydınlarınca da tamamen karanlıktı.[34] Halbuki batıya zaferini sağlayan ilim ve düşüncedeki bu gelişmelerdir.

Görüldüğü gibi, Tanzimat ilan edildiği zaman başlayan bir dönem olmayıp fermanın ihtiva ettiği hükümler daha çok önceleri üzerinde durulmuş meselelerdir. II. Mahmut'ta III. Selim gibi şuurlu reform faaliyetlerine devam etmiş ancak hazırlattığı

[31] Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1979, s.40
[32] A.g.e. s. 41
[33] A.g.e. s. 45
[34] A.g.e. s, 46

Tanzimat-ı Hayriye'yi ilan etmeye ömrü vefa etmeyerek fermanın ilanı büyük oğlu Abdülmecid'e nasip olacaktır.

Mustafa Reşit Paşa tarafından kaleme alınan Tanzimat fermanı 3 Kasım 1839 tarihinde büyük bir merasimle ilan olunmuştur. Gülhane köşkü önünde tören için büyük hazırlıklar yapılmış ve merasimle Sadrazam, Şeyhülislam, bütün saray erkanı, devlet adamları, ülema, esnaf cemiyetleri, Rum, Ermeni Patrikleri, hahambaşı, İstanbul'da bulunan yabancı sefir ve konsoloslar iştirak etmişlerdir.

Fermanın ilanı İstanbul'da bazı muhafazakar zümrelerin memnuniyetsizliğine rağmen geçici de olsa birkaç gün bayram havası yaratmış ve bu gelişme Avrupa'da memnuniyetle karşılamıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu metninde kuruluşundan beri "Ahkam-ı Kur'aniye" ve "Kavanin-i Şeriyye"ye bağlı bulunan Osmanlı Devleti'nin refah içinde iken 150 seneden beri muhtelif sebeblerden şeriata riayetsizlikten dolayı fakirliğe ve harabiye sürüklendiği, gerekli yeni kanunlar tedvin edildiği takdirde coğrafi mevkii, toprağının verimliliği ve halkının kabiliyeti sebebi ile devletin 5-10 yıl ümit edilen seviyeye ulaşılacağı belirtilmekte, halka ırk ve din ayırımı yapılmadan sağlanacak can ve mal emniyeti, herkesin gelirine göre vergi vermesi, askere alma usulunde de değişiklikler yapılarak her bölgeden hizmete alınanların belirli bir süre için askerlik yapması, mahkemelerin açık olması, kimsenin hakkının yenmemesi, adli ve mali kanunların Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de askeri kanunların Daruş-Şurayı Askeride hazırlanması, kanunlara uyacağına dair padişahın yemin etmesi, geçim sıkıntısı çeken memurların durumlarının düzeltilmesi, rüşvet alma ve verme gibi zararlı şeylerin önüne geçilmesi gibi hususlar belirtilmektedir.[35] Fermanın ilanından sonra metni bütün eyaletlere gönderilmiş, ancak ferman müslüman halk ile gayri müslim tebaa, cemaat ve ruhani reisler arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır.[36] Burada ilginç olan husus, fermanın hem müslümanları hem de gayri müslimleri memnun etmeyişidir. Müslümanlar hiç bir zaman kendilerinin gayri müslimlerle eşit

[35] D.G.B. İslam Tarihi, c.11, s. 441
[36] Niyazi Berker,a.g.e. s.212

görülmesini benimseyememiş, bunun yanında gayri müslimlerde ayrıcalıklarının kaldırılmasını kabul edememişlerdir. Çünkü onlar yıllarca ayrıcalıklı muameleler görmüş ve bu durumdan oldukça memnun kalmışlardır.

Fermanın uygulanma alanını iki dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem fermanın ilanından 1856 Islahat Fermanının ilanına kadar geçen dönem, ikinci dönem ise 1856'dan 1876 Meşrutiyetin ilanına kadar geçen dönem olarak belirlemek gerekir. Fermanın içerdiği hükümlerin uygulanması olayı mühim bir meseledir. Ancak hükümlerin ne şekilde uygulanacağına dair devletin henüz hazırlığının olmayışından dolayı ilk defa başşehir ve başşehire yakın eyaletlerde uygulamaya geçilmiş ve bir müddet sonra eyaletlere de talimat gönderilerek fermanın ne şekilde uygulanacağı bildirilmiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın Hariciye nazırlığı devrine raslayan Tanzimat'ın ilk yıllarında birçok yenilikler yepılmış, yeni kanunlar çıkarılmış, maliye ıslah edilmeye çalışılmış, ticaret mahkemeleri kurulmuştur.[37] Tanzimat ile birlikte bütün dini ayinlerin yapılmasına izin verildiği için gayri müslimler bulundukları yerlerde çan çalmaya başlamış bu da müslüman halk üzerinde nefret uyandırmaya başlamıştır.

Uygulamaların ikinci alanı olarak değerlendirilen 1856'da yine Gülhane'de okunan Hatt-ı Hümayun daha önceki Hatt-ı Hümayun'un hükümlerini teyit ederek, hıristiyan halkın hukuki eşitliği üzerinde ısrarla durur. Bütün din ve mezheplerin serbestliği müslüman ve hıristiyanların her hususta eşit olmaları, vergilerin daha adilane bir şekilde alınacağı bildirilmektedir. Ancak keyfi icraata alışmış devlet adamları bilhassa idari mekanizmada büyük değişiklikler yapmadığı gibi, cemiyetin ictimai ve siyasi bünyesinde ehemmiyetli değişiklik meydana getirmemiştir. Bunun yanında her türlü özgürlüğüne kavuşan gayri müslimler bu hak ve özgürlükleri ayrılık tohumlarını atmak için bir fırsat bilmişlerdir.

[37] D.G.B.İslam Tarihi, c.11, s. 443

1861'de Abdülmecid'in ölümüyle yerine geçen Abdülaziz başlangıçta yukarıda zikredilen Hatt-ı Hümayun'lara benzer fermanlarla ıslahata devam edeceğini bildirmişse de yine de müspet bir netice alınamamıştır. Bir müddet sonra Abdülaziz eski keyfi hareket ve istibdat çağına dönmüştür.[38] Bununla beraber Reşit Paşa'nın açmış olduğu çığırda yürüyen, hatta hürriyet hususlarında onu bile aşan ve gittikçe kuvvetlenmeye elverişli bir cereyan başlamıştır. Yani yetişmekte olan neslin içinden çıkan büyük ve idealist şahsiyetlerin tesiriyle meydana gelen bu cereyan mevcut kötü idareye karşı şiddetli bir muhalefet amacı gütmekteydi. Bunlar suistimallleri, iktisadi ve mali buhranları önlemek, hükümet mekanizmasını kontrol altında bulundurmak üzere millet mümessillerinden müteşekkil bir meclis tesis edilmesini isteyecek kadar ileri gidiyorlardı.[39] Gittikçe kuvvetlenen bu fikir taraftarları 1865'te gizli bir cemiyet kurmuşlar ve daha sonra Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmışlardır. Cemiyetin mühim azaları arasındaki Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi büyük şahsiyetler hürriyet ile meşrutiyet lehinde büyük ses getirmişlerdir.

Bu dönemde dikkat çeken bir hususta ilk defa bir Osmanlı sultanı yurt dışına seyehat amacıyla gitmesidir. 1867 yılında Paris Uluslararası sergisini gezmek için III.Napolyon'dan gelen çağrı üzerine Sultan Abdulaziz yurt dışına çıkmıştır.[40] 1868 yılında Avrupa'dan dönen Abdülaziz mevcut kanunların memleket ihtiyaçlarına cevap vermediğini ve yeni kanunların yapılması gerektiğini belirten bir konuşma yaparak yeni çalışmalar yapılmasını istemiştir.

Sanayi sahasında da yapılan yenilikler çeşitli sebeblerden dolayı sonuçsuz kalmıştır. Yıllar önce II. Mahmut döneminde özel ve tüzel olarak kurulmaya başlayan fabrikalar, devletin müstakil ve dış tesirlerden uzak, memleketin ihtiyaçlarına uygun, önceden tasarlanmış iktisadi bir plan ve siyasyetin bulunmaması, yabancılara verilen imtiyazlar, yabancı rekabete karşı gelememek, bilgisizlik, tecrübesizlik, eleman

[38] Mümtaz Turhan, a.g.e. s.157
[39] A.g.e. s.157
[40] Bernard Lewis, a.g.e. s.121

eksikliği sebebiyle ayakta kalamamıştır. Ancak buna karşılık yabancılar tarafından kurulan özel fabrikalar, memleketin müsait şart ve imkanlarından faydalanmayı bilmeleri ve kendilerine verilen ayrıcalıklar sayesinde başarılı oldukları görülmektedir. Bunlardan yalnız Bursa'da 8-10 tane ipek ipliği fabrikası bulunmaktadır.[41]

Bu dönemde sosyal hayatta da birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Avrupa'da üretilen malların pazarlanması için açılan İstanbul'daki mağazalar, kahvehaneler, lokantalar, oteller, eğlence yerleri, tiyatrolar, konserler Avrupa hayatının çekici ve canlı bir örneğini vermeye başlamıştır. Artık Türkiye'de de bir Avrupa hayranlığı başlamış, onlarda Avrupalılar gibi yiyip, içmeye, giyinip, kuşanmaya, hatta eğlenmeye başlamıştır.

Bütün bu gelişmelerin yanında Avrupa ile doğrudan doğruya girişilen ilişkilerle fayda sağlanmıştır. Büyük Avrupa merkezlerine gönderilen elçiler, bunların yanlarındaki memurlar, öğrenciler, aydınlar da sık sık gidip gelmişlerdir. Bunlar memlekete döndüklerinde memlekette bulunan Avrupalılarla da ilişkilerini devam ettirmişlerdir.

Bu dönemde görülen yenilik ve gelişmelerin en mühimi yine eğitim sahasında yapılan yeniliklerdir. Daha önceleri açılması düşünülen ilk, orta ve yüksek okullar bu devirde yaygınlaştırılmıştır. Askeri mekteplerin kurulması, mülkiye rüştiyelerinin tesisi, kız rüştiyelerinin açılması iptidai mekteplerin, ilk liselerin, askeri rüştiyelerin, ziraat mektebinin, darülmualliminin, orman ve maden mektebinin, mekteb-i mülkiyenin, telgraf mektebinin, mekteb-i sanayinin, lisan mektebinin, ecza mektebinin, kaptan mektebinin, darulmuallimat kız sanayi mektebinin açılması ve ıslah edilmesi bu döneme raslamlaktadır.[42] Bu mekteplerin hepsi de memleketin bir ihtiyacını karşılayacağı düşüncesiyle açılmış olmalarına rağmen şüphesiz hiç birisi hakikatle tatmin edecek bir mahiyet ve seviyede olamamıştır. Zira hepsi gelişigüzel,

[41] Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz" Tanzimat, İstanbul, 1940, s.439
[42] Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul, 1943, c.II, s.355 vd.

derme çatma vasıtalar ve kifayetsiz hocalarla sistemsiz, plansız bir şekilde tesir edilmişlerdir.[43]

Bütün bunlara rağmen Tanzimatçılar birçok şeyler başarmışlardır. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllar dünyasında Türkiye ya modernleşmek ya da mahvolmak durumundaydı.[44] Yapılan yeniliklerde başarısız olunmakla birlikte daha sonra yapılacak olan daha köklü yenilikler için zorunlu temel, zorda olsa kurulmuştur. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca kurulan okullarda, yeni bir ruh, gerçekler hakkında daha anlayışlı okuımuş, elit yavaş yavaş yetişmeye başlamıştır. Karşılaşılan büyük zorluklara rağmen bu yeni ruh yirminci yüzyıla gelindiğinde modern Türkiye'yi yapan büyük sosyal ve siyasal devrimi başaracak bilgi, yetenek ve herşeyin ötesinde sorumluluk ve karar duygusuna sahip idareci durumuna gelebilmiştir.

B. I. MEŞRUTİYET

1876 Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla başlayan dönem tarihimizde Meşrutiyet dönemi olarak adlandırılmıştır. Meşrutiyet kavramı o devirde hükümdarın mutlak otoritesinin sınırlandırılması ve şarta bağlanması olarak anlaşılmıştır. O zamana kadar siyasi litaratürde pek kullanılmayan meşrutiyet kavramı "şart" kökünden gelen meşrut kelimesinden türetilmiştir. O günlerde anlamı iyice belirlenmemiş olsada meşrutiyet kelimesi "meşveret"den, "parlementer sistem"e kadar pekçok manayı kapsamıştır.[45]

I. Meşrutiyeti ve 1876 Kanun-ı Esasisini anlayabilmek için onu hazıklayan sebeblerin iyi tetkik edilmesi gerekmektedir. Tanzimat fermanı ile başladığı kabul edilen süreçte Osmanlı toplumundau XIX. yüzyıl dünyasının siyasi ideolojilerinin çeşitli sentezlerinden müteşekkil siyasi gruplar oluşmaya başlamıştı. Varlıkları

[43] Mümtaz Turhan, a.g.e. s. 159.
[44] Bernard Lewis, a.g.e. s. 126.
[45] D.G.B. İslam Tarihi, c. 12, s. 31.

resmen 1866 yılında kabul edilen "Genç Osmanlılar" ülke litaratürüne "Osmanlı vatanseverliği, hürriyet meşveret"[46] gibi kavramları kazandırarak dikkatleri üzerlerine çekmişlerdi. Bu kavramlar ülke aydınları arasında hızla yayılarak taraftar toplamaya başlamıştı. Bu dönemde içeride bu tür gelişmeler olurken, dışardan da çeşitli siyasi baskılar yapılmaktaydı. Ordu ve donanmanın masrafları, Sultan Abdülaziz'in ve nazırların israfları ve akıl almaz bir şekilde borçlanmaları devletin maliyesini çökme tehlikesiyle karşı karşıya bırakınca Sadrazam Mahmut Nedim Paşa borçların faiz ödemelerinin yarısını ödeyeceğini açıklamış, bu da devletin Avrupa'daki itibarını zedelemiştir. Temmuz 1875'te Bosna-Hersek'te çıkan ayaklanma, Bulgaristan'a sıçramış, bastırılmaları için yapılan girişimler Avrupa'da zulüm feryatlarının duyulmasına sebep olarak tepkiyle karşılanmıştır. Ardından 1876 yılında Selanik'te Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesi Osmanlı'nın Avrupa devletleri ile arasının tamamen açılmasına sebep olmuştur.

10 Mayıs 1876'da softalar[47] Fatih, Beyazıt, Süleymaniye medreselerinin ilahiyat öğrencileri, Bab-ı ali önünde ayaklanarak Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ile Şeyhül İslam Hasan Fehmi Efendi'nin azlini istemeleriyle başlayan hoşnudsuzluk ortamı Sadrazamlığa Rüşdü Paşa'nın, Şeyhül İslamlığa Hüseyin Hayrullah Efendi'nin getirilmesiyle yatıştırılmaya çalışıldıysa da Sultan Abdülaziz'e duyulan güvensizlik sebebiyle huzursuzluğu ortadan kaldırmamıştır. Bu ayaklanmanın ani olarak ortaya çıkmadığı arkasında Mithad Paşa ve arkadaşlarından oluşan bir grubun varlığı daha sonra ortaya çıkmıştır.[48] Sultan ile Nazırlar arasındaki güvensizlik ortamı 30 Mayıs 1876'da Şeyhül İslam'dan alınan Sultan'ın hal'i fetvasıyla Abdülaziz tahtan indirilerek yerine V. Murat'ı geçirmişlerdir. Sultan V. Murat'ın tahta geçmesi özellikle hürriyet yanlısı olanları (Genç Osmanlılar) sevindirmiş bunların bir çoğu bürokraside görev almışlardır.

[46] Bernard Lewis, a.g.e. s. 153 vd.
[47] A.g.e. s. 159.
[48] D.G.B. İslam Tarihi, C. 12, s. 33 Bernard Lewis, a.g.e. s. 159.

Sultan V. Murat tahta geçtikten sonra iki üzücü olayla karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan birincisi Sultan Abdülaziz'in bileklerinin kesilerek feci bir şekilde öldürülmesi diğeri ise Çerkes Hasan lakaplı yüzbaşının kabine toplantısını basarak nazırları öldürmesidir. Bu iki olayın etkisinden kurtarılamayan Sultan Murat akli çöküntü içerisine girmiş ve Türk ve yabancı doktorlar iyileşemez raporu vermişlerdir. Bu olaydan sonra ikinci bir saltanat değişikliği gündeme gelmiş ve Mithat Paşa Abdülhamid ile görüşerek önerilerini iletti ve bu önerileri kabul eden II. Abdülhamid, Sultan Murat halledilerek yerine tahta geçirildi.

Mithad Paşa Osmanlı devletinin iç ve dış buhranlardan kurtarılmasını, devlet düzeninde yapılacak yeni düzenlemelere bağlamaktaydı. II. Abdülhamid tahta geçtikten sonra genel bir meclisin toplanacağı vaadinde bulunmuştur. Mithad Paşa'nın hükümete girmesiyle yeni anayasa planları başlatılmıştır. O dönemde uygulanan çeşitli devletlerin anayasalarından esinlenerek hazırlanan proje komisyona havale edilerek görüşülmeye başlanmıştır.

Tasarı padişaha sunulduktan sonra tartışmalar daha da alevlenmiş ve meşrutiyetin geleceği ile ilgili endişeler ortaya çıkmıştır. Sultan Abdülhamid tartışmalara son vermek için 19 Aralık 1876'da Mithad Paşa'yı sadrazam yapmış tartışmaların sona erdirilmesini istemiştir. Durum son defa "Meclis-i Has"ta gözden geçirildikten sonra sultan Abdülhamid'in büyük ısrarları sonucu meşhur 113. madde tasarıya girmiş ertesi gün öğleden sonra 23 Aralık 1876 günü Kanun-ı Esasi ilan edilmiştir.

Meclis-i Umumi 20 Mart 1887 günü ilk toplantısını yapmıştır. Mart başında yapılacağı duyurulan toplantıya mebusların vaktinde katılamaması sebebiyle toplantı 20 Mart tarihine kaydırılmıştır. Oluşan bu meclis 13 Aralık 1887 tarihinden itibaren 16 Şubat 1878 tarihine kadar görevini sürdürmüştür. Meclisin kapatılmasının sebebinin mecliste gayr-i müslimlerin bulunduğu gösterilse de esas sebebin Osmanlı-Rus savaşının kötüye gitmesi ve meclis üyelerinden bir kaçının durumdan sarayı

sorumlu tutması olduğu gösterilmektedir. Abdülhamid yetkisini kullanarak tatil ettiği meclisten sonra meşrutiyet taraftarlarını etkisiz hale getirmiştir. Muhaliflerin ve aydınların kanun-ı esasi ile elde edebileceklerini düşündükleri diplomatik ve siyasi menfaatler temin edilememiştir.

I. Meşrutiyet devrinin sona erişi bir anlamda Tanzimat devrinin ve Tanzimat ideolojisinin de sonunu getirmiştir. Reform, hürriyet ve temel hak talepleri, aceleye getirilmiş bir kanun-ı esasi ile fiilen hukuki zeminlerini kaybederek barış, haberleşme, ikmanlarının sınırlı olması sebebiyle kamuoyu desteği alamamıştır.[49] Bu dönem II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir.

I. Meşrutiyet sosyal alanda Tanzimattan fazla ıslahat yapamamıştır. Fakat bütün ıslahat hareketlerinin sembolü olmuştur. Çok kısada olsa millet temsilcilerinin neler yapıbileceği ilk defa anlaşılmış ve sonraki dönemlerin ideali olmuştur. Bir parlementonun teşekkül ettirilmesi ve milletin vekillerinin devlet yönetiminde söz sahibi olması, tabanın sesinin tavana duyurulmasında etkili olmuş dolayısıyla meşruti bir sisteme geçmenin, ıslahat hareketlerinin gerçekleştirilmesi için şart olduğu anlaşılmıştır. Kısa süren bu parlemento hayatı daimi surette bir ideal olarak kalmış nesilden nesile aktarılarak batılılaşmanın adı Meşrutiyetin ilanı olmuştur.[50] Bu dönemde batılılaşma hareketleri el değiştirmiş devlet adamlarından onların muhalefeti konusundaki aydınlara geçmiştir.[51] Onlar devletin kurtuluşunu sadece batılılaşmakta görüyorlardı.

Meclis-i Umumi'nin tatil edilmesinden sonra II. Abdülhamid ülkeyi tek adam olarak uzun süre yönetmiş muhaliflerinin seslerini ceşitli yöntemlerle kesmiş ancak bir noktaya kadar başarılı olabilmiştir. Çünkü Abdülhamid rejimine karşı ilk adımlar gizli örgütlenmeler şeklinde kendini gösterse de bir müddeüt sonra bunlar aleni yapılmaya başlamıştır. Abdülhamid'e karşı siyasi alanda ilk başkaldırılar

[49] D.G.B. İslam Tarihi, c. 12, s. 42.
[50] Tarık Zafer Tanaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında batılılaşma Hareketleri, İstanbul, 1960, s. 44 vd.
[51] Enver Ziya Karal.Osmanlı Tarihi, Ankara 1962 c.VIII. s.565 vd.

tıbbiyelilerden, ordu içindeki bazı subaylardan ve de çeşitli sebeblerle yurt dışına kaçan ve belli merkezlerde toplanan aydınlardan gelmiştir. İttihad-ı Osmani adıyla başlayan bu gizli örgütlenmeler 1895'ten sonra Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti adı altında devam etmiştir. Bu muhalifler zamanla ordunun da kendilerine büyük destek vermesiyle II. defa meşrutiyetin ilan edilmesini sağlamışlardır.

C. JÖN TÜRKLER

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda meşruti bir hukuk düzeni kurmak, anayasa ilanı ile derhal serbest seçimlere gitmek ve böylece kurlacak meclise millet ve memleket muakdderatını teslim etmek fikrini savunan Türk hürriyet mücadelecilerine Jön Türk adı verilmiştir.[52] Tanzimat'ın son yıllarında Sultan Abdülaziz'in ve özellikle II. Sultan Abdülhamid'in Avrupa'daki muhaliflerine, Fransızlar tarafından Fransa, İtalya, Almanya ve İngiltere'de "Jeune France" vb. gibi adlarla politika ve edebiyatta aşırılık taraflısı olarak takılan Jön Türk adı, ilk olarak Mustafa Fazıl Paşa'nın yayınladığı bir mektupta kullanılmıştır. Daha sonra Namık Kemal ve Ali Suavi tarafından da benimsenerek Yeni Osmanlılar karşılığı Türkçe'ye giren Jön Türk adı, birinci ve ikinci Meşrutiyeti hazırlayan ve Oslanlı İmparatorluğu'nda yüzyılın ihtiyaçlarına uygun yenilik ve ilerleme yapılmasını isteyen bütün inkılapçılar ve ihtilalciler için kullanıla gelmiştir. Yurt dışında istibdat idaresine karşı hürriyet mücadeleleri yapanlar tarafından çıkarılmış yayın organlarının başlığında Fransızca Jeune Turcs kelimeleri ile birlikte Yeni Osmanlılar adı da kullanılmıştır.

1865'te İstanbul'da gizli bir dernek olarak kurulmuş Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin amacı Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir "meclis-i meşveret"in kurulmasını sağlamaktı. Kuvvetlerin dengesi yürütmeyi kurulacak olan meclise karşı sorumlu tutmakla elde edilecektir.[53] Yeni kurulan bu cemiyete hanedandan Mustafa

[52] Türk Ansiklopedisi, Ankara 1974, c.XXI, s. 55.
[53] Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İstanbul 1994, s. 31.

Fazıl Paşa katılınca, onun sağladığı maddi yardım ile cemiyet yurtiçi ve yurt dışındaki mücadelelerini hızlı bir şekilde artmıştır.[54] 1866 yılında Mısır Hidivi Kavalalı İsmail Paşa'nın veraset usulünü değiştirerek kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'yı bütün haklarından mahrum bırakması üzerine, Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz ile Ali ve Fuad Paşalara düşman kesilmiş ve Jön Türklerin arasına resmen katılmıştır. Bundan sonra cemiyet faal rol oynamaya başlamıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'ten Sultan Abdülaziz'e gönderdiği Fransızca bir mektup, meşrutiyetin ilan edilmesini hürmetkar ve manidar bir dille Sultan Abdülaziz'den rica etmiştir.[55] Bu mektup Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve Sadullah Beyler tarafından Türkçe'ye çevrilmiş "Tasvir-i Efkar" gazetesi mensupları tarafından halka dağıtılmıştır.[56]

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin bu faaliyet tarzı Sadrazam Ali Paşa'yı sıkmaya başlamış, cemiyetin önde gelen azalarından Ziya Paşa ve Kemal Beylerin İstanbul'dan uzaklaştırılmasını istemiş ancak cesaret edilemeyip biri Kıbrıs mutasarraflığına diğeri de Erzurum Vali muavinliğine tayin edilmiştir. Yönetim cemiyet üyelerini birbirinden uzaklaştırmanın yollarını ararken Mustafa Fazıl Paşa arkadaşlarını bir araya toplamak ve memleketin muhtaç olduğu ıslahatı temin ve Sultan Abdülaziz idaresiyle mücadele etmek üzere "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" mensuplarını Paris'e davet etmiştir. Bu daveti alan Ziya Paşa, Kemal Bey, Kayazade Reşad, Sağır Ahmet vb. cemiyet üyeleri Paris'e gitmişlerdir.[57]

Paris'te birleşen cemiyet üyeleri yapılan görüşmeler sonucu Suavi Efendi'nin "Muhbir" isminde bir gazete çıkarmasına karar vermişlerdir. "Muhbir" gazetesinin ilk nüshası 1867 tarihinde "muhbir, doğruyu söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar" diyerek Londra'da çıkmıştır.[58] Suavi'nin önderliğinde çıkmaya başlayan "Muhbir" içeriği ve yayın politikası Jön Türklerin hoşuna gitmeyince 1868 yılında haftalık olarak yayınlanan "Hürriyet" gazetesini Londra'da "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" adına çıkarmaya karar vermişlerdir. Bir müddet sonra da Namık Kemal ve

[54] Türk Ansiklopedisi, s. 55.
[55] Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, İstanbul 1945, s. 10.
[56] A.g.e. s. 10.
[57] Türk Ansiklopedisi, c.XXI, s. 55.

Ziya Paşa gazetenin idaresini ellerine geçirmişlerdir. Ali ve Fuad Paşalar "Hürriyet" gazetesinin hedefi olmuş, eleştiriler bu iki zat üzerinde yoğunlaşmıştır.

Sultan Abdülaziz 1868 tarihinde sergi ziyareti için Marsilya'ya gelince, Mustafa Fazıl Paşa padişahtan afdilemiş, devamlı tenkid ettiği Ali ve Fuad Paşalarla barışarak hemen İstanbul'a dönmüş bakanlık sandalyesine oturma hazırlıklarına başlamıştır. Jön Türkler Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesini bir başarı olarak görmüşler onun yakında "Meşrutiyet Sadrazamı" olacağını ümit etmişlerdir. Ancak durum böyle olmamış Mustafa Fazıl Paşa Maliye veya Adalet Bakanlığı göreviyle yetinmiştir. Bu durum Jön Türkleri hayal kırıklığına uğratmış, ancak onlar bu dönekliğe kızmamışlar, kırgınlık alameti göstermemişlerdir.[59] Mustafa Fazıl Paşa'nın dönüşünden bir müddet sonra Namık Kemal, Zabtiye Nazırı Hüsnü Paşa'nın müsadesiyle 1871 yılında Agah Beyle birlikte İstanbul'a gelmiştir. Reşad ve Nuri Beyler de 1872 yılında İstanbul'a döndüğü halde Suavi "Ulum" gazetesini çıkarmaya devam etmiş 1876'da Sultan Abdülhamid'in tahta oturmasıyla birlikte başkente dönmüştür. Ziya Paşa'nın da dönmesiyle birlikte Paris'te kalan Jön Türkler aralarında zuhur eden görüş ayrılıkları sebebiyle dağılmaya başlamışlardır.

Jön Türklerin Avrupa'daki yayınları hareketlenmelere ve fikir akımlarına sebebiyet vermesine rağmen fiiliyat olarak memlekette yapılmasını temin edememişlerdir. Gazetelerinde devamlı bir şekilde üzerinde durdukları "meşruti idare kurmak, devlet içerisinde bulunan tüm fertlerin hak, hürriyet ve eşitliklerinin teminat altına alınması" hayalleri boşa gitmiştir.

"Yeni Osmanlılar Cemiyeti" fiilen dağıldıktan sonra Meşrutiyet, parlemento ve anayasa uğruna mücadele veren Jön Türkler'den bazılara yeniden devlette görev almışlar, Namık Kemal Haziran 1872'den Nisan 1873'e kadar İstanbul'da "İbret" dergisini çıkarmıştır. Haziran 1872'de Mithat Paşa'nın sadaret makamına gelişi Jön

---

[58] Türk Ansiklopedisi, c.XXI. s. 55.
[59] Ahmed Bedevi Kuran, a.g.e. s. 12.

Türkleri sevindirmiş bir kısmı onun etrafında toplanarak ona büyük destek vermişlerdir. Çünkü onlar özledikleri idare sisteminin Mithat Paşa'yla birlikte hayata geçeceğine inanıyorlardı. "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" 1 Nisan 1873 gecesi Gedik Paşa Tiyatrosunda Namık Kemal'in "Vatan Yahut Silistre" adlı piyesini sahneye koydurmuş halkın milli heyecan ve coşkunluğunu sağlamıştır. Piyesin ertesi gece oynanışı sırasında kendisine halkın sonsuz sevgi gösterisinde bulunduğu Namık Kemal, tiyatroda tutuklanarak Magosa'ya Nuri ve Hakkı Beyler Akka'ya, Tevfik Bey ve Ahmed Mithad Efendi de Rodos'a sürülmüşlerdir.

Bütün bunlara rağmen Jön Türklerin bir kısmı faaliyetlerine gizli devam ederek 23 Aralık 1876 anayasanın ilanını ve kısa ömürlü I. Meşrutiyet devrinin açılmasını sağlamışlardır. Üç aylık bir faaliyetten sonra 14 Şubat 1878'de Osmanlı Parlamentosu'nun II. Abdülhamid tarafından dağıtılması, Yeni Osmanlılar Cemiyetinin de sonu olmuştur. Sultan II. Abdülhamid meclisi tatil ettikten sonra memleketin idaresini tamamen eline almış dahili ve harici her türlü işin nazımı kesilmiştir.[60]

Sultan II. Abdülhamid'in iradesine karşı ilk fiili hareket "Çırağan Sarayı Vakası" ile başlamıştır.[61] Meselenin özünü Ali Suavi ve arkadaşlarının Sultan Murad'ı yeniden tahta geçirmek maksadıyle Çırağan Sarayına hücum etmeleri oluşturmaktadır. Saraya hücum eden Ali Suavi ve arkadaşları Sultan Murad'ın odasına kadar girmeye ve kendisini dışarı çıkarmaya muvaffak olmalarına rağmen jandarma kuvvetlerinin olaya el koymalarıyla amaçlarına uluşamamışlardır. Bu hadise Ali Suavi ve 22 arkadışının ölümüne sebeb olmuştur.

Çırağan Sarayı Vakası şöhretli bir Jön Türk olan Ali Suavi'yi mücadele sahnesinden tamamen silmiştir. Fakat Abdülhamid'e muhalefet için Avrupa'da ihtilal bayrağını dalgalandıran Ali Şefkati'yi yeni bir Jön Türk olarak yaratmıştır.[62] Ali

[60] A.g.e. s. 17.
[61] A.g.e. s. 18.
[62] A.g.e. s. 22.

Şefkati, Sultan Murad'ın tekrar tahta çıkarılmasını isteyen komitenin üyelerinden biriydi. Hareketin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Avrupa'ya kaçan Ali Şefkati, Napoli'de "İstiklal" gazetesini çıkarmaya başlamış Sultan II. Abdülhamid devrinde yurt dışında muhalefet yapan "Jön Türkler'in bayraktarı olmuştur.[63]

II. Abdülhamid döneminde meşrutiyet, hürriyet eşitlik yanlılarının sürgüne gönderilmesi veya Avrupa'ya kaçmaları sıradan olaylar haline gelmiştir. Yurt içinde mücadelesini sürdüremeyeceğini anlayan diğer bir çok Jön Türk gibi Ahmed Rıza'da bir fırsatını bularak Paris'e kaçmış ve II. Meşrutiyetin ilanına kadar da yurda dönmemiştir.[64] Ahmet Rıza, Paris'e geldikten sonra Ali Şefkati Bey'le temas kurmuş ve kısa bir süre Ali Şefkati'nin vefatı üzerine hareketi kendi etrafında toplamasını bilmiştir.[65] Ahmet Rıza kısa bir süre sonra "Meşveret" gazetesini çıkarmıştı. Kısa bir sürede geniş taraftar bulan "Meşveret" gazetesi sarayı tedirgin etmeye başlamıştı. Osmanlı yöneticileri muhalefetten vazgeçmesi ve yurda dönmesi hususunda Ahmet Rıza'ya cazip teklifler yapmışlar ancak o bu teklifleri reddetmiştir.[66]

Yurt dışında bu gelişmeler olurken yurt içinde Sultanı devirmek için girişilen ilk teşebbüsün başarızlıkla sonuçlanmasına rağmen Jön Türklerin gayretleriyle öğrenciler arasında da II. Abdülhamid aleyhtarlığı hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başladı. İlk örgütlenmiş muhalefet olarak 1889 da dört tıbbiyeli tarafından "İttihadi Osmani Cemiyeti" kurulmuştur. Kurucuları arasında Arnavut İbrahim Temo, Kafkasya'lı Çerkes Mehmet Reşit, Arapkir'li bir kürt olan Abdullah Cevdet, Diyarbakır'lı İshak Sukuti bulunmaktadır.[67] Cemiyeti kuran gençler memleketin karşı karşıya olduğu felaketlerin sebebi olarak, hükümetin idare sistemini ve millet mukadderatının bir şahsın keyif ve hevesine bağlı tutulmasını görüyorlar ve meşruti bir sisteme geçilmesi için böyle bir cemiyetin kurulmasını zaruri olduğunu düşünüyorlardı. Bir süre sonra cemiyetin adı "Osmanılı İttihat ve Terakki

[63] Şerif Mardin, a.g.e. s. 34.
[64] Bernard Lewis, a.g.e. s. 195.
[65] M.Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, s.31.
[66] A.g.e. s. 31.
[67] Tarık Ziya tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952, İstanbul 1952, s. 104.

Cemiyeti"ne çevrilmiş[68] ve yurt dışında cemiyeti temsil etme yetkisi de Ahmet Rıza Bey'e teklif edilmiş ve oda kabul etmiştir.[69] Tıbbıyeliler tarafından kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk zamanlar taraftar edinmeye çalışmış ve fiili hareketlerden uzak durmuşlardır. Ancak zamanla yönetim ve özellikle II. Abdülhamid aleyhine yazılar yazmaya, bildiriler dağıtarak ilgi çekmeye çalışmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yapmış olduğu faaliyetlerinden rahatsız olan II. Abdülhamid cemiyet mensuplarını ve sempatizanlarını tutuklatarak yurdun farklı yerlerine sürgüne göndermiştir. Bunların başında Abdullah Cevdet Trablusgarb'a, Rodos'lu Süleyman Şam'a, Fatih'li İbrahim Nazmi de Manastır'a gönderilmişlerdir.[70] Artık memleketin dört bir yanına gönderilen gençler Jön Türkler ile irtibat kurma yollarını seçerek Avrupa'ya kaçmanın yollarını aramaya başlamışlardır. Sürgün edilen gençlerden biri olan Mizancı Murat Bey'de 1896 yılı sonlarına doğru Mısır'dan Avrupa'ya gelerek çok geçmeden Jön Türklerin liderliği için Ahmet Rıza'ya karşı başarılı bir rakip olur. İttihat ve Terakki'nin Cenevre temsilcisi olarak Ahmet Rıza ve ekibinin "Meşveret"ine karşı "Mizan" gazetesini çıkarmaya başlar.[71]

Trablusgarp'a sürgün edilen Abdullah Cevdet burada da siyasi faaliyetlerini sürdürür. Tekrar tutuklanacağı haberini alan Abdullah Cevdet bir fırsatını bularak buradan önce İtalya'ya oradan da Marsilya'ya geçerek Jön Türkler'e iltihak eder.[72] Abdullah Cevdet, Avrupa'ya geldiği sırada Jön Türkler panik içerisindeydiler. "Mizan" ve "Meşveret" gazetelerini çıkartan grupların arasında tartışmalar olduğu gibi "Meşveret" kadrosunda da birbirine zıt iki grup ortaya çıkmıştı. Bunun yanında hareketin önderleinden Murat Bey'in ıslahat yapılması şartıyla Sultanla anlaşarak İstanbul'a dönmesi Jön Türkleri tedirgin ederken Osmanlı yönetimini sevindirmiştir.

---

[68] Bernard Lewis, a.g.e. s. 196.
[69] Ahmed Bedevi Kuran, a.g.e. s. 31, M. Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 26.
[70] Ahmet Bedevi Kuran, a.g.e. s. 32.
[71] Bernard Lewis, a.g.e. s. 198, M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 32.
[72] Şükrü Kaya Gökozanoğlu, Jön Türlerden Bir Kaçının Biyografisi, İstanbul 1937, s. 7.

Bu şartlar altında Avrupa'ya gelerek Jön Türkler'e katılan Abdullah Cevdet'te muhalefete devam kararı alarak Ahmet Rıza Bey'in grubuna katılır. Bir müddet sonra Cenevre'ye geçen Abdullah Cevdet burada güçlü bir kadro kurarak "Osmanlı" adında yeni bir gazete çıkarmaya başlar. Osmanlı yöneticileri muhalefeti bırakmaları şartıyla Abdullah Cevdet ve arkadaşlarıyla anlaşır, onların herbirini devlet memuriyetine getirirler. Ancak Ahmet Rıza ve arkadaşları kendilerine yapılan bütün teklif ve taltitlere rağmen muhalefete devam ederler ve Jön Türklerin tek yayın organı durumundaki "Meşveret"i çıkarmaya devam ederler.

Jön Türklerin gerek yurt içinde gerekse yurt dışında umutlarının en düşük seviyede seyrettiği bir dönemde beklenmedik bir şekilde Damat Mahmut Paşa ve oğulları Sabahattin ve Lütfullah'ın kaçarak Fransa'ya gelmesi ve harekete dahil olmaları Jön Türklere bir canlılık getirirken Sultan II. Abdülhamit'e büyük bir darbe olmuştur.[73] Hükümdar ailesinden kişilerin Jön Türklerin gücüne güç katmakla birlikte kendi aralarında da liderlik savaşına girmişlerdir. Bu döneme kadar bir noktada rakipsiz olarak mücadelesini sürdüren Ahmet Rıza'nın karşısına hanedanın bir parçası olan prens Sabahattin çıkmıştır.[74] Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin arasındaki bu ayrılık imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. İki kanat arasındaki ayrılığı gidermek, hareketin birliğini yeniden kurmak ve doğrulamak için 4 Şubat 1902'de Paris'te Birinci Jön Türk Kongresi Prens Sabahattin'in başkanlığında toplanmıştır.[75] Kongrede birçok karar alınmış fakat bu kararlar etrafında da Jön Türkler birleşememişlerdir. Bir müddet sonra Prens Sabahattin Paris'te "Teşebbüs-ü şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti"ni kurmuştur. Bu cemiyette diğer cemiyetler gibi yurd içinde ve yurt dışında temsilcilikler açarak faaliyetlerine devam etmiştir.

1902 ve 1906 arasında da Jön Türk hareketi ülke sathında yayılmaya ve dal budak salmaya devam etmiştir. Cenevre'de ve Kahire'de yeni gruplar ortaya

[73] Bernard Lewis, a.g.e. s. 199, M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 42.
[74] Ahmed Bedevi Kuran, a.g.e. s. 68, Bernard Lewis, a.g.e. s. 199.
[75] Türk Ansiklopedisi, c.XXI, s. 56, Tarık Ziya Tunaya, a.g.e. s. 106 vd.

çıkmıştır. Ancak Abdülhamid'e ve Osmanlı yönetimine karşı daha ciddi muhalefet yapabilmek için bütün kuvvetlerin birleştirilmesi amacıyla 1907 yılında Ermeni Taşnak Cemiyeti'nin önderliğinde ve Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'in de hazır bulunduğu, II. Jön Türk Kongresi Paris'te toplanmış ve başkanığa Prens Sabahattin getirilmiştir.[76] Kongrede muhalifler arasında birlik olmaması, felaketlere sebeb gösterilmiş ve toplantının üçüncü günü yayımlanan beyannamede herkesin ve en çok müslümanların Abdülhamid istibdadından zarar gördüğü belirtilmiş kötü yönetimdeki sorumluluğun Müslümanlar üzerine atılmasından yakınılmıştır. Ayrıca eğitimin köreltildiği, basının baskı altında ve ülkenin sefalet içinde bulundurulduğu ileri sürülmüş, mevcut ayaklanmalar haklı gösterilmiş ve yeni bir çok karar alınmıştır.[77] Kongreden sonra faaliyetlerine hız veren Jön Türkler kendi düşüncelerine mensup subaylarında desteğini arkalarına alarak II. Abdülhamid'i tekrar "Kanun-ı Esasi"yi yürürlüğe koymaya mecbur etmişlerdir. II. Meşrutiyetin ilanından (Jön Türk İhtilali)[78] sonra Jön Türkler İttihat ve Terakki Cemiyeti altında düşüncelerini siyasallaştırarak devam etmişlerdir.

D. II. MEŞRUTİYET

II. Meşrutiyet, 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Abdülhamid'in 14 Şubat 1878 tarihinden beri tatil ederek bir daha toplamadığı Osmanlı Meclis-i Umumisi'ni yeniden toplantıya çığırması anlamına gelmektedir. Padişahın otuz yıl sonra meclisi tekrar toplaması mümkün olmamıştır. Zira, meclis üyelerinin bir kısmı vefat etmiş, bir kısmı sürülmüş bir kısmı da kaçmıştı.[79] Bu durumda sağlıklı ve yeni bir meclisin oluşması için seçimlerin yapılması gündeme gelmiştir.

[76] Tarık Zafer Tunaya, a.g.e. s. 107.
[77] Türk Ansiklopedisi, c.XXI, s. 56.
[78] Hamza Eroğlu, a.g.e. s. 57.
[79] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. 12, s. 43.

II. Meşrutiyet, birinciye göre arkasında önemli miktarda kamuoyu desteği almış olması bakımından sadece belli sayıda asker-sivil aydının değil, daha geniş kitlelerin katılımıyla gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyetin ilanı bütün şehirlerde gösteriler ve şenlik alayları ile görülmemiş bir iyimserlikte kutlanırken, aydınlar nihayet devleti kurtardıkları inancına varmışlardır.[80] II. Abdülhamid ve yönetimine son vermeyi gaye edinen aydınlar birçok teşkilatlar kurarak muhalefet yapmışlardır. Bunların başında 1889 yılında kurulan ve daha sonra hemen tamamı öğrenci olan gizli cemiyet mensupları net bir programları olmamasına rağmen "hürriyet, eşitlik, vatan" kavramları etrafında vatansever görüşler etrafında toplanmışlardır. Yurt içinde kendilerinin mücadeleleri için uygun zemin bulamayan bu gençler 1894-95 yılları arasında ülke dışına çıkarak mücadelelerine orada devam etmişlerdir. Muhalefetlerini yurt dışında sürdüren gruplar hedeflerine ulaşmak için yapmış oldukları yayınlar sayesinde yurt içinde de kök salmaya başladılar ve özellikle askeri öğrenciler üzerinde etkili oldular. Bu muhalif gruplara üst düzey subaylar da katılmaya başladı.

1906 yılında Selanik'te ordu subayları tarafından kurulan "Osmanlı Hürriyet Fırkası" kısa zaman sonra yurt dışı muhalefetin önde gelen simalarından Ahmet Rıza'nın grubuyla birleşerek "İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almıştır. Enver ve Talat Paşalarında üye bulunduğu Selanik grubu muhalefet hareketinin başarıya ulaşmasında baş rolü oynamıştır.[81] Subaylar ve askeri birlikler arasında isyan hareketleri görülmeye başlanmış ve bu isyan hareketlerini bastırmakla görevlendirilen heyet ve kişiler de etkisiz hale getirilmiştir. Ödüllendirilmek üzere İstanbul'a davet edilen Enver Paşa durumu kavrayarak dağa çıkmış, onun ardından da başka bir subay olan Kolağası Ahmet Niyazi Bey dağa çıkmıştır. O dönemde Ahmet Niyazi Bey Jön Türk komitelerinde önemli bir sima olarak göze çarpmaktaydı. Olaylara Arnavut ihtilal komitesinin de dahil olması hareketi büsbütün güçlendirdi. Bu durum İstanbul'da endişe yaratmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşvikleriyle saraya çekilen telgraflar ve hareketin ilk defa ismini kullanarak 21

[80] A.g.e. s. 43.
[81] Bernard Lewis, a.g.e. s. 204.

Temmuz 1908'de çektiği telgraf kanun-ı esasinin yürürlüğe konulmasını istemiştir. 23 Temmuz gecesi Abdülhamit, yeniden meşrutiyeti ilan ettiğini bildirmiştir.[82] Böylece Abdülhamit istibdatının uzun gecesi bitmiş hürriyet şafağı çökmüştür. Türkler ve Ermeniler sokaklarda kucaklaşıp, hürriyet ve kardeşlik naraları atmaya başlamışlardır.[83]

Meşrutiyet taraftarları Abdülhamit'in yönetimden uzaklaştırılmasıyla adeta sihirli bir güç elde edeceklerni ümit ediyorlardı. Yurt içinde, devletin bütün unsurları bir anda kardeş kesilip, kavgayı bırakacak, ırk-din ve mezhep farkları ortadan kalkacak, dışarıda ise Avrupa'lılar, Jön Türklerin ne kadar iyi niyetli olduklarını farkederek, topraklarımız üzerinde artık saldırgan emeller beslemeyeceklerdi. Ancak böyle olması biryana tam tersine Yunanistan Girit'in, Avusturya, Bosna-Hersek'in ilhakını, Bulgaristan istiklalini ilan ederek bu çok saf dil hesapların hiç de gerçekci olmadığını gösterdiler. Daha sonra 1911'de İtalyanlar trablusgarp'ı işgal ederek Balkan Devletleri ile bir olup Osmanlılara saldırmışlardır.[84]

Meşrutiyet'ten sonra sadarate gelmiş olan Kamil Paşa ittihatçıların desteğini çekmesi üzerine düşmüş yerine Hüseyin Hilmi Paşa getirilmiştir. Ancak Abdülhamid'in hala padişah olarak kalması da ihtilalcileri hep tedirgin etmiştir. Bu ortam içinde yapılan seçimlerde "İttihat ve Terakki Fırkası" ezici bir çoğunlukla seçimleri kazanmıştır. Seçimlerden sonra meclis çoğunluğunu elinde bulunduran İttihat ve Terakki giderek tahakkümcü bir çizgiye doğru kayınca, gerek meclis içinde gerekse halk arasında gittikçe sertleşen bir muhalefet oluşmaya başladı. İttihat ve Terakki bu sert muhalefete sert muhalefet verince ve 7 Nisan 1909 tarihinde "Serbesti" gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi muhalefette infiale sebeb olmuştur. Bunun üzerine 13 Nisan 1909'da meşhur 31 Mart vakası meydana geldi. Ayaklanma yayılarak bütün İstanbul'a yayılınca hükümet çaresiz kalmış ve mebuslar

[82] D.G.B.İslam Tarihi c.12, s. 43, Bernand Lewis, a.g.e. s. 207, Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, s. 172.
[83] Bernard Lewis, a.g.e. s. 210.
[84] D.G.B.İslam Tarihi, c.12, s. 75.

kaçıcak yer aramaya başlamışlardı.Abdülhamit isyancıların isteklerini yerine getireceğine söz vererek kendilerini de affedeceği vaadinde bulununca Selanik'te bulunan Mahmut Şevket Paşa "Hareket Ordusu" adı verilen bir askeri birlikle İstanbul üzerine yürüyerek Abdülhamit'i tahttan indirip yerine V. Mehmet Reşad'ı geçirmiştir.

Esasen ittihatçılar 1876 tecrübesinden aldıkları dersle padişahın yönetimdeki ağırlığını ortadan kaldırmayı başarmışlardır. 15 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilen değişikliklerle padişah "saltanat eder, ancak hükümet edemez" ilkesine göre yetkisiz bırakılmıştır. Artık yeni Sultan Mehmet Reşat, saray personelini baştan aşağı değiştiren ve kilit mevkilere kendi elemanlarını getiren İttihat ve Terakki'nin elinde oyuncak konumuna düşmüştür. Jön Türkler'in merkezi ve bastırıcı politikası hemen hemen her kesimden tepki almaya başladı. Ancak bunların hiç biri ciddi boyutlara ulaşmamıştır.

1911 yılının sonlarına doğru İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarını rahatsız eden olaylar olmaya başladı. İtalyanların Trablusgarp'a saldırmaları, daha sonra "Hürriyet ve İhtilaf Fırkası"nın kurulması ve İstanbul'da yapılan ara seçimleri kazanması İttihat ve Terakki yanlılarını rahatsız etmiştir. Bu olaylardan sonra çareyi seçime gitmekte bulan ittihatçılar, kendilerinin kontrolleri altında yapılan seçimler sonucu 1912 yılında yine ezici bir çoğunluk sağlamışlardır.17 Temmuz'da meclisten ezici çoğunlukla güvenoyu alan Said Paşa kabinesi bir gün sonra görevden çekilmiştir. 21 Temmuzda kurulan partiler üstü Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinde ittihatçı denebilecek hiç kimseye yer verilmemiştir. Ahmet Muhtar Paşa hükümeti ittihatçıları tasviye etmek konusunda kararlılık göstererek memur kadrolarında yapılan düzenlemeleri yeterli görmeyerek meclisi feshetmiştir. Bundan sonra ittihatçılar iç siyasetteki güçlerini tamamen kaybetmişler, bütün teşkilatları kapatılmış, üyelerinin büyük bir kısmı yurt dışına kaçmış, hatta cemiyetin yayın yapma imkanları dahi ellerinden alınmıştı. Ancak mevcut hükümetin zaaflarından istifade ederek Enver Paşa'nın da aralarında bulunduğu bir grup 23 Ocak 1913'te bir

baskın düzenleyerek mevcut hükümeti istifa ettirmişlerdir.[85] Tarihte "Babıali Baskını" olarak geçen bu vakadan sonra tamamen ittihaçı yanlısı Mahmut Şevket Paşa hükümeti kurulur. 11 Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın vurularak öldürülmesiyle ittihatçılar terör havası estirmiş muhalefetin önde gelen isimleri yurt dışına kaçmak durumunda kalmışlardır. Bu tarihten itibaren 1918'e kadar Türkiye üç adamın egemenliğinde (Enver, Talat, Cemal Paşalar) diktatörlükle yönetilmiştir.[86] Mahmut Şevket Paşa'nın yerine geçen Sait Halim Paşa ittihatçı liderlerin esiri durumundaydı.

İttihatçılar, 1908 tarihinden önce olduğu gibi ondan sonra da dış müdahalelere karşı hiçbir zaman taviz vermeyen bir çizgi takip etmişlerdir. Ancak iktidara geldikten sonra dış borçlanma siyasetini sürdürmek durumunda kalmışlardır. Balkan Harbinden sonra İngiltere, Rusya ve Fransa'yla ittifak anlaşması yapmayı düşünmelerine rağmen bu üç devletin soğuk davranmasından sonra Almanlar'a yaklaşmak durumunda kalmışlardır.[87]

Birinci Cihan Harbi'nin mağlubiyetle sonuçlanmasından sonra 13 Ekim 1918 günü Sadrazam Talat Paşa hükümetin istifasını padişaha sunar. 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesinin imzasıyla bütün önde gelen ittihat ve terakki liderleri yurdu terketmişlerdir. Bu tarihten sonra resmen İttihatçı (Jön türk) varlığı Osmanlı topraklarında sona ermiştir. Ancak ittihatçılık siyasette bir davranış biçimi ve düşünce tarzı olarak kendinden sonra gelen nesilleri de etkilemiştir.

1908'den 1918 Osmanlı İmparatorluğunun nihai yenilgisine kadar ittihatçılar (Jön Türkler) kısa fasılalar müstesna, hakim siyasal grup durumundaydılar. Jön Türkler, diğer bütün hükümetler gibi, ekonomik sorunlara, siyasi ve idari sorunlardan daha az önem vermişlerdir. Toplumsal hayatta bir önceki yüzyılda başlayan Batılılışma hız kazanarak saat, takvim, giyim kuşam ve adetlerde kendisini büyük

[85] Bernard Lewis, a.g.e. s. 224.
[86] D.G.B. İslam Tarihi, c. 12, s. 75.
[87] D.G.B. İslam Tarihi, c.12, s. 75.

ölçüde göstermiştir. Bu aşırı modernleşme hükümetler tarafından kısıtlanmak istenmişse de başarılı olunamamıştır.

Genç Türkler'in Türkiye'de en başarılı oldukları saha ise eğitimdir. Kendilerinden önceki çalışmaları devam ettirerek başta yeniden örgütlenmiş İstanbul Darulfununu olmak züre, yeni, laik ilk ve orta dereceli okullar sistemi, öğretmen okulları ve özel kurumlar kurmuşlardır. En önemlisi, Jön Türkler önce orta dereceli okulların, sonra da üniversitenin kapılarını kız öğrencilere açarak onların mesleklere ve kamu hayatına girmesini hızlandırmışlardır.[88] Bundan önceki devirlerde kadınlar ancak hastabakıcı ve öğretmen olabilirken bu devirde memuriyet hayatına da atılarak her türlü hizmette çalışma imkanı bulmuşlardır. Ayrıca 1917'de kadın haklarının sağlanması yönünde önemli bir adım teşkil eden yeni bir aile hukuku kararnamesi kabul edilir. Bunun yanında önemli bir teşebbüs ise Arap harflerinin değiştirilmesi olarak göze çarpmakta ancak münferit gayretlere dayandığı için muvaffak olunamamıştır.[89]

Jön Türkler üzerinde değerli araştırmalar yapan Şerif Mardin[90] onların muhalefetteki gösterdikleri başarıyı iktidarda gösterememelerini şunlara bağlamaktadır: Onların amacı hürriyet, eşitlik, değil sadece kötüye giden Osmanlı Devletini kurtarmaktır, görünüşte ortak hareket ettikleri sanılan Jön Türklerin aslında böyle olmayıp, onların tek ortak yönlerinin Abdülhamit aleyhtarlığı olduğu, onların fikri derinlikten yoksun olduklarını çünkü onların Avrupa'da dönemlerinin elit ideologlarını değil, ikinci derecede düşünürlerin görüşlerini almış olmaları[91] ve diğer bir hususta devlet tecrübesinden yoksun olmaları, şeklindedir.

Büyük ümitlerle ilan edilen II. Meşrutiyet için şu ifade kullanılmaktadır. "Dünyada az hareket Osmanlı Meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuştur veya

[88] Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, s. 174.
[89] A.g.e. s. 174.
[90] Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İstanbul 1994.
[91] A.g.e. s. 23.

keza pek az hareket doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kat'i olarak boşa çıkarmıştır."[92] 1908 meşrutiyet inkılabı, tam demokratik ve laik bir anayasa getirememiş, önemsiz değişikliklerle eski yapıyı devam ettirmiştir. Dıştan gelen felaket ve sıkıntılar ayrıca milli bünyede partiler arası mücadelenin seviyesizleşmesi hareketin başarısını engellemiştir. Bu dönem 29 Ekim 1923 Cumhuriyet'in ilanıyla sona ermiştir.

E. DÖNEMİN BAŞLICA FİKİR AKIMLARI

Tanzimatın kendilerine sağladığı imkanlar sayesinde yetişen Osmanlı aydınları Osmanlı'nın bu kötü gidişten kurtulması ve eski gücüne kavuşması noktasında hür bir şekilde fikirlerini söyleme fırsatı bulmuşlardı. Bazı fikirler zaman zaman devlet politikası haline gelmiş bazılarıda devlet tarafından engellenmiştir. Birbirine zıt dünya görüşlerinin karşı karşıya geldiği ve bu karşı karşıya gelmenin doğurduğu yeni görüşleri bu dönemde görmek mümkündür. Temelleri tanzimata kadar varan bu fikir hareketlerinin başında Osmancılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük gelmektedir.

a) Osmanlıcılık

Osmancılık, Osmanlı imparatorluğunu teşkil eden bütün kavim, cemaat ve milletlerin din, mezhep, ırk, milliyet farkı gözetilmeden adalet, hürriyet, eşitlik havası içinde bir arada tutulmasını ve yaşamalarını temin etmek isteyen zihniyettir, anlayıştır.[93] Başka bir ifadeyle anayasanın ilanını, mebusan meclisinin kuruluşunu, fertlerin sosyal, siyasi ve hukuki eşitliklerini kabul eden görüştür.[94]

Osmanlı Devleti güçlü olduğu dönemlerde (XV-XVI. yüzyıllar) Osmanlıcılık fiilen mevcut olan, yaşayan ancak ideolojik veya teorik olarak özelliği mahiyeti

[92] Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, İstanbul 1964, s. 225.
[93] D.G.B.İslam Tarihi, c.12, s. 58.
[94] Hamza Eroğlu, Türk İnkılap Tarihi, İstanbul 1982, s.59.

bulunmayan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolaysıyla Osmancılık tamamen ütopik, hayali bir kavram olmayıp, tarih içerisinde çeşitli unsurları bir arada tutarak kendini hayata geçiren bir düşüncedir. Yani Osmancılık teorik ve siyasi bir akım olmasının yanında uygulama olarakta kendini göstermiştir.

Teorisini uygulamasından alarak yola çıkan siyasi ve fikri bir arzu olan bu düşünce ortaya atıldığı zaman XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı birliği fiilen yokolma ve dağılma safhasına girmiştir.[95] Bu sebeble hiç bir uygulama şansının ve zemininin kalmadığı bir devirde ortaya çıktığı düşünülebilir. Bu yönüyle Osmancılık herkesin birleşebileceği bir temenniden başka birşey ifade etmemektedir. Osmancılık tanzimattan itibaren bütün imparatorluk vatandaşlarını "Osmanlı" adı altında toplayarak siyasi manada yeni bir millet oluşturma gayreti şeklinde kendini göstermektedir.[96] Bu görüşü savunanlar için milli birlik, milli şuur, milli düşünce ancak Osmanlı birliği ile ve bu birliğin gereklerini yerine getirmekle gerçekleşebilecektir. Bu noktada üç temel prensip ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Hanedanı, Osmanlı Vatanı, Ortak menfaat olmak üzere, bu dönemde Osmanlıcılık düşüncesine mensup aydınlar "Türklük yok Osmanlılık var" diyerek fikirlerini ortaya koymaya çalışmışlardır.

Tanzimat ve islahat fermanları da bu meyanda değerlendirilebilir. Çünkü Avrupalılar Tanzimatçıları yaptıkları programları gerçekleştirmeleri hususunda desteklemişler, gayr-i müslimler lehine reformlar yapılmasını telkin etmişlerdir. Ancak yapılan tüm reformlara rağmen Osmanlının istediği netice bir türlü gerçekleşmemiştir. Çünkü bu reformlardan ne müslümanlar ne de gayri müslimler memnun kalmamıştır.[97] Ne yapılan reformlar, ne verilen imtiyazlar, ne de yapılan bir çok anlaşma bozulmaya yüz tutmuş Osmanlı birliğini sağlamaya yetmemiştir. Buna rağmen Osmanlıcılık fikrine güven devam etmiştir. Çünkü bu düşünce mensubu

[95] Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VIII, Ankara 1962, s. 490 vd.
[96] D.G.B. İslam Tarihi, c.12, s. 59.
[97] Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, s. 156 vd.

aydınlar Osmanlı birliğini sağlayacak tek düşüncenin Osmanlıcılık olduğuna inanıyorlardı.

Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve neticeleri Osmanlıcılık hareketine büyük bir darbe vurmuştur. Savaş esnasında ve sonrasında Balkanlar'da, Doğu Anadolu'da yaşanan olaylar, gayri müslimlerin müslümanlara karşı isyan ve saldırıları Osmanlıcılık fikrinin bir noktada artık hayalden öte bir şey olmadığını göstermiştir. Yaşanan acı tecrübelere ve milliyet fikrinin ön plana çıkmasına rağmen, Osmanlıcılık fikri varlığını sürdürmeye devam ettirmiştir. Çünkü devletin adının Osmanlı oluşu ve muğlak bir anlam ifade etmesiyle I. Dünya Savaşının sonuna kadar Osmanlı aydınlarının birleşebildikleri tek ortak nokta ve ideal olma özelliğini korumuştur.[98] Osmanlı aydınlarının genel anlamda devlet fikrine bağlı oldukları için dönemin önde gelen simalarından Ahmet Rıza, Ziya Gökalp, Prens Sabahattin, Namık Kemal, Şinasi, Mithat Paşa farklı düşünmelerine rağmen devamlı Osmanlı Devletinden yana olmuşlardır.

Osmanlıcılık siyasi bir hareket veya program olarak başarıya ulaşamamıştır. Tanzimat döneminde cazip bir fikir hareketi iken, II. Abdülhamit döneminde yaşanan bazı acı olaylar sonucu cazibesini kaybederek ilk sırayı İslamcılık ve Türkçülük akımlarına terk etmiştir. Bununla birlikte varlığını imparatorluğun sonuna kadar devam ettirmiştir.[99]

Sonuçta Osmanlıcılık devlet adamları için ne pahasına olursa olsun Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak ve devleti yaşatmaktır. Türk aydınları için ise hem devleti yaşatmak hem de devlet içinde Türk unsurunun önemini ve işgal ettiği ilk sırayı muhafaza etmektir. Müslüman olmayanlarla Türk olmayanlar için ise Osmanlıcılık kendilerini istiklâle götüren yol olarak görünmektedir. Türkçüler ve İslamcılar nazarında Osmanlıcılık kozmopolitliktir.[100]

---

[98] D.G.B. İslam Tarihi, c.12, s. 59.
[99] Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VIII, s. 490 vd.
[100] D.G.B.İslam Tarihi, c. 12. s. 60.

b) İslamcılık:

Fikir hareketleri varlıklarını daima bir buhrana borçludurlar. 19. yüzyılın ikinci yarısında doğarak çeşitli görüntülerle günümüze kadar uzanan İslamcılık hareketi, teolojik olmaktan çok siyasi bir nitelik taşımaktadır. Müslümanların bir buhran devrinde İslama daha sıkı sarılmalarını öğütlemekten ziyade, bütün müslümanların birlikte hareket etmeleri hatta ileri seviyede siyasi bir birlik kurmaları fikri üzerinde yoğunlaşan,[101] İslamcık hareketini "panislamizm" olarak vasıflandıranlar olmuştur. Günümüzde de İslam birliği (ittihad-ı İslam) idealinin korunmasında önemli bir husus olarak görülmektedir.

İslâmcılık fikrinin doğuşunu birkaç fikir ve siyaset adamının insiyatifine bağlamak ekol ve hatta hatalı bir değerlendirme olabilir. 19. yüzyıl boyunca sanayi inkılabını tamamlayan ve dünya pazarlarını ele geçirme hesapları yapan Batılı ülkeler, coğrafi keşifler devrinin tamamlanmasıyla bu defa gerek hammadde gerekse pazar imkanları bakımından uygun görünen yerlerle emellerini gerçekleştirmek için gayret sarfetmişlerdir. Bu toprakların fiilen ve hukuken sahibi olan Osmanlı Devleti Rumeli'de uğradığı yenilgilerden sonra tarihi ve nüfusuyla İslam toprağı sayılan bu yerlerin kaybedilmesinden büyük üzüntü ve utanç duymaya başlamıştır.[102] Bu durum Osmanlı devlet adamlarını yeni tedbirler almaya mecbur etmiştir.

İslamcılık akımının II. Abdülhamid devrinde bir politika haline getirilmesini gözönünde tutarak, İslamcılıkla II. Abdülhamid'in siyasetini özdeş kabul eden düşünceler de mevcuttur. Aslında bu beraberlik bir noktada tarih ve şartların bir araya getirdiği bir beraberlik olarak kendini göstermiştir. Doğal olarak da İslamcılık hareketi bir fikir akımı ve devlet ideolojisi olarak ortaya çıkmıştır. Devlet bu

[101] Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, s. 182.
[102] Enver Ziya Karl, Osmanlı Tarihi, c.VIII, s. 490 vd.

ideolojiyi parçalanmayı engelleyici ve yeniden güçleşmeyi temin edici bir anlayış olarak görmüş bu fikir hareketini desteklemiştir.[103]

İslamcılar seslerini "Sırat-ı Müstakim" ve "Sebilürreşad" adlı dergilerde duyurmaya çalışmışlardır. II. Abdülhamid döneminde islamcılar bir dereceye kadar dış tesirlerle canlanmışlardır. Bu hususta Cemaleddin Afgani'nin ve Şeyh Muhammed Abduh'un büyük etkileri olmuştur. İslâmcıların yayın organı olan "Sebilürreşad" dergisinin önde gelen yazarları Mehmet Akif, Aksekili Hamdi, Mahmut Esat, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Bursalı Tahir, Ali Erdem, Ferit, Şerafeddin, Abdurraşid İbrahim, Halim Sabit, M.Şemseddin Abdüllatif Nevzat'tır.[104] Bu yazarlardan büyük bir kısmı daha sonra modernist İslâm görüşleriyle dergiyi bırakarak Türkçüler ve Batıcılar arasına girmişlerdir. Bununla birlikte onların dergide bulunmaları dergide donmuş havanın değişmesini sağlayamamıştır. Bu genel hava ise "İslâm yalnızca bir inanç değil, aynı zamanda kanun dinidir"[105] bundan dolayıdır ki dünya hayatına düzen vermesi gerekmektedir şeklinde kendini göstermiştir. İslami kanunlara uymayanlar din adına hakikate çağrılmalıdır. Halife hak yolundan ayrılırsa, kendisini tahtan indirerek din kanunlarını yürürlüğe koymak gerekir.[106] Devlet başkanı İslam kanunlarını uygulamaktan sorumludur. Zaten İslam halkçı ve demokratik bir dindir. Bütün müslümanlar eşittir ve kardeştir. İslam ilkeleri insan hakları beyannamesine de uygundur.[107]

İslamcıların önde gelen isimlerinden Sait Halim Paşa islam'da "taassub"u tenkid ederken yine de devletin ve insanların bugün içinde bulunduğu buhranların sebebi olarak da yeni nesili görüyor ve bundan çıkış yolu olarak da şuurlu bir şekilde İslam'a sarılmayı görüyordu.[108]

---

[103] Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 196.
[104] A.g.e. s. 197.
[105] Tarık Ziya Tunaya, İslamcılık Cereyanı, İstanbul, 1962, s. 21-24.
[106] A.g.e., s. 29-32.
[107] A.g.e, s.43.
[108] Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 197.

Şekilcilik ve kaideciliğe sıkı sıkıya bağlı olan İslamcılar yenileşmede ortaya yeni bir şey koyamazken batıcılığa ve Türkçülüğe karşı çıkmışlardır. Türkçülük ve benzeri milliyetçi akımları İslam birliğini bozacağı endişesiyle tenkid etmişlerdir. İslamcılar için din bir cemiyetin esası, ana direğidir. Dinle millet birdir. Bütün islam kavimleri aralarında hiç bir fark gözetilmeksizin halifenin etrafında birleşmelidirler.[109] Hilafet kurumunun Abdülhamid döneminde önem ve fonksiyon kazanmasının önemi buradan kaynaklanmaktadır. Ondan önceki padişahların halifeliği belki şartlar gerektirmediğinden fazla siyasal olmamış ve sadece bir ünvandan ibaret görülmüştür. Abdülhamid bu kuruma "beynel İslam" bir görüntü vererek, kendi politikası doğrultusunda Batıya karşı yeni bir güç dengesi oluşturmaya çalışmıştır.[110] Gerçektende İslam hilafeti o dönemde batılıları siyasi bir güç olarak ürkütmüştür. İslamcılık bu sebebten sadece Osmanlı İmparatorluğunda değil bütün İslam toplumlarında dikkatle ve ilgiyle izlenmiştir. Bu dönemde Batılıların özellikle İngilizlerin ve Fransızların izlediği politika İslam birliği fikrinin güçlenmesine sebeb olmuştur.

İslamcılık politikası sadece fikir planında kalmayarak önemli uygulamalara da sahne olmuştur. Devlet içinde Arap unsuruna ilgi gösterilmesi, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi ve sarayda Arap asıllı görevlilerin bulundurulması, İslam ülkelerinde etkili tarikat reisleriyle sıcak münasebetler kurulması, Hicaz demiryolu projesi, İstanbul ile Hicaz ve Hindistan gibi geniş İslam nüfusunun yaşadığı merkezlerin birbirine bağlanması ve politikayı destekleyen uygulamalar olarak göze çarpmaktadır.[111] Ancak Balkan savaşlarında Osmanlının müslüman topluluklarından yeterli desteği görmemesi ve Birinci Dünya Savaşı sonlarında Çanakkale'de düşman ordusu içinde Hintli müslümanları bulmamız, aynı savaş sonunda Suriye'deki baskın şiddetli bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu olaylar İslamcıların siyasi taraflarını zayıflatmakla birlikte ideal olarak düşüncelerin

[109] Mümtaz Turhan, Kültür Değişmleri, s. 182.
[110] İsmail Kara, İslamcıların Siyasi Görüşleri, İstanbul 1994, s. 159.
[111] D.G.B. İslam Tarihi, c. 12, s. 62.

devamına engel olmamıştır. Milli mücadele döneminde istilacılarla işbirliği yapan islamcılar milletin gözünden düşmüşlerdir.[112]

İslamcılık hareketinin bir ahlak cereyanı gibi başlamışken, sonradan bu katı kaideciliğe ve taarruz şekline girmesine karşıt fikir akımlarınında etkisi olmuştur. Bunların başında batıcılar gelmektedir. Çünkü İslamcılar ülkenin kurtuluşunu şuurlu bir şekilde İslama sarılmada öze dönmede görürlerken Batıcılar ise, tek kurtuluş yolu olarak batı düşüncesinin kurumları, ahlakı ve ideolojisiyle birlikte alınmasını savunuyorlardı. Batıcılarla İslamcılar arasındaki bu tartışma yirmibirinci yüzyıla gireceğimiz şu günlerde bile devam etmektedir.

c. Garpçılık

İslamcılığın karşısında en güçlü ideoloji batıcılıktır. Buna batılılaşma veya çağdaş medeniyet seviyesine erişme hareketi de diyebiliriz. Bu kavram "Avrupalılık" terimi ile de ifade edilmeye çalışılmış ancak ideal olarak dar kalmıştır. Çünkü çağdaş medeniyet seviyesinde olan Amerika ve Japonya Avrupa'yı geride bırakmıştır. "Batılılaşma" kapsam olarak biraz daha geniş bir anlam ifade etmektedir.

Batıcılık hareketi İslamcılıktan daha eskidir. III. Ahmet zamanında başlamış ve III. Selim ile başarı kazanmıya başlamıştır. Bu dönemden itibaren Türkiye'nin yöneldiği taraf Batı olmuştur. Çünkü alınan yenilginin sebebi olarak Batının üstünlüğü görülmüştür. Ancak iki asır süren bir bocalamaya rağmen batılılaşmada emin bir adımın atılmadığı görülmektedir. Bu gün hala "Batılılaşmanın neresindeyiz" diye soranlar olduğu gibi,[113] "ikiyüz yıldır neden bocalıyoruz" diye soranlarda bulunmaktadır.[114] Batılılaşmanın iradesiz ve plansız tatbikatı kendisine birçok

[112] A.g.e., s. 199.
[113] Mümtaz Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz?, İstanbul 1967.
[114] Niyazi Berkez, 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?, İstanbul 1965.

tepkilerin doğmasına sebep olmuştur. Bunun da sebebi olarak Batılılaşmanın sırf taklidcilik olarak kendini göstermesi olarak görülmektedir.

Osmanlı devletinde batılılaşmanın lüzumunu ve gereğini ilk defa devlet idarecileri ileri sürmüş ancak daha sonra bu öncülük görevi batıda yetişmiş aydınlara geçmiştir. Hatta batı standartlarında yetişen aydınlar yapılan yenilikleri yetersiz görmüş devlete karşı isyan bayrağı açmışlardır. Bunların başında da Abdullah Cevdet gelmektedir.

Batılılaşmanın lüzumu noktasında birleşen fikir adamları onun keyfiyeti noktasında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Tanzimatın medeniyetçileri günün icaplarına ayak uydurarak ölçülü düşünce tarzını devam ettirmişlerdir. Onların zihinlerindeki başlıca problem Osmanlı birliğini bozmadan batılılaşmayı sağlamaktır. Bunun için onlar Osmanlı-İslam geleneklerine bağlı bir batılılaşmayı hızlandırmak istemişlerdir.[115] Emrullah Bey ile Satı Bey ve onların etrafındakiler bu görüşü savunuyorlardı. Bunada eğitim ve öğretim yolu ile gideceklerine inanan Emrullah Bey ve Satı Bey kendilerini "medrese mi mektep mi" tartışmasının içinde bulmuşlardır. Bazıları medreselerin kaldırılmasını yerlerine mekteplerin yapılmasını ileri sürürken bazıları da medreselerin ıslah edilmesinin daha yararlı olacağını ileri sürüyordu. İşte mekteplerde kendini gösteren bu ikicilik daha sonra kendini hukukta ve kanunlarda da kendini göstermiştir.[116]

Batıcıların bir kısmı da en önemli meseleyi ictimai teşekkülün yetmezliğinde görmektedirler. Onlara göre Türkiye üretici ve müteşebbis insan yetiştirmediği yalnız genel işlere koşan ne şahsi teşebbüsleri yoksun memur sınıfı yetiştirdiği için bütün batılılaşma hareketleri neticesiz kalmıştır.[117] Bunların başında Prens Sabahattin gelmektedir. Onlar önce bu ictimai bünyenin tetkik edilmesini, sonra onu Batı

[115] Hilmi Ziya Ülken, a.g.e. s.200.
[116] A.g.e. s.201.
[117] A.g.e. s. 201.

medeniyetini kuran ileri ictimai bünyeye ulaştıracak radikal bir eğitim sisteminin kabulu yolunu ileri sürüyorlardı.

Batıcıların bir diğer kısmı "servet-i fünün" ve "ulum-ı ictimaiye" dergileri etrafında toplanan pozitifist düşüncedeki insanlardan oluşmaktadır. Bunlar batılılaşma fikrini biraz daha ileri götürüp materyalizme kadar ulaşmışlardır. Onlar bütün hakikatı batıda görerek doğuya ve geçmişe bakmaya lüzum görmemişlerdir.[118] Bunlar Batıcılıkta pozitifistlerden daha ileri gitmişler aralarında Ethem Nejad, Suphi Ethem, Refik Nevzat gibi sosyalistler bulunmaktadır.

Aralarında Abdullah Cevdet'in bulunduğu Jön Türkler arasında doğan "kuvvetli ve üstün olan herşey batıdadır" anlayışıyla yola çıkan diğer bir grubun batıya olan hayranlığı o kadar fazladır ki onlar doğudan gelen herşeyi "geri" batıdan gelen herşeyi "ileri" bulmuşlardır. Bu noktada adeta ilericilik ve gericilik terimlerini icad etmişlerdir.[119] Geleneğe bağlı insanlara gerici damgasını vuran Abdullah Cevdet ve onun "ictihad"ı bu ekolün yayın organı olarak karşıma çıkmaktadır. Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Ali Kami, Abdullah Cevdet'i yazılarıyla destekleyenlerin başında gelir. Ancak "ictihad"ın yazı kadrosunda dahi bir fikir birliğinden sözetmek mümkün değildir.

Batıcılar farklı gruplara ayrılsalarda Peyami Safa onların düşüncelerini şu program altında toplamaktadır.[120]

1. Bütün şehzadelere veliahdlerin tedris ve terbiyelerine son derece dikkat edilecek, zencilerin ve haremağalarının aptalca telkinlerine nihayet verilecek. Genç şehzadeler umumiyetle orduya sokulup orada terakki edecekler.

2. Padişahın bir tek zevcesi olacak, cariye istifraş etmeğe hakkı olmayacaktır.

3. Fes kamilen defedilip yerine yeni bir serpuş kabul olunacaktır.

---

[118] Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 379.
[119] Hilmi Ziya Ülken, a.g.e. s. 202.
[120] Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, İstanbul 1993, s. 59.

4. Mevcut kumaş fabrikaları genişletilecek ve yenileri açılacaktır. Padişah ve hanedan-ı saltanattan itibaren bütün nazırlar, ayan ve mebusan azalarıyla erkan, ümera ve zabitan ve bütün memurlar, askerler ve fabrika ameleleri bu fabrikaların mamulatından giymeye mecbur tutulacaktır.

5. Kadınlar diledikleri tarzda giyinecekler, yalnız israf etmeyeceklerdir. Polisler, softalar ve arabacı makulesi kimselerle külhan beyler kadınların giyinmelerine kat'iyyen müdahale etmeyeceklerdir. Şeyhul islam efendilerde çarşaflara dair beyannameler imza etmeyeceklerdir. Polisler, kadınların işine, ancak ve ancak münasebetsiz ve adab-ı umumiyeyi muhil ahvalda müdahale ve bu vazifelerini büyük ber nezaketle ifa edeceklerdir. Kadınlar vatanın en büyük velinimeti sayılarak kendilerine erkekler tarafından o yolda hürmet ve riaayet gösterilecektir.

6. Kadınlar ve genç kızlar, müslüman Boşnak ve Çerkezler de olduğu gibi, erkekten kaçınmayacaklar. Her erkek gözüyle gördüğü tetkik ettiği, beğendiği, seçtiği kızla evlenecektir. Görücülük adetine nihayet verilecektir.

7. Kızlar için diğer mekteplerden başka bir de tıbbıye metebi açılacaktır.

8. Bir tembellik yuvası olan bütün tekkeler ve zaviyeler ilga olunarak varidat ve tahsilatları kesilip maarif bütçesine ilave edilecektir. Babadan kalma birkaç beylik kelime ve tabirle "hu, eyvallah erenler..."den ibaret sözlerle şimdiye kadar halkı fikren ve ilmen zarara sokanlara hiçbir şey verilmeyecek, kendileri çalışıp kazanmaya mecbur tutulacaktır. Bunlardan üfürükçülük edenler, kalleşlikle ötekini berikini dolandıranlar cezaya çarptırılacaktır.

9. Bütün medreseler ilga edilecektir. Süleymaniye medresesi yerine College de France tertibinden ulûm-ı edebiye medresesi yapılacağı gibi Fatih medresesi yerine Ecolee Politechnique tarzında diğer bir medrese-i aliye vucuda getirilecektir.

10. Sarık sarmak ve cübbe giymek yalnız ûlemayı kirama tahsis edilecek, mekatib-i aliye-i diniyeden şehadetnamesiz olanlar tefsir ve hadis-i şerif gibi sair din bilgilerinden haberi olmayanlar bu kisvelere bürünmeyeceklerdir.

11. Evliyaya nezirler yasak edilecek, bu gibi teberrular Donanma ve Müdafa-i Milliye cemiyetleri kasasına girecektir.

12. Okuyucular, üfürükçüler, sıtma bağcılar ilah... kamilen tenkit edilerek sıtmaya yakalananlar mutlaka sulfato içmeye mecbur tutulacaklardır. Yeni cami meydanındaki o mahud pis, murdar, müstekreh resmi ve aleni başa okuyucular ve üfürükçüler defedilecektir.

13. Ahalinin şer-i şerife mugayir bazı itikadları tashih olunacaktır. Mesela softaların ve cahil şeyhlerin söyledikleri: "Canım dünya fani değil mi ya? Aza kanaat edip cem-i mal etmeyiniz. Ahirette o altınlar hep derilerinize yapışacaktır." gibi herzelere ve maskaralıklara kimsenin inanmaması, bilakis, israf etmemek şartıyle,çalışıp kazanması, zengin olması ve para sarfetmeye alışması temin olunacaktır. Binaların üstüne asılan "Ya Hafiz" levhası altına bir de herhangi bir sigorta kumpanyasının levhası asılacak ve yangından kurtulmak için bundan böyle hep kârgir ev yaptırılacaktır.

14. Her mahallede mektebe gitmemiş veya gidememiş yaşlılar için ameli (ağızdan öğreten) mektepler açılacaktır.

15. Lisancılardan ve ediplerden mürekkep bir ilim heyeti tarafından büyük bir Osmanlı lügatı telif edilecektir. Lisan Osmanlı lisanı olarak muhafaza edilecek ve Turan lisanına avdet edilmeyecektir. Osmanlı lisanının kendine mahsus bir sarfünahvı da olacaktır. Osmanlıca öğretmen için hiç kimse Osmanlıcanın ihtiyacından fazla Arabî ve Farisî tahsiline mecbur olmayacaktır.

16. Osmanlılar hükümetten ve ecnebilerden hiç bir şey beklemeyecekler, yollarını, köprülerini, limanlarını, şimendüferlerini, kanallarını, vapurlarını, fabrikalarını kendi teşebbüs ve faaliyetleriyle vücuda getiriceklerdir.

17. Arazi ve evkaf kanunlarından başlanarak bütün kanunlar ıslah edilecektir. (ictihad mecmuası, s. 55-57)

18. Şer'i mahkemeler ilga ve nizami mahkemeler ıslah edilecektir.

19. Mecelle ilga veya o derece tadil edilecektir.

20. Mevcut elifba-yı osmani atılarak yerine latin harfleri kabul edilecektir.

21. Avrupa kanun-ı medenisi kabul edilerek bugünkü evlenme ve boşanma şartları tamamiyle değiştirilecektir. Birden fazla kadınla evlenmek ve bir sözle karı boşamak usulleri kalkacaktır.

Batıcıların isteklerini bu maddelerde özetlemek mümkündür. Zira Peyami Safa "onların programı Türkçülerinki kadar mazbut ve ilmi olamazdı. Zira garpçılık, bizde bir sistemden ziyade, dini taassuba karşı medeni ihtiyaçların sezilişinden doğma bir terakki iştiyakıdır."[121] demektedir.

d) Türkçülük

Türkçülük hareketine gelince II.Mahmut devrinde bu akım için elverişli bir zemin hazırlanmış, Abdülaziz döneminde ise bu hareket gelişme kaydetmiştir. Milli bir coğrafya, milli bir dil ve milli tarih için yapılan araştırmalar bu hareketin ilmi ve hissi unsurlarını teşkil etmiştir.[122] Birinci meşrutiyet döneminde Osmanlıcılığın siyasi olarak başarı gösterememesi, realite karşısında bir ifade edememesi, islamcılığın iflas etmesi bu devrin sonunda devletin siyasi ve sosyal bütünlüğünü koruma amacıyla o devrin milliyetçilik görüşüne uygun yeni bir akımın, Türkçülüğün doğmasını sağlamıştır.[123] Ölçüleri soy, dil, din ve fikir ortaklığı olan bir Türk milletinin varolması ile Osmanlı Devleti'nin varlığı için kuvvetli, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve aynı cinsten bir sosyal dayanak bulmuş olacağına inanıyorlardı.

Türkçülük ilk dönemde hem batıcılar hem de İslamcılar tarafından hırpalanmış fazla bir ivme katedememiştir.[124] Türkçülüğün ilk kımıldanışı yeni Osmanlılar kadar dayanmaktadır. "Turan" kelimesi ilk defa Macarlar arasında 1839'da Türk kavimlerine kök araştırma yolu olarak kullanılmıştır.[125] Türkiye'de ilk Türkçüler Tanzimat

[121] A.g.e. s.62.
[122] Enver Ziya Karal, a.g.e. c.VII, s. 296.
[123] Hamza Eroğlu, a.g.e. s. 61.
[124] Hilmi Ziya Ülken, a.g.e. s. 203.
[125] A.g.e. s. 203.

edebiyatçılarıdır. Batılılaşma onları Türkçülük düşüncesine götürüyor olmasına rağmen siyasi manada ondan uzak kalmışlardır. Tanzimat edebiyatının önde gelen simalarından olan Şinasi 1845 yılında yalnız Türkçe kelimeleri kullanarak şiir yazmayı denemiş ve başarılı olmuştur. Şinasi'nin Türkçe sözlük projesini hayata geçiren Ahmet Vefik Paşa Türkçülüğü ciddi bir çığır haline getirmiştir. Bunun yanında Ali Suavi "Muhbir" ve "ulum" dergilerinde Türklüğü ve Türkçe yazmayı devamlı bir gelenek haline getirmiştir. Ali Suavi Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık arasında hiç bir zıtlık görmemiş üç akımıda savunmuştur.[126]

Türkçülüğün doğmasının üzerinde dış etmenmerinde varlığı bir gerçektir. Türkologların Türk dili ve Tarihi üzerinde verdikleri eserlerinin okunması Türkçülük akımının doğmasına büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca siyasi olaylar İngiliz Rus gerginliği ve Rus emperyalizmi altındaki Türklerin mücadeleleri de bu fikrin gelişmesin de önemli rol üstlenmiştir. Bunun yanında Batı'da kurulmaya başlayan millet esasına dayalı yeni devletlerin ve Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçi fikirlerin tesirlerini de gözardı etmemek gerekir.

Türkçülük akımını besleyen bu etkiler başlangıçta siyasi bir gelişmeye yol açmamıştır. Devletin çok milletli yapısı içinde gerçekten de Türkçülüğün siyasi bir mahiyet kazanması beklenemezdi. İlk kıpırtılar daha önce de ifade ettiğimiz gibi ilmi ve fikri planda kendini göstermiş ve dilde Türkçülük olarak ortaya çıkmıştır. Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Şemseddin Sami, Necip Asım tercüme ve sözlük çalışmalarıyla Türkçülüğün önderi olmuşlardır. Orta Asya'dan İstanbul'a gelen ve Osmanlı aydınlarıyla temasa geçen Rusyalı Türkler hareketin daha sonra siyasi bir mahiyet kazanmasını sağlamıştır. Batı satandartlarında eğitim gören Ahmet Ağaoğlu, Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali Türkiye dışında oluşan Türkçülük akımının önde gelen ilimlerindendir. Gaspısalı İsmail Türk lehçeleri arasında Batı Türkçesinin standart yazı dili kabul edilmesi yolundaki teklifiyle ilgi çekerken Yusuf Akçura çalışmalarını Türklerin İslamdan önceki dönemlerine yönelterek İslamlık ve

[126] A.g.e. s. 204.

Osmanlılık bağları dışında milliyet esasına dayalı siyasi bir "pantürkizm" hareketinin öncüsü olmuştur.[127] Ahmet Ağaoğlu ise Batı medeniyetinin ezici üstünlüğü karşısında diğer medeniyetlerin yaşama şansının olmadığını ve bütün kurumlarla birlikte batıya yönelmesi gereği üzerinde durmuştur. Hüseyinzade Ali ilk defa "Turan" kavramını Türk kavimleri birliğinin siyasi hedefi olarak tartışma alanına çıkarak dikkatleri üzerine çekmiştir.

Dilde Türkçülük kısa zamanda kendini göstermiş ve Şinasi'nin başlattığı bu hareket Mehmet Emin ve Ahmet hikmet Müftüoğluyla devam etmiştir. O dönemde sade, anlaşılır eserler vermişlerdir. Bir filozof olan Rıza Tevfik'te hece vezniyle halk edebiyatı nazım şekillerini kullanarak Türkçülere büyük destek vermiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan "Türk Yurdu"ve "Genç Kalemler" dergileri bu anlayışa uygun denemelerin artık giderek bir edebi akım haline gelmesini sağlamıştır.[128] Türkçülük fikrinin teorisyenleri arasında gösterilen Ziya Gökalp Türkçülük akımını ilk defa sosyolojik bir metodla inceleyerek eksik, dağınık çekingen fikirlerin toplanmasını ve bir sistem haline getirilmesini mümkün kılmıştır. Millet, hars, medeniyet, milli mefkure gibi mefhumlar ilmi bir metodla incelenerek Türk kamuoyuna sunulmuş ve kamuoyunda büyük değer ve ilgi görmüştür.[129]

II. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Fırkasının Türkçülüğe destek vermesi, bilhassa I. Dünya savaşı yıllarında, Türkçülük hareketine tamamen siyasi bir kimlik kazandırmıştır. Bunda Hüseyinzade Ali ve Ziya Gökalp'in büyük etkileri olmuştur. Türk Ocağı çevresinde toplanan aydınlar ve gençler Türkçülük fikrinin geniş kitlelere yayılmasında etkin bir rol oynamışlardır. İşte o günlerde Ziya Gökalp Türkçülüğü Batıcılık ve İslamcılık fikirleriyle birleştirerek harekete yeni bir görünüm kazandırmıştır.[130]

---

[127] D.G.B. İslam Tarihi, c. 12. S. 63.
[128] Hilmi Ziya Ülken, a.g.e. s. 206.
[129] Hamza Eroğlu, a.g.e. s.62.
[130] Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul 1918.

Türkçülük I.Dünya Savaşının son yıllarında neredeyse bir devlet politikası haline gelmiştir. Tabiidir ki bunda I. Dünya Savaşında yaşayan üzücü olayların etkisi büyük olmuştur. Batı ve Güney cephelerinde savaş kaybedilince ittihatçılar "Turan" fikrine ulaşmak için İran, Afganistan ve Azerbaycan'da mücadelelere girişmişler ancak muvaffak olamamışlardır.[131]

Türkçülük milli şuurun gelişmesine yardım etmesi bakımından büyük önem arzetmektedir. Türk dilinin sadeleşmesi ve Türk Tarihinin derinlik kazanması bilhassa okul çevrelerinde ve gençlik arasında "milli benliği" müşterek bir şuur haline getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Türkçülük ve onun etrafında geliştirilen tezler yeni devletin fikri temelinin oluşturulmasında etkili olmuştur.

Türkçülük yakın tarihimizde siyasi bir temele oturmadan önce, diğer akımlarda benzerine raslamadığımız bir şekilde ilhamını ilmi çalışmalardan alması bakımından farklı bir durum erzetmektedir. Türkçülerin inkılabdan evvelki bütün neşriyatından bir program hulasası etmek[132] istendiğinde bulunabilecek esaslar şöyle özetlenebilmektedir.

1. Büyük Türk Birliği (Pantürkizm) Dilleri, ırkları, adetleri, hatta çoğunun dinleri bile bir olan ve Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa'nın şarkına yayılan Türklerin birleşmesi. Böylece diğer büyük milletler arasında varlığını muhafazaya muktedir, koskoca bir siyasi bünye teşkil etmeleri. Bu büyük milliyet camiası içinde Türk cemiyetlerinin en kuvvetlisi ve en medenisi olduğu için Osmanlı devleti en ehemmiyetli merkezi role sahip olacaktır... Hıristiyan devletlerden yalnız birisinin Rusya Çarlığının müslüman Türk tebası vardır. Türklerin birleşmesine engel olacak yalnız bir devlettir. Başka hıristiyan devletlerine gelince, belkide Çarlık Rusyasını

[131] D.G.B. İslam Tarihi, c.12, s. 64.
[132] Peyami Safa,a.g.e. s.

zarara sokacağı için bu siyaseti tervic edeceklerdir. (Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı kitabından.)

2. Türk Tarihi ve Harsı -Türk Tarihi Osmanlı Devletinin kuruluşuyla başlamaz. Ondan evvel büyük bir Türk mazisi ve medeniyeti vardır. Türk Milletinin Osmanlılardan çok evvel başlayan tarihlerini, ahlak ve adetlerini, lisan ve edebiyatlarını, iktisadi vaziyetlerini tetkik etmek lazımdır. Cengiz, Atilla, Timur, Türk düşmanları tarafından yazılmış tarihlerin isnad ettikleri vahşetlerden tenzih edilmelidir... Kafkasya'da Volga kıyılarında, Türkistan'da, İran'da ve diğer bütün Türk illerindeki Türkler arasında şimdilik bir tarih, dil ve has beraberliği olduğu kanaati milli vicdanlarda şuurlanmalıdır.

3.Türk dili, "Genç Kalemler" tarafından broşür halinde neşredilen ve bütün Türkçülülerin benimsediği dil programı: 1. Arapça ve Acemce terkip ve cemi kaideleri asla kullanılmayacak, ıstılahlarla müfred makamında kullanılan cemiler müstesna. 2. Arapça, Acemce edatlar kullanılmayacak. Ama, şayet, yani, lakin gibi Türkçeleşmiş kelimeler müstesna. 3. Arapça ve Acemce kelimeler şimdilik eski imlaları muhafaza olunarak kullanılacak. Konuşurken kullandığımız lafızlar mümkün olduğu kadar terkedilecek. 4. Tekellüm lisanı, bir çok Türkler tarafından anlaşılan tatlı ve latif "İstanbul Türkçesi" nazım ve nesirde güzelliğe misal ve mikyas olunacaktır. 5. Öz Türkçe olan kelimeler kullanılacak, şimal Türklerinin lügatlarından istifade olunacaktır. 6. İnsan isimlerinde Arapçalar ve Acemceler yerine Alp, Gökalp, Oğuz, Turgud, Ertuğrul, Gündüz gibi Türk adları tercih edilecektir.

4. İslam beynelmilliyeti,- Ziya Gökalp yazıyor: Türklerin milliyeti Türklük, beynelmilliyeti islamlıktır. Bence Türkçülerin bir beynelmilel programları olmalı ve başlıca esaslarda şunlar bulunmalıdır:

a. Bütün İslam kavimleri arasında müşterek olan Arap hurufunu bilatagayyir muhafaza etmek,

b. Bütün islam kavimlerde ilim ıstılahlarının müşterek bir hale getirilmesi için beynelmilel ıstılah kongreleri in'ikad ettirmek ve ıstılahları Arabiden ve kısmende Farsiden yapmak,

c. Bütün İslam kavimlerde müşterek bir terbiyenin teessüsü için beynelmilel islam terbiyesi kongreleri in'ika ettirmek.

d. Bütün kavimlerde bebde-i hicret olmak üzere müşterek bir takvim-i şemsi tesis etmek.

e. Bütün İslam kavimlerinin cemaat teşkilatları arasında daimi bir irtibat vücuda getirmek.

f. İslam beynelmilliyetinin timsali olan "hilal"in kudsiyetini muhafaza etmek. (Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserden.)

5. Muasırlaşma-Gene Ziya Gökalp yazıyor: "Asriyet-modernisme aletten tekevvün eder. Bir zamanın muasırları, o zamanda Aliyat hususunda en müterakki olan milletlerin yaptıkları ve kullandıkları bütün aletleri imal ve istimal edebilenlerdir. Bugün bizim için muasırlaşma demek, Avrupalılar gibi didnavtlar, otomobiller, tayyareler yapıp kullanabilmek demektir; muasırlaşmak, şekilce ve maişetçe Avrupalılara benzemek değildir. Ne zaman malumat ve masnuat iktibas ve iştirası için Avrupalılara ihtiyaçtan müstağni olduğumuzu görürsek o zaman muasırlaşmış olduğumuzu anlarız. (Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserden.)

6. Milli iktisad- Biri resmi, öteki de milli iki Avrupa vardır. Resmi Avrupa maliyecilerin elindedir. Şimdiye kadar Türkiye yalnız bu Avrupa'yı tanıdı ve onun elinde kıvrandı. Kırım muharebesinden beri Avrupa maliyecileri Türkiye'yi soydular. Ondan evvel rahat yaşayan Türk köylüsü artık tam bir sefalet içindedir. Buna karşı çare yalnız milli istihsal ve servet yollarını bulmaktır. Köylünün elinde kalan son toprak parçasına da göz diken Avrupa maliyecilerinin imtiyazlı ecnebi şirketlerin pençesinden Türk iktisadiyyatını kurtarmalıdır.

7. Milli edebiyat- halka inmekle hülasa edilebilir. Halk dilinin ve folklorun canlandırılması milli vezin olan hecenin kabulü, Türk edebiyatını Arap, Acem ve Avrupa hassasiyetinden kurtarmak... Şiir ve nesir, hassasiyetini halkın ruhundan, hikaye ve roman mevzuunu halkın hayatından almalıdır.

III. BÖLÜM

A. ABDULLAH CEVDET

a) Hayatı

Türk Fikir adamı, şair ve siyasilerindendir. Jön Türklerle birlikte çalıştıktan sonra, II. Meşrutiyet'te tamamen fikir ve edebiyat hayatına kendini vermiştir. Hür düşünceli olmakla tanınan Abdullah Cevdet 9 Eylül 1869 tarihinde Arapkir'de doğdu. Babası Diyarbakır'da birinci tabur katiplerinden Ömer Vasfi Efendidir. Abdullah Cevdet, ilk eğitimini babasından ve imam olan amcasından almıştır. Abdullah Cevdet, kendisini yetiştiren ilmi çevrenin imam, hoca vb. mutaassıp kişiler olduğunu ifade etmiştir. İlk öğrenimini Hozat ve Arapkir'de tamamladıktan sonra Mamurat el-Aziz Askeri Rüştiyesi'ne kaydolmuştur. Bu Rüştiye'den 27 Mayıs 1301'de mezun olmuş ve Kuleli Askeri Tıbbıye İdadisi'ne kaydolmuştur.[1]

Abdullah Cevdet, Tıbbıyye'ye kaydolduğu sırada bu okulda yönetim aleyhtarı düşünceler oldukça aygın durumdaydı. Fakat Abdullah Cevdet ilk dönemde bu tür fikirlere ilgisiz kalmıştı. Çünkü almış olduğu din eğitimi onun bu tür akımların içerisine girmesine mani olmuştur. Abdullah Cevdet bu okulda üç yıl eğitim gördükten sonra Askeri Tıbbıyye'ye kaydolmuş, başarılı bir grafik çizen Abdullah Cevdeüt Mekteb-i Tıbbıyye'de sınıf 27.si olmuştur.

Bu dönemde Abdullah Cevdet çeşitli şairlerden etkilenerek şiirler yazmaya başlamış ve hatta peygambere bir Naat-ı Şerif dahi yazmıştır. Arkadaşlarının ifadesine

---

[1] T.D.V.İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1988, c. 1, s. 90 vd. M.Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul 1981, s. 5 vd.

göre Cevdet, Tıbbıyye'ye başladığı sırada dini vecibelerini yerine getiren bir öğrenci durumundaydı. Abdullah Cevdet'in okula kaydolduğu dönemde okulda biyolojik materyalist görüşler hakimdi.[2] Abdullah Cevdet'te bu düşüncelerden nasibini aldı. Bunun sonucu olarak, Ludwig Büchner'e ait olan biyolojik materyalist görüşler ihtiva eden "Kraft und Stoff" adlı kitabın bir bölümünü Fizyolocia-i Tefekkür adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Abdullah Cevdet'in düşünce yapısına büyük bir etki yapan diğer bir eser ise Felix Isnard'ın "Spiritualisme et Materialisme"dir. Bu eserin en büyük özelliği dini sosyal gelişme önünde bir engel olarak görmesidir. Karl Vogt, Ernest Haeckel ve Spencer'in etkisinde kalan Abdullah Cevdet, Dimağ, Fizyolocia ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekat-ı Akliye adlarıyle biyolojik materyalizm ve beyinin fonksiyonları üzerinde duran kitapları yayınlamış ve aynı konular üzerinde çeşitli dergilerde de yazılar yazmıştır.

1891 yılında bir felsefe ansiklopedisi niteiliğinde olan İslam alimleri ile mataryalist filozofların fikirlerini bağdaştırmaya çalışan "Fünün ve Felsefe" adlı çalışmasının taslağını hazırladı. Bu arada siyasete de ilgi duymaya başlayan Abdullah Cevdet 3 Haziran 1889'da diğer Tıbbıyeli arkadaşları İbrahim Temo, İshak Sukuti, Mehmet Reşit ve Hikmet Emin ile birlikte daha sonraları "İttihat ve Terakki" adını alacak olan "İttihad-i Osmani Cemiyeti"nin kurucuları arasında yer aldı.[3] Abdullah Cevdet okuldaki siyasi faaliyetleri sebebiyle bir kaç defa tutuklanıp hapse atılmıştır.

Abdullah Cevdet, fikri ve siyasi faaliyetlerde bulunurken bir taraftan da edebi eserler veriyordu. O dönemin önemli simalarından Abdulhak Hamit ile tanışarak onun teşviki ile şiirlerini küçük kitaplar halinde yayınladı. İlk edebi eserleri "Hiç", "Tuluat", "Türbe-i Masumiyet", "Masumiyet", "Ramazan Bahçeleri"dir. "Tuluat" adlı eserinde Peygamberi son derece övmektedir.[4]

---

[2] Ahmet Bedevi Kur'an, İnkılap Tarihimiz ve İttihat Terakki, İstanbul 1948, s. 64-66, Hanioğlu, a.g.e. s. 385-395.

[3] Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 30.

[4] Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1979, s. 241.

1894 Temmuzunda Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olan Abdullah Cevdet, Dr. Diran Acemyan'ın asistanı olarak Haydar Paşa hastanesinde göz doktoru yardımcısı oldu. Aynı yıl içerisinde salgın hastalıkların yaygınlaşmış olmasından dolayı Diyarbakır'a gönderilmiştir. Diyarbakır'da görev yaptığı sırada siyasi faaliyetlerini de sürdürmeye devam etmiş ve orada "İttihad-i Osmani Cemiyeti"nin faaliyetlerini yürüterek, Ziya Gökalp'inde aralarında bulunduğu bir çok kişiyi cemiyete üye yapmıştır. Abdullah Cevdet bir yandan siyasi faaliyetlerini sürdürürken diğer yandan ilmi ve fikri çalışmalarını devam ettirmiştir. Büchner'in "Natur und Geist" adlı eserini "Goril" adıyla yayınlamıştır. İstanbul'a geri döndükten sonra patlak veren Ermeni olayları nedeniyle kendini gergin bir siyasi ortamın içinde buldu. İttihad-i Osmani Cemiyeti bu olaylar karşısında suskun kalmamış bir beyanname yayınlamıştır. Cemiyetin yayınlamış olduğu bu beyannameyi kaleme almış olmasından dolayı Abdullah Cevdet İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmiş, Adapazarı Redif Taburu Tabibliğine tayin edilmiştir. Ancak görevine başlamadan yapılan soruşturma sonucu "Erbab-ı Fesad'dan olduğu" gerekçesiyle otuz üç arkadaşı ile birlikte tutuklanıp Trablusgarp'a sürülmüştür.[5] Burada bir süre zindanda tutulduktan sonra İrade-i Seniyye ile şehir sınırları içerisinde dolaşmasına izin verilmiştir. Bir müddet sonra Tarablus'da askeri hastanede göz hekimi olarak görev yapmaya başlamıştır. Merkezi İstanbul'da olarak kurmuş oldukları İttihad-ı Osmani Cemiyeti faaliyetlerini İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak devam etmektedir.

İttihad ve Terakki Cemiyeti kısa sürede memleketin önemli merkezlerinde şubelerini açmış, bu şubelerden birisi de Trablus'ta açılmıştır. Askeri hastanede görevini sürdüren Abdullah Cevdet siyasi faaliyetlerini bu cemiyet altında devam ettirmiştir.

Abdullah Cevdet, Tarablus'ta da yayın hayatını devam ettirerek, gizli gizli çeşitli dergilerde bazen imzasız bazen de çeşitli mahlaslar altında yazılar yazmıştır.

---

[5] Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 32.

Mizan, Meşveret dergileri Abdullah Cevdet'in düşüncelerini ifade etmesine imkan sağlamıştır. Bu dergilerde "Bir Kürt" takma adını kullanarak yazılar yazdığı bilinmektedir.[6] Onun buradaki faaliyetleri merkeze iletilince sürgün yerinin değiştirilmesine karar verilmiş, bunu haber alan Abdullah Cevdet, Tunus'a oradan da Paris'e kaçmıştır.

Abdullah Cevdet, sürgün dönemindeyken Avrupa'nın çeşitli kentlerinde Jön Türk hareketi yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştı. Daha önce dağınık bir tablo çizen bu hareket Ahmet Rıza ve Ali Şefkati Beylerin gayretleriyle toparlanmaya başlamış, fakat kısa bir süre sonra Ali Şefkati'nin ölümü onları sarsmıştır. Ali Şefkati'nin ölümünden sonra hareket Ahmet Rıza Bey'in başkanlığında Paris'te toplanmış, Abdullah Cevdet'te Paris'te Jön Türkler hareketine fiili olarak katılmıştır. Bu arada Jön Türkler arasında anlaşmazlıklar çıkmış hareket ikiye ayrılmıştı. Abdullah Cevdet, Ahmet Rıza'nın yürüttüğü harekete dahil olmuştur.

1897 yılında Cenevre'ye geçen Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi ve İshak Sukuti ile buluşmuştur. Cenevre'de geniş bir çevreyle karşılaşan Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve Tunalı Hilmi ile birlikte "Osmanlı" adında bir dergi çıkarmıştır. Burada Abdullah Cevdet'i derginin yöneticileri arasında ve baş yazarı olarak görmekteyiz. Abdullah Cevdet cemiyetin diğer yayın organları olan "Kanun-ı Esasi" "Sadayı Millet" ve "Kürdistan" dergilerinde de yazılar yazmıştır.

Süreli yayınlarda yazılar yazan Abdullah Cevdet çeşitli eserler yayınlamaya da devam etmiştir. Bunların başında "Fünun ve Felsefe" ve "kahriyat" gelmektedir. Schiller'den "Guillaume Tell", Alfeifi'den "Della Trannide", Shakespeare'den "Ode" ve "İki Emel" bu döneme rastlayan eserlenidendir.[7] Abdullah Cevdet'in "Guillaume Tell"e yazmış olduğu önsöz Jön Türk çevresinde büyük ses getirmiş, daha sonra "İki

---

[6] T.D.V.İslam Ansiklopedisi, c. 1, s. 91.

[7] Hilmi Ziya Ülken, a.g.e. s. 242.

Emel" adında risale olarak yayınlanmıştır. Bu arada Abdullah Cevdet, II. Abdulhamid'e karşı yayınlar yapmaya başlamıştır. II. Abdulhamit'i dini vecilbeleri yerine getirmediği gerekçesi ile halife sayılamayacağını ileri sürmüştür. Bu doğrultuda "Osmanlı" dergisinde yazılar yazmış ve Şakir Hoca tarafından verilen fetvaları "Fetevay-ı Şerif" adı altında toplamış ve aynı dönemde "Mahkeme-i Kübra" adı altında bir risale yayınlamıştır. 1898 yılında Cenevre'den Almanya'ya geçen Abdullah Cevdet Abdulhamit'e gönderdiği kartpostalın hakaret içerdiği gerekçesiyle Almanya'dan sınır dışı edilmesi istenmiş ve sınır dışı edilmiştir. "Osmanlı" dergisinin yayınında maddi zorluklar çıkınca Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve Tunalı Hilmi dergide yazı yazmamak şartıyla 1500'er Frank para ve ömür boyu 12 altın aylık tahsisat almak vaadi ile yayanı durdurmuş gözükürler. Abdullah Cevdet, bu parayı alabilmek için Paris'e geçmiş ve oradan gizli olarak dergiye yazılar göndermeye devam etmiştir. Paris sefiri bunu öğrenince Abdullah Cevdet'e ödenen para kesilmiştir. 1899 yılında sarayla tekrar pazarlık yaparak Viyana sefareti tabibliğine getirilmiştir. İhtisas sahası dışında yazı yazmayacağına söz vermesine rağmen el altından "Osmanlı" mecmuasına yazı göndermeye devam etmiştir.

İlk zamanlar aldığı maaşı cemiyete gönderen Abdullah Cevdet bu hareketinden vazgeçince arkadaşları tarafından eleştirilmiştir. Abdullah Cevdet bu görevini 1903 yılına kadar devam ettirmiştir. Gizli olarak "Osmanlı"ya yazılar gönderen Abdullah Cevdet durum farkedilince sınır dışı edilmesi gündeme gelmiş, bazı Avusturyalı parlementerlerin desteğini almasına rağmen sınır dışı edilmesi kararlaştırılmıştır. Abdullah Cevdet, Abdulhamit'ten affını istemiş fakat bu isteği kabul edilmeyince Paris'e gitmek durumunda kalmıştır. Burada Ahmet Rıza ve arkadaşlarıyla görüşmüş fakat onlar Abdullah Cevdet'i ihanetle suçlamışlar, aralarına kabul etmemişlerdir. Paris'te tutunamayınca Cenevre'ye geçerek Ethem Ruhi Balkan ile buluşmuş tekrar "Osmanlı" mecmuasını çıkarmaya başlamıştır. 1904 yılında da anarşist yönleri ağır ybasan "Osmanlı İttihad ve İnkılap Cemiyeti"ni kurmuştur.[8]

[8] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 50.

"Osmanlı"nın yayınından vazgeçen Abdullah Cevdet, Ahmet Celalettin Paşa'dan sağladığı maddi destekle ölümüne kadar faaliyet gösterecek olan, "İctihad" dergisini ve matbaasını kurmuştur.[9] "İctihad" onaltı sayfası Türkçe, onaltı sayfası yabancı dilde yayınlanan siyasetten daha çok kültüre önem veren bir dergi konumundaydı. Bu dönemde "İctihad" Jön Türk hareketinin yegane yayın organı durumundaydı. Abdullah Cevdet Abdulhamit ve yönetim hakkında hakaretler dolu "Bir Rüya" adlı eseri yayınlayınca Ekim 1904'de sınır dışı edilmiştir. Bu sırada "Osmanlı" mecmuası kapanmış, İctihad'ın idaresi Hüseyin Tosun Bey'e geçmiştir. Abdullah Cevdet Ocak 1905 yılında yapılan gıyabi mahkemede ömür boyu kalebendlik cezasına çarptırılarak Cenevre'den sınır dışı edilmiştir. Abdullah Cevdet bu dönemde de bir çok eser yayanlamaya devam etti.

Te'dip, "Hükümdar ve Edebiyat", "Kafkasyadaki Müslümanlara Beyanname" önde gelen eserlerindendir.[10] Eylül 1905'de Mısır'a geçen Abdullah Cevdet İctihad'ı orada yayınlamaya başlamıştır. Prens Sabahattin Bey ile yakın ilişki kurarak "Şurayı Osmani Cemiyeti"nin idaresinde görev almıştır. İctihad'da Osmanlı Hanedanının gerekli olmadığı yolundaki yazısı onun büyük tepki çekmesine neden olmuştur. Tüm Jön Türkler bu yazıyı tenkit etmişlerdir.

Abdullah Cevdet II. Meşrutiyet ilan edilmiş olmasına rağmen İstanbul'a dönmemiştir: Çünkü bu dönemde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenleri ile arasında anlaşmazlıklar vardı. Abdullah Cevdet Mısır'da da eserlerini yayınlamaya devam etmiş, "Kahraman", "Ey Zıllullah Sana", "Müslümanlar Uyanın", "Yaşamak Korkusu", Dozy'nin "Tarih-i İslamiyet Tercümesi"ni yayınlamıştır.[11] "Tarih-i İslamiyet" adlı eseri yayınlaması onun büyük tepki çekmesine neden olmuştur. Çünkü eser Hz. Peygamber'e hakaretlerle doludur. Bununla da kalmayıp Abdullah Cevdet

---

[9] Türk Ansiklopedisi, c. XXI, s. 57.

[10] İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1940, c.I, s. 46.

[11] H.Ziya Ülken, a.g.e. s. 242.

eserin giriş bölümünde Dozy'nin ifadelerinin gerçek olduğunu bunların kabul edilmesi gerektiği düşüncesini ileri sürünce "İslamcılar" tarafından Dozy'nin suç ortağı olarak görülmüştür.[12] Yapılan baskılar sonucu eserin toplatılarak Galata Köprüsü'nden atılmasına karar verilmiştir.

1910 yılının sonunda İstanbul'a dönen Abdullah Cevdet, "İctihad"ı burada çıkarmaya başlamıştır. Onun 1908 yılında değilde, 1910 yılında İstanbul'a dönmesi siyasi ihtirastan uzak olduğu yorumlarını doğurmuştur. Abdullah Cevdet, İstanbul'a döndükten sonra uzun bir müddet siyasetle ilgilenmemiş, kısa sürede Batıcı ve Materyalist fikir akımlarının odak noktası olmuştur. İctihad'da bu düşüncedeki kişilerin yayın organı durumuna gelmiştir. Kendisini siyasetten uzak tutmaya çalışsa da Abdullah Cevdet'i 1911 yılında kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası'nın içinde görmekteyiz. Bu firkanın yayın organları "Genç Türk", "Selamet-i Umumiye", "Azat" ve "Türkiye" de yazılar yazmışdı. Bu firka "Hürriyet ve İhtilaf Fırkası"na katılanca siyasi faaliyetlerini azaltmıştır. Siyasetten uzaklaşan Abdullah Cevdet, kendisini yayın hayatına verir ve bir çok eser yayınlar. "Fenn-i Ruh", "Felsefe Sanihaları", Weber'den "Asırların Panoroması", Gustauve Le Bon'dan "Asrımızın Nüsüsu Felsefiyesi" Ömer Hayyam'ın "Rubaiyat" eserleri arasındadır.[13]

İctihad'da yayınlamış olduğu din karşıtı makaleler sonucu derginin yayınında zaman zaman kesintiler meydana gelmiştir. Fakat Abdullah Cevdet mücadelesini derginin adını değiştirerek sürdürmüştür. "Cehd", "İşhad", "İştihad", "Alem-i Ticaret ve Sanayi" sık olarak kullandığı diğer ictihad isimleridir. Abdullah Cevdet'in "Hissiyat-i Diniyye"yi rencide ettiği gerekçesi ile her ne adla olursa olsun çıkan dergilerin toplatılmasına karar verilmiştir. Durumdan rahatsız olan Abdullah Cevdet tekrar Cenevre'ye gitmek için müracaat etmiş fakat İsviçre hükümetinin müracaatını geri çevirmesi sonucu gidememiştir. Kendi dergisini çıkarma imkanı bulamayan

[12] Recai Doğan, II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1996, s. 42.

[13] Hilmi Ziya Ülken, a.g.e. s. 243.

Abdullah Cevdet, dönemin süreli yayınlarından olan "Hak" gazetesinde yazılar yazmaya başlamıştır. "Hak" gazetesi hükümet destegi ile çıkan bir yayın durumunda idi. Bu gazete de yazılar yazarak İttihadcılarla arasını düzeltmeye çalışmasına rağmen idareyi eleştirmekten vazgeçmemiştir.[14] Bu dönemde Batıcı olarak nitelendirilen kişiler çeşitli yayınlar yapmalarına rağmen ictihad dergisi onların en önde gelen yayın organı durumundaydı. Balkan savaşından sonra bu dergide toplanam yazarlar arasında da ihtilaflar çıkmaya başladı. Garpçılarda kendi aralarında "Tam Garpçılar" ve "Kısmi Garpçılar" olmak üzere ikiye ayrıldılar. Abdullah Cevdet "Tam Garpçılar"ın başını çekerken Celal Nuri "Kısmi Garpçılar"ın başını çekiyordu. İctihad'ı çıkarmayı sürdüren Abdullah Cevdet, Şubat 1915'de bir kez daha bu dergiyi yayınlamaya muvaffak olmuş, ancak devam ettirememiştir. Çünkü İttihatcılar Abdullah Cevdet'i ölümle tehdit etmişlerdi. Abdullah Cevdet hayatının bu devresinde çeşitli gazete ve dergiler de imzasız yazılar yazmaya devam etmiştir. Bu durum İttihadcılar tarafından fark edilince bu faaliyetinden de vazgeçmek zorunda kalmıştır. Baskılar ve tehditler sonucu siyaset ve yayın hayatından uzak kalan Abdullah Cevdet Mütareke'den sonra İctihad dergisinin 128. sayısını Kasım 1918'de "İştihad" adıyla yayınlamıştır: Uzun bir aradan sonra yayın hayatına tekrar başlayan İctihad artık Garpçılık'tan ziyade siyasi bir karakter taşımaya başlamıştı. Bu dönemde Abdullah Cevdet'i İttihadcı aleyhtarı olarak görmekteyiz. O sadece bu düşüncelerini İctihad'da değil yayınlanmakta olan diğer yayın organlarında da sürdürmüştür. Muhalefetini acımasızca sürdüren Abdullah Cevdet'i "İngiliz Muhipleri Cemiyeti"nin içinde buluyoruz. Cemiyete girmekle kalmayan Abdullah Cevdet, aynı zamanda cemiyetin nizamnamesini hazırlayarak kurucuları arasında yer almıştır.[15] Abdullah Cevdet'in diğer bir faaliyeti ise "Kürt Teali Cemiyeti"nde önemli roller almasıdır. Zaten o bir dönem de "Roj-u Kürt" ve "Hetav-ı Kürt" dergilerinde de yazılar yazmıştır. Bu dönemlerde etnik bir ayrılıktan söz etmeyen Abdullah Cevdet "Jin" gazete ve dergisinde bu konudaki düşüncelerini açıkca ortaya koymaktan cekinmemiştir. Abdullah Cevdet, yayın hayatını devam ettirirken

[14] T.D.V.İslam Ansiklopedisi, c. I, s. 92.

[15] A.g.e. s. 92.

Mart 1919'da sıhhiye müdürlüğüne getirilmiştir.[16] Ancak İctihad'da yayınlanan yazılar sebebiyle bu görevinden azl edilmiştir. Bir ara tekrar bu göreve getirilen Abdullah Cevdet kısa bir zaman sonra hem görevden uzaklaştırılmış hem de İctihad tekrar kapatılmıştır. Kasım 1921 yılında tekrar yayın hayatına başlayan İctihad'ın 144. sayısında Bahailiği yeni bir din olarak tavsiye edince mahkemeye verilmiş ve iki yıl hapse mahkum edilmiş fakat dava temyizce bozulmuştur.[17] Abdullah Cevdet Kurtuluş Savaşından sonra yeni yönetimi öven yazılarıyla yayın hayatını devam ettirmiş olmasına rağmen ayrılıkçı siyasi faaliyetlere katılması, "İngiliz Muhipleri Cemiyeti"nin kurucuları arasında yer alması onun bir daha devlet görevi almasını engellemiştir. Bir ara Elazığ milletvekili olması gündeme gelen Abdullah Cevdet, M.Kemal Atatürk ile görüşmek için Ankara'ya gelmiş fakat kendisine yöneltilen eleştiriler sebebiyle bir sonuç alamamıştır.[18] Bu olaylardan sonra kendisini İctihad'ın yayınına veren Abdullah Cevdet, devlet imkanlarından da istifade ederek bir çok biyolojik materyalist eser yayınlamıştır.

Abdullah Cevdet Cumhuriyet'in ilanından sonra da gündemde kalmasını bilmiştir. Latin harflerinin savunuculuğunu yapması, şapka giyerek Sirkeci Garına çıkması, tartılarda milletlerarası tartılara geçilmesini istemesi onun cesur bir insan olduğunun göstergesidir. Bu hareketlerinden dolayı muhafazakar insanların tepkisiyle karşılaşan Abdullah Cevdet, yorulmak bilmez azim ve kararıyla kırka yakın telif ve otuzun üzerinde de tercüme neşretmiş, herşeyden önemlisi 1904 ile 1932 yılları arasında zaman zaman aksamalarla birlikte "İctihad" dergisini yayınlamıştır. 29 Kasım 1932 tarihinde İstanbul'da ölmüştür. O yaşadığı dönemde bir çok tartışmaya konu olurken ölümü de tartışmalara konu olmuştur.[19]

---

[16] İslam Ansiklopedisi, c.I, s. 42.

[17] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 338.

[18] Abdullah Cevdet, Gazi Paşa'nın Köşkünde, İctihad, no: 194, 1925, s. 3813.

[19] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 394.

b) Abdullah Cevdet'in Kişiliği

Abdullah Cevdet dini inançlarına bağlı bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Babası işine ve ailesine bağlı bir devlet memurudur. O kendisini yetiştiren emek veren insanları "imam, hoca, ilmiye sınıflarından ve şiddetle mütteki ve bazıları çok mutaassıp kimseler" olarak nitelendirmektedir.[20] Durum böyle olunca Abdullah Cevdet iyi bir aile terbiyesi almış, dini inançları kuvvetli bir genç olarak karşımıza çıkmaktadır. Abdullah Cevdet İstanbul'a gelip Kuleli Askeri Tıbbıyesine kaydolduğu dönemde arkadaşları arasında dinine bağlı iyi bir müslüman olarak göze çarpmaktadır. O dönemde Abdullah Cevdet, okulunu bitirip iyi bir tabib olmayı arzu ediyordu. Sosyal faaliyetlere yatkınlığı sebebiyle bir gün Abdülhak Hamit ile tanışır ve onun şiirlerinden etkilenir ve şiir yazmaya başlar. Bu dönemde yazmış olduğu şiirlerin dini içerikli olduğunu görmekteyiz. Abdullah Cevdet peygamberimiz için bir naat-ı şerif yazmayı da ihmal etmemiştir.[21] Fakat Abdullah Cevdet'in çocukluğundan beri kendisinin zihnini meşgul eden konular; insan, insanın evrendeki yeri, tabiat içindeki konumu olmuştur.[22] O'nun bu durumu daha sonraki okumuş olduğu kitapların aşırı bir şekilde etkisinde kalmasına sebep olmuştur.

Abdullah Cevdet Tıbbiyeye kaydolduğu dönemde okulda pozitivist ve mataryalist düşüncelerin yaygın olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum ise şu şekilde izah edilebilir: Okulun öğretim elemanlarının yabancı, özellikle Fransız olması onların kendi düşüncelerini öğrenciler arasında yaymaya çalışmışlar ve bunda da başarılı olmaları gösterilebilir. Pozitivist ve mataryalist düşüncelerin bu kadar yaygın olması öğrencilerin yönetim aleyhtarı bir zihniyete sahip olmalarına sebep olmuştur. Abdullah Cevdet'te bu havadan etkilenerek, okulda yönetim aleyhtarı fikirleri ile ön plana çıkan İbrahim Temo ile tanışması fikirlerinde yeni bir değişmenin başlangıcı olmuştur. Çünkü o İbrahim Temo'nun tavsiye ettiği "Spiritualisme et Matarialisme" adlı kitabı okumuş

---

[20] Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, İstanbul 1969, s. 244.

[21] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 6.

[22] Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İstanbul 1994, s. 224.

ve etkilenmiştir. Bu eserde maddiyat ve maneviyat sorunu tahlil edilmektedir. Ayrıca Ludwig Buchner'in "Kraft und Stoff" adlı kitabıda onun fikirlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bir süre sonra Abdullah Cevdet bu eseri "Madde ve Kuvvet" olarak tercüme etmiştir. Darwin'in tekamül nazariyesi de Abdullah Cevdet'in ilgisini çeken konulardan bir diğeridir.

İbrahim Temo ve arkadaşları Abdullah Cevdet'i de saflarına alarak "İttihad ve Terakki Cemiyeti"ni kurmuşlardı. Okumuş olduğu kitapların etkisinde kalan ve bir çelişkiler dünyasında yaşamakta olan Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve İbrahim Temo'nun desteği ile bu durumdan kurtulmuştur. O artık biyolojik mataryalist düşüncede bir insan olmuştur. Bu doğrultuda yaptığı çalışmalar sonucu toplumun gelişebilmesi için bir "elit" tabakanın oluşturulması kanaatine varır.[23] O'na göre bu elit tabaka toplumu yönetmelidir ki toplum gelişme gösterebilsin. Hatta o "kafasının muhiti 16 pus olmayan adamlar ahmak olur" düşüncesini savunmuş bu doğrultuda çalışmalar yapmıştır.[24] Abdullah Cevdet, bir toplumu geliştirmenin ve çağdaşlatırmanın yolunun eğitimden geçtiğine inanıyordu. O'na göre eğitim her şeyden önce özgür bir ortamda yapılmalıdır. O, ilk eğitime büyük önem verilmesi ve bu dönemdeki çocukların açık düşüncelerle beslenmesi, dinsel doğmalardan korunması gerektiğini savunmuştu.[25] O'na göre dini dogmalar çocuğun alacağı eğitimi engelleyecektir.

Tıbbıyeliler biyolojik mataryalizmi, dinsel dogmaları yıkarak toplumu ileri götürecek bir kurtuluş yolu olarak gördükleri için siyasal sistemden en çok rahatsız olanlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Siyasi faaliyetlerine "İttihad ve Terakki" şemsiyesi altında devam eden Tıbbiyeliler yönetimi her fırsatta eleştirmekten geri durmuyorlardı. Abdullah Cevdet yönetim aleyhtarı yazmış olduğu bir şiir sebebiyle tutuklanmıştır.[26] Bir yandan mataryalist düşünceleri yaymaya çalışan Abdullah Cevdet,

---

[23] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 16.

[24] A.g.e. s. 16.

[25] A.g.e. s. 19.

[26] Ş.Mardin, a.g.e. s. 224.

diğer yandan da amacına ulaşabilmek için İslam dininin toplumsal içerikli naslarından istifade etmeyi düşünmüştür. O İslam'a bağlı bir toplumu direkt olarak mataryalizme davet ederek başarılı olamayacağını biliyordu. Dolayısıyle toplumsal içerikli naslardan hareket ederek sonuçta mataryalizme varmayı düşünüyordu. Yani İslami naslardan bir araç olarak istifade etmeyi planlamıştır.[27]

Abdullah Cevdet'e göre toplumun gelişmesine etki eden faktörlerden biride kültürdür. O'na göre bir toplum ne kadar kültürlü olursa o kadar çabuk ve hızlı gelişir. Bu kültür genişlemesininde ancak Batı klasiklerinin okunmasıyla ve Batı fikir akımlarına açık olunmakla sağlanabileceğini düşünmektedir.[28]

Abdullah Cevdet mataryalist bir zihniyete sahip olmasına rağmen maneviyatın da lüzumuna inanmaktadır. Ancak maneviyatın dayanağı din olmamalıdır. Modernleşmeyi Batı fikrinin hazmedilmesi olarak gören Abdullah Cevdet, İslam dinini bir sosyal eğitim aracı olarak değerlendirmektedir.[29]

O'nun en önemli özelliği okuduğu her kitabın etkisinde kalmasıdır. Genelde Gustave Le Bon bazen Byron bazende Lamarck vb. kişiler etkilendiği yazarların başında gelir. Abdullah Cevdet devamlı bir şekilde gelişmeden ve ilerlemeden yana olan bir insandır. Toplumun modern bir yapıya kavuşabilmesi için eğitimin hür bir ortamda, serbest düşünen insanlar tarafından, hiçbir dogmanın etkisinde kalınmadan yapılması gerektiğini ileri sürmüştür. Abdullah Cevdet düşüncelerinde net bir tavır sergilememesi sebebiyle eleştirilere maruz kalmış ve fakat kendi düşüncelerini gerçekleştirmek için yorulmak bilmeden çalışmıştır.

---

[27] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 20.

[28] Şerif Mardin, a.g.e. s. 228.

[29] A.g.e. s. 231.

c) Eserleri

Abdullah Cevdet yorulmak bilmez bir yazardır. Daha öğrencilik hayatında şiir yazmaya başlayan Abdullah Cevdet ilk eserlerini bu dönemde yayınlamıştır. İlk edebi eserleri araisında; "Hiç", "Tuluat" ve "Masumiyet" gibi şiir kitapları vardır. Abdullah Cevdet henüz Türkiye'de Doğu ve Batı klasikleri tanınmadığı bir zamanda ilk defa bunları tanıtarak bir çığır açmıştır.[30]

Abdullah Cevdet faaliyetlerni dört döneme ayırabiliriz. Birinci dönem, Abdullah Cevdet'in dini duygu ve düşüncelerle yazdığı eserler; bu eserlerde genellikle Türk Parnasienlerinin etkisinde kalmıştır. İkinci dönem, ise mataryalist düşünce akımlarına kendini kaptırması ve bu doğrultuda yazmış olduğu eserler: Bu dönem O'nun aynı zamanda yönetimi en çok eleştirdiği padişaha hakaretler yağdırdığı dönemdir. Bu dönemde Jön Türklerin çıkarmış olduğu "Osmanlı" dergisi Abdullah Cevdet'in kendisini ifade etmesine büyük imkan sağlamıştır. O bu dönemde batılı fikir adamlarının eserlerinden çeviriler yapmaya devam etmiştir. Üçüncü dönem Abdullah Cevdet'in siyasetten uzak kaldığı zamana rastlar. O, bu zaman dilimi içerisinde üstadım diye tanıttığı Güstave Le Bon'un eserlerinin büyük bir bölümünü Türkçeye kazandırmıştır. J.M.Guyau, Alfeiri, Lord Byron, Ludwig Buchner, Le Baron Monoto gibi daha pek çok batılı yazarın eserlerini tercüme etmiştir. Bu devrede Abdullah Cevdet'in daha çok kültürel faaliyetlere önem verdiğini görüyoruz. Dördüncü ve son dönemde kültürel faaliyetlere devam ederken yapılan inkilabları cumhuriyeti ve devrimleri desteklemiştir. 1903 yılında çıkardığı "içtihad" dergisinin birkaç aksama hariç ölünceye kadar başarıyla çıkarmıştır.[31]

---

[30] H.Ziya Ülken, a.g.e. s. 243.

[31] H.Ziya Ülken, Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri, Ankara 1963, s. 28

1) Telif Eserleri:

1. Bir Hutbe Hemşehrilerine, Matbaa-i İçtihad, Mısır, 1909, 16 sf.
2. Cihan-ı İslama Dair Bir Nazar-ı Tarihi ve Felsefi, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1922, 23sf.
3. Dimağ: Dimağ ile Ruh Arasındaki Münasebât-ı Fenniyeyi Tedkik, Sahih ve Naşiri Vatan Kütüphanesi Sahihi Ohannes Ferid, İstepan Matbaası, İstanbul 1308, 46 sf.
4. Dimağ ve Melekat-ı Akliyenin Fizyolociya ve Hıfzısıhhası, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1335 (Dış Kapakta 1335-1337) 478 sf.
5.Discours prononce le 20 Aout 1920 par le Dr. Abdullah Djevdet Sbey, Directeur General de P Office Sanitaire, a l'inauguration de Phapital Americain fonde re comment a Tearchi-Capou, İstanbul, 1920, 1 sf.
6. Droit d'Asile en Suisse, Imprimerie Internationale, Geneve, 1905, 74 sf.
7. Düşünen Musiki, İçtihad'ın Kitabları, İstanbul 1932, 94 sf.
8. Elegie, Vienna, 1902, 1 sf.
9. Fenn-i Ruh: Dimağ ve Ruh-Tefekkür-Vicdan-Dimağ ve Tefekkür, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1911, 136 sf.
10. Fievre d'ame, Paris-Vienna, 1901, 132 sf.
11. Fizyolociya-i Tefekkür: Mehazımın Esası C.Kraft und Stoff Ünvanlı Kitabın Tefekkür Bahsidir, İstepan Matbaası, İstanbul 1308, 72 sf.
12. Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekat-ı Akliye, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1312, 232 sf.
13. Fünun ve Felsefe, Tarih-i Tesvid, 1309, Taş Basma, Cenevre, 1897, 31 sf.
14. Fünun ve Felsefe, İçtihad, Mısır 1906, 49 sf.
15. Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1328, 159 sf.
16. Hadd-ı Te'dib Ahmed rıza Bey'e Açık Mektub, Tab-ı Sani, Naşiri: İzmirli Mehmed Şükrü, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1912, 72 sf. (İlk Baskı Paris 1903.)
17. Hiç, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1307, 24 sf.
18. İkaz-ı Müslim, Muhammed Ghuri'den Uyarlama, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1906, 157 sf.

19. İki Emel, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Mısır-el-Kahire, 1316, 32 sf. (İkinci Baskı, Mısır 1906, Üçüncü Baskı, İstanbul 1912, Dördüncü Baskı, İstanbul 1914.)

20. İklil-i Matem, Taş Basma Viyana, 1901, 27 sf.

21. İstanbul'da Köpekler, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1909, 16 sf.

22. Kahriyat, Osmanlı ittihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Cenevre 1315, 64 sf.

23. Kahriyat, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1906, 128 sf.

24. Karlı Dağdan ses, İçtihad'ın Kitabları, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1931, 183 sf.

25. La Lyre Turque, Paris, Vienna, 1902, 187 sf.

26. Mahkeme-i Kübra, Taş Basma Paris, 1313, 21 sf. Tab-ı Sani Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908.

27. Ma'sumiyet, İstepan Matbaası, İstanbul 1311, 45 sf.

28. Muhtelif İzdivaclar, İstanbul 1928, 4 sf.

29. Mükemmel ve Resimli Adab-ı Muaşeret Rehberi, Yeni Matbaa, İstanbul, 1927, 523 sf.

30. De La Necessite d'Une Pour les Educateurs Soclaux: Memoire Presente au Congres international de I'Education sociale, Tenu a I'Exposition universelle de Paris du, 26 au 30 Septembre 1900, Paris, 1900, 40 sf.

31. Les Quatrians Maudits et les reves orphelins, Libraire de la Plume, Paris, 1903, 173 sf.

32. Rafale de Parfums, Imprimerie Internationale; Ğeneve, 1905, 132 sf.

33. Ramazan Bağçesi, Tabi, ve Naşiri Ohannes Ferid, Dersaadet, 1308, 29 sf.

34. Reponse au Journal de Geneve (Cenevre), 1904, 2 sf.

35. Tuluat, Alem Matbaası, İstanbul, 1308, 80 sf.

36. Türbe-i Ma'sumiyet, Sahib ve Naşiri Vatan Kütübhanesi Sahibi Ohannes Ferid, İstepan Matbaası, İstanbul, 1308, 36 sf.

37. Ülema-yı İslam Enarallahu Berahinuhum Tarafindan Verilen Feteva-yı Şerife, (Fetvalar Şakir Hoca tarafindan verilmiştir.) Tab-ı Sani, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1325, 22 sf. (İlk Baskı Meşvret Matbaası, Cenevre, 1314.)

38. Uyanınız! Uyanınız! Matbaa-i İçtihad, Mısır, 1907, 36 sf. (İkinci Tab: 1908 Mısır.)

39. Über die Erziehung der Lehrer; Almancaya Tercüme: Eisenschiml, Wieen, 1902, 48 sf.

40. La Vengeance doree, Imprimerie Internationale, Geneve, 1904, 26 sf.

41. Viola Semper Florens: Sonnets, Imprimerie Internationale, Caire, 1908, 79 sf.

42. Yaşamak Korkusu, Kütübhane-i Cihan, İstanbul 1326, 24 sf.

2) Tercüme ve Derleme Eserler:

1. Alfieri, V. Hükümdar ve Edebiyat (Del principe e delle lettere) Matbaa-i İçtihad, Cenevre, 1905 (Dış Kapak, Mısır, 1906) 336 sf.

2. Alfieri, V. İstibdad, (Della Tyrannia) Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Cenevre, 1317, 314 sf. (İkinci Baskı, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908, Dış Kapak 1909)

3. Gustave Le Bon, Ameli Ruhiyyat (Les incertitudes de I'heure presente) İçtihadın Kitabları, İstanbul 1931, 223 sf.

4. Gustave Le Bon, Asrımızın Nusus-u Felsefiyesi (Les aphorismes du temps present) Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1914, 184 sf.

5. Gustave Le Bon, Avrupa Harbinden Alınan Psikolociyai Dersler (Enseignements psychologiques de la guerre europeenne) Naşiri: İlyas, Kanaat Matbaası, İstanbul 1918, 715 sf.

6. Gustave Le Bon, Dün ve Yarın, (Hier et demain) Orhaniye Matbaası, İstanbul 1924, 264 sf.

7. Gustave Le Bon, İlm-i Ruh-u İçtimai (Psychologie des foules) Amedi Matbaası, İstanbul 1925, 287 sf.

8. Gustave Le Bon, Ruh-ül Akvam, (Les lois psychologiques de I'Eyolution des Peuples) Matbaa-i İçtihad, Mısır 1907, 308 sf. (İkinci Baskı Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1913.)

9. Emile Boutmy, İngiliz Kavmi (Essai dune Psychologie Politique du Peuple Anglais) Kitab-ı Evvel, Matbaa-i İçtihad, Mısır, 1909, 100 sf. İkinci ve Üçüncü Kitab, Matbaa-i

İçtihad, İstanbul 1911, 244 sf. Dördüncü Kitab, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1912, 387 sf.

10. Omer Buyse, Umumi ve Ali Amerika Terbiye Usulleri, (Methodes americaines d'Education generale et technique) Matbaa-i Amire, İstanbul, 1925-1926, Cild: I-III, 610-384-381 sf.

11. Ludwig Büchner, Goril (Natur und Geist)Matbaa-i Vilayet (Mamuret-el-Aziz) 1311, 57 sf.

12. Lord Byron, Chilon Mahbusu, (The Prisoner of Chillon) Matbaa-i İçtihad, Cenevre 1904, 38 sf.

13. R (einhardt) Dozy, Tarih-i İslamiyet, (Essai sur I'histoire de I'Islamisme) Cild-i Evvel, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908, 334 sf. Cild-i Sani, Matbaa-i İçtihad, Mısır, 1908, 388 sf.

14. Jean-Marie Guyau, Bir Filozofun Şiirleri (Vers d'un philosophe) Devlet Matbaası, İstanbul 1930, 262 sf.

15. Jen-Marie Fuyau, Terbiye ve Veraset (Education et Heredite) Milli Matbaası İstanbul, 1930, 262 sf.

16. (Baron Holbach) Akl-ı Selim, (Le bon sens ou Idees naturelles opposees aux idees surnaturelles, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1928, 536 sf. (Tabi ve Naşiri Doktor Abdil hüsnü) İkinci baskı, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, 548 sf.

17. Mevlana Celaleddin-i Rumi, Dilmesti-i Mevlana, Matbaa-i İçtihad, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1921, 128 sf.

18. Le Baron Motono, Bir Zeka-i Feyyaz, (L'Oeuvre de Gustave Le Bon) Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1925.

19. J (acques) Novicow, Harb ve Sözde İyilikleri, (La guerre et ses pretendus bienfaits) Orhaniye Matbaası, İstanbul 1927, 319-VI sf.

20. Ömer Hayyam, Rubaiyat-ı Hayyam ve Türkçeye Tercümeleri, İkinci Tab, Naşiri: İkbal Kütüphanesi, sahihi Hüseyin, Matbaa-i Şirket-i Mürettibiye, İstanbul 1926, 454 sf. (İlk Baskı: İstanbul 1914, 88 sf.)

21. Sanfani, Tıbbiyeli ve Nişanlısı Yahud Mekarim-i Ahlakiyesiz Din, Dinsiz Mekarim-i Ahlakiye (Baskıya Hazırlayan: Abdullah Cevdet) Naşiri: İkbal Kütübhanesi sahibi

Hüseyin, Vilayet Matbaası, İstanbul 1928, (İlk baskı, Matbaa-i İçtihad, Mütercim: A.Vefa, İstanbul 1329-64 sf.)

22. (Johann Friedrich von) Schiller, Guillaume Tell, Typo-lith. A.Costagliola, Mısır-el-Kahire, 1314, 165 sf.

23. William Shakespeare, Antuan ve Kleopatra, Tabi ve Naşiri: Aktör Hüseyin Vedad, Matbaa-i Necm-i İstikbal, İstanbul 1921, 223 sf.

24. William Shakespeare, Hamlet, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908, 44 sf.

25. William Shakespeare, Julius Caesar, Naşiri: Kütübhane-i Cihan Sahibi Mihran, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908 (Dış Kapak: Matbaa-i Cihan, Dersaadet 1909) 165 sf.

26. William Shakespeare, Kral Lear, Kütübhane-i İçtihad, 1917, 190 sf.

27. William Shakespeare, Macbeth, Matbaa-i İçtihad, mısır, 1909, 159 sf.

28. William Shakespeare, Ode, Taş Ba ma, Cenevre, 1898, 1 sf.

29. (Voltaire) Rahib Meslier'nin Vasiyetnamesi Hakkında (Testament de Jean Meslier) Tabi ve Naşiri: Cemiyet Kütübhanesi, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1924, 64 sf.

30. J.Z. Weber, Asırların Panoraması Yahud Tarih-i Kainata Bir Nazar, Matbaa-i İçtihad, İstanbul. 1913, 236-II sf.

Abdullah Cevdet, kitap ve tercümelerinde çeşitli ünvanlar kullanmıştır. (İbn Ömer Cevdet, Abdullah Djevdet Bey, Doktor Abdullah Cevdet, Abdullah Cevdet, imza taşımayan eserler gibi.)

B. JÖN TÜRKLER İÇİNDE ABDULLAH CEVDET'İN YERİ VE ÖNEMİ

a) Jön Türk Hareketi İçinde Abdullah Cevdet

Abdullah Cevdet'in hayatı ile ilgili bölümde de ifade ettiğimiz gibi O'nun siyasi hayata girişi öğrencilik yıllarına rastlamaktadır. O öğrencilik yıllarında "İttihad-i Osmani Cemiyeti"nin kurucuları arasında yer almış ve cemiyetin faaliyetlerini desteklemiştir. Siyasi faaliyetleri sebebiyle Trablusgarp'a sürgüne gönderilen Abdullah

Cevdet burada da rahat durmamıştır. Tekrar tutuklanacağı haberini alan Abdullah Cevdet çareyi Avrupa'ya kaçmakta bulmuştur.

Abdullah Cevdet'in sürgünde olduğu dönemde Jön Türk hareketi belirlilik kazanma aşamasındadır. Fakat Jön Türkler siyasi ve birlik sağlayamamışlardı. Osmanlı yönetiminin baskıları ve kendi aralarındaki ihtilaflar sebebiyle hareket zor günler geçiriyordu. Hareketin önde gelen isimlerinden Murat Bey'in, Sultanla ıslahat yapılması şartıyla anlaşarak İstanbul'a dönmesi hareket içinde bir panik havası estirmiştir. Bu olaylardan sonra zaten aralarında varolan düşünce farklılıklarında tamamen su yüzüne çıkmıştır. Jön Türkler arasındaki bu düşünce farklılığı gelenekçilerle pozitivistler arasında ki çekişmeler gibi yorumlansa da bu yüzeysel bir düşüncedir: Çünkü Jön Türkler çok kozmo polit bir yapıya sahiptiler. Aralarında imparatorluk içindeki her türlü etnik gruptan insan vardı. Bundan dolayı Jön Türklerin ortak oldukları tek nokta Sultan Abdülhamit'e karşı olmalarıdır. Hepsi bu ortak noktada birleşiyorlardı. Bu şartlarda Avrupa'ya gelen Abdullah Cevdet Ahmet Rıza'nın başkanlığındaki ekibe katılmıştır.

Jön Türk temsilcileriyle görüşmek için Avrupa'ya gelen Ahmet Celalettin Paşa Abdullah Cevdet'in de Avrupa'ya geldiğini haber alınca kendisine tanışmayı, Jön Türklerle ilgili sorunlar üzerinde konuşmayı önerir. Yapılan anlaşma gereği Abdullah Cevdet üç ay süreyle muhalefet yapmamaya ve sadece gelişmeleri izleyeceğine dair söz verir.[32] Abdullah Cevdet bir ay sesini çıkarmadan durdu. Fakat geçen süre içerisinde verilen vaatler lehinde hiç bir gelişme olmayınca Abdullah Cevdet ve arkadaşları "Osmanlı Gazetesi"ni çıkarmaya karar verirler. Abdullah Cevdet "Osmanlı"nın çıkışını şöyle anlatıyor: "Biz susacağız, Abdülhamit'te ıslahat yapacak. Sustuk, beş ay geçti, eski hamam eski tas "Osmanlı" göründü."[33] Artık "Osmanlı" yayın hayatına başlamıştı. "Osmanlı"nın yayan hayatını kesintisiz bir şekilde

---

[32] Ş.Mardin, a.g.e. s. 224.

[33] Dr. Abdullah Cevdet, "Tessüf mü Edelim, İftihar mı?" Osmanlı no. 24, 1898, s. 1.

sürdürebilmesi için maddi kaynak gerekliydi. Onlar bu kaynağı Abdulhamit ile yapacakları anlaşmalar olarak görüyorlardı.

"Osmanlı" yayın hayatına başladığında kadrosunda Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Tunalı Hilmi, Nuri Ahmet, Reşit Halil gibi önde gelen Jön Türkler vardı. Derginin yazı kadrosunun genelde tıbbiyelilerden oluştuğunu görüyoruz. "Osmanlı"nın baş yazarı Ahmet Rıza'dır. Fakat daha sonra grubun liderliğini Abdullah Cevdet üstlenince Ahmet Rıza'nın yazıları dergide yayınlanmamaya başlar: Artık hareketin Cenevre grubu bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Jön Türklerin en etkili yayını haline gelen "Osmanlı" muhalefete devam etti. Osmanlı Hükümeti derginin çıkışını engelleyemeyince onun hareket alanını daraltmak için elinden gelen gayreti göstermekteydi. Abdullah Cevdet ve arkadaşları 1898 yılında tekrar yönetimle pazarlık yapmak için toplanmışlardır.[34] Abdullah Cevdet, durumu şu ifadelerle izah ediyor. "... Çok sürmedi Abdülhamit'ten bir istirhamcı daha, ne istersiniz, memuriyet mi, para mı?..., evvelki gibi ters yüzüne döndürüldü. Islahat ve afv-ı umumi sözleri tekrar olundu... Allah bilir bir neticeye müncer edilemeyeceğini bildiğimiz halde yalnız halk huzurunda mesuliyetten kurtulmak üzere yine müzakereye giriştik..."[35] Bu toplantıdan sonra Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, İshak Sukuti 12'şer lira aylık karşılığında muhalefete ara vereceklerini vaad etmişlerdir. Ancak bir yıl boyunca hem para almışlar hem de muhalefete devam etmişlerdi. Böylece maddi sıkıntılarını da bir nebze olsun hafifletmişlerdir. Daha sonra İsviçre Hükümetininde baskıları sonucu takrar yönetimle masaya oturmak durumurda kaldılar. Yönetim Abdullah Cevdet ve arkadaşlarına çeşitli Osmanlı sefaretlerinde görevler teklif etti. Bu arada Almanya'ya geçen dergi yönetimi muhalefete burada devam etmeyi düşündü. Bir müddet burada kaldıktan sonra padişaha hakaret ettiği gerekçesiyle Almanya'dan sınır dışı edildi. Bu dönemde Abdullah Cevdet "Osmanlı"nın lideri durumundaydı. Celalettin Paşa'nın da katkılarıyla yönetimle anlaşma sağlayan Abdullah Cevdet Viyana sefaretinde görev aldı. Bu arada diğer Jön Türkler de çeşitli görevler alarak dağıldılar: Abdullah Cevdet

[34] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 37.

ihtisas alanı dışında ve padişah aleyhine hiç bir şekilde yazı yazmayacağına söz vermişti. O'nunbu davranışı Jön Türkler tarafından ihanet olarak değerlendirilmiştir.[36] Abdullah Cevdet ve arkadaşları bu görevleri kabul edince "Osmanlı"nın başına bir İsviçre'li olan Albert Karlen adında bir kişi getirilmiştir. Ancak Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti hem yazılarıyla hem de maddi destekle dergiyi perde arkasından desteklemişlerdir. Bir müddet sonrda derginin Cenevre grubu yapılan ihtarlar sonucu İngiltere'ye taşınmak durumunda kalmışlardır: Cenevre grubunun önde gelen Jön Türklerinden olan Abdullah Cevdet, Tunalı hilmi, İshak Sukuti'nin böyle bir görevi almaları diğer Jön Türk grupları tarafından eleştirilmiştir. Abdullah Cevdet entellektüel üstünlüğü ve Genç Türk İdeolojisine olan şüphesiz katkılarına rağmen bu ihaneti unutturmakta güçlük duymuştur. Ancak ne gariptir ki Abdullah Cevdet'i döneklikle suçlayan Jön Türkler O'nun ve İshak Sukuti'nin maddi desteği ile İngiltere'de "Osmanlı"yı çıkarmaya devam etmişlerdir.[37] Kendi aralarında bir çok ihtilaf olan Jön Türkler, Damat Mahmut Paşa ve oğullarının Avrupa'ya gelerek muhalefete katılmalarına sevinmişlerdir. Damet Mahmut Paşa hareketin Paris temsilcisi Ahmet Rıza ile anlaşamayınca faaliyetlerini İngiltere'de sürdüren Cenevre grubuna katıldı. Damat Mahmut Paşa ve oğullarının katkılarıyla "Osmanlı" 62. sayısını 15 Haziran 1900 tarihinde İngiltere'de yayınlanmıştır.[38] Damat Mahmut Paşa ve oğulları, Ali Haydar Mithat'la birlikte "Osmanlı"ya yeni bir yazı kadrosu oluşturmuşlardı. Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti dergi üzerindeki denetimlerini sürdürselerde eski etkinliklerini kaybetmişlerdi. Bunun nedeni iki şekilde açıklamamız mümkündür; birincisi, Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti bir strateji hatası yaparak devlet görevi almalmarı, ikincisi, sultana daha yakın olan Damat Mahmut Paşa ve oğullarının Avrupa'ya gelerek ilgiyi üzerlerine çekmeleridir. Bu sebepten dolayı Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti ikinci plana düşmüşlerdi.

---

[35] Dr. Abdullah Cevdet, "Tessüf mü edelim iftihar mı?" "Osmanlı" No. 24, 1889, s. 2.

[36] Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 199.

[37] A.g.e. s. 199.

[38] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 43.

Viyana'daki görevini sürdüren Abdullah Cevdet, bir yandan sultana bağlılığını bildirirken bir yandan da "Osmanlı"ya yazı göndermeye devam ediyordu. Bu durum farkedilince görevden uzaklaştırılan Abdullah Cevdet Paris'e geçti. Ahmet Rıza ve arkadaşlarıyla tekrar diyalog kurmayı denedi. Ancak Ahmet Rıza grubu buna hiç sıcak bakmayarak kendisini hain olarak nitelendirmişlerdir. Paris'te beklediği ilgiyi göremeyen Abdullah Cevdet tekrar Cenevre'ye geçti. Cenevre grubu Abdullah Cevdet'i olumlu karşılamışlardır: Derginin liderliğini yapan Damat Mahmut Paşa'nın ölümü yazı kadrosunda anlaşmazlıkların çıkmasına sebep olmuştu. Ethem Ruhi ile birlikte "Osmanlı"yı çıkarmaya devam eden Abdullah Cevdet, Celalettin Paşa'nın yardımlarıyla "İctihad Matbaası"nı kurmuş ve bu adla yeni bir dergi çıkarmaya başlamıştır.

Abdullah Cevdet'in tekrar Cenevre'ye gelmesi Osmanlı yönetimini telaşlandırmıştır. Osmanlı yöneticileri bir çok girişimden sonra Abdullah Cevdet'e kısıtlamalar getirmişlerdir. Bu dönemde Abdullah Cevdet "Osmanlı"da imzasız ve Ethem Ruhi imzasıyla yazılar yazmaya devam ediyordu. Bir müddet sonra Ethem Ruhi'nin de ayrılmasıyla "Osmanlı" çizgi değiştirmiştir. Abdullah Cevdet ve Ethem Ruhi bir süre sonra faaliyetlerine yeni birisini ekleyerek 30 Mart 1904 tarihinde "Osmanlı İttihad ve İnkılap Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Artık Abdullah Cevdet Jön Türkler içinde önemini her geçen gün kaybediyordu. Durum böyle olunca Abdullah Cevdet ile Jön Türkler arasındaki mesafe gitgide büyüdü. Bir müddet sonra tamamen Jön Türk hareketi dışında kalan Abdullah Cevdet, faaliyetlerini bağımsız olarak sürdürmeye başladı. "İctihad" dergisiyle yayın hayatını sürdüren Abdullah Cevdet Osmanlı yönetiminin müracaatları sonucu İsviçre'den sınır dışı edildi. Burada ilginç olan çeşitli Ermeni örgütleriyle, Jön Türklerin büyük bir kısmının Abdullah Cevdet aleyhine kampanya başlatmalarıdır. Hatta pek çok Jön Türk grubu Abdullah Cevdet'in hareketle hiç bir ilgisinin olmadığını ileri sürmüşlerdir. Abdullah Cevdet İsviçre'den ayrıldıktan sonra faaliyetlerine Paris'te devam etmeyi düşünmüş fakat buradaki hükümet temsilcileri buna izin vermemiştir. Artık Abdullah Cevdet için tek bir şans kalıyor, o da Mısır'a geri dönmektir. O, hayatının en huzurlu çalışmalarını burada

yapmıştır: Çünkü anlaşma gereği yönetim Mısır'daki yayın organlarına karışamıyordu. Abdullah Cevdet'in çıkarmakta olduğu "İctihad"ın hiç bir Jön Türk grubu ile ilgisi kalmamaştı. Bu dönemden sonra Abdullah Cevdet Jön Türk hareketi içerisinde önemli bir rol üstlenememiştir. O siyasetten uzak daha çok kültürel konulara ağırlık vererek "İctihad"ı yayınlamaya devam etmiştir.

Abdullah Cevdet, Jön Türklerin önemli faaliyetlerinden biri olan "1907 Kongresi"ne de davet edilmemiştir. Bu da bize Jön Türklerin Abdullah Cevdet'i ne kadar önemli saydıkları hakkında bilgi vermeye yetecektir. O, 1908 Meşrutiyet'in ilanından sonra faaliyetlerine Mısır'da devam etmeyi uygun görmüştür. Bunun nedeni olarak Jön Türk hareketiyle arasındaki zıtlaşmalar gösterilmektedir. Jön Türklerin büyük çoğunluğu Abdullah Cevdet'i hareketi baltalayan ve hareketin matbaasını gasp eden bir kişi olarak görmektedirler. Görüldüğü gibi Abdullah Cevdet aktif lorak katıldığı Jön Türklük hayatı, bir kültür hizmetçisi ve düşünce üreticisi olarak sona ermiştir. Bu da O'nu diğer Jön Türklerden ayıran en büyük özelliğidir.

b) Hareket İçinde Abdullah Cevdet'in Rolü:

Abdullah Cevdet, Jön Türk hareketi içerisine Avrupa'yı ilk ayak bastığı dönem de katılmıştır. Çeşitli badireler atlatarak Avrupa'ya kaçan Abdullah Cevdet bir anda kendisini Jön Türk hareketinin içinde bulmuştur. Mutaassıp bir aileye mensup olan Abdullah Cevdet İstanbul'a geldikten sonra fikirlerinde yüzde yüze varan bir değişiklik meydana gelmiş, bu değişiklikler O'nun dünya görüşünü ve yaşam felsefesini de değiştirmiştir. Düşünceleri tamamen değişen Abdullah Cevdet, artık yönetimi ve yöneticileri iyiden iyiye, eleştirmeye başlamıştır. Yönetim aleyhtarı teşekküllerde yer almaya başlamıştır. Bunların başında kurucuları arasında yer aldığı "İttihad-i Osmani" ve daha sonra "İttihad ve Terakki Cemiyeti" gelmektedir: "İttihad-i Osmani Cemiyeti"nin içerisinde okul arkadaşları İbrahim Temo ve İshak Sukuti ile birlikte yer

almıştır.[39] Daha sonra Avrupa'daki faaliyetlerinin büyük bölümünde İshak Sukuti ile birlikte hareket etmiştir. Abdullah Cevdet Avrupa'ya kaçmadan önce Jön Türkler faaliyetlerini sürdürmekteydiler. O zaman dilimi içerisinde Jön Türkler Osmanlı yönetimi için görülen en büyük tehlike durumundaydı. Çünkü o sırada Jön Türkler kadar yönetim aleyhinde ses getirebilecek başka bir hareket yoktu.

Abdullah Cevdet Avrupa'ya geldiği sırada Jön Türklerle diyalog kurmuş ve Fransa'da hareketin önde gelen isimlerinden Ahmet Rıza Bey'le tanışmıştır. Abdullah Cevdet, Ahmet Rıza Bey'le anlaşarak muhalefet kararı almıştır. Daha sonra bir grup Jön Türk'le birlikte Cenevre'ye geçerek "Osmanlı" gazetesini çıkarmıştır.[40] Bir müddet sonra Abdullah Cevdet buradaki entellektüel çevresini genişlettiğini farkedince kendisini sahiplenen ve yardımlarda bulunan Ahmet Rıza Bey'i saf dışı bırakmaya çalıştığını görüyoruz. Gazete çıkarken başyazar durumunda olan Ahmet Rıza Bey'in bir müddet sonra gazetede değil başyazar, sıradan bir yazar olarak bile yer verilmediğini görüyoruz. Daha sonra grup içinde lider durumuna yükselen Abdullah Cevdet bağımsız olarak hareket etmeye başlamıştır.

Jön Türklerin kendi aralarında tam bir fikir birliğinin olmadığını daha önce ifade etmiştik. Onların hepsinin ortak oldukları tek nokta vardı, o da Sultan Abdülhamit'e karşı olmaktı: Abdullah Cevdet'te Jön Türkler arasında Sultan Abdulhamit'i en fazla eleştirenlerden biridir: Abdullah Cevdet, Abdulhamit'i eleştirirken bir zihniyeti eleştiriyordu. O, "toplumda devrimsel değişiklikler olmadıkça Abdulhamit'i düşürsek bile O'nun arkasından daha çok Abdulhamit'ler gelecek" düşüncesindeydi.[41] O, toplumda yapısal değişikliklerin olması gerektiğini toplumun kültür düzeyinin yükseltilmesinin lüzumunu hissediyordu. Abdulhamit'i halletmekle meselelerin çözülemeyeceği görüşünü savunan Abdullah Cevdet, Abdulhamit'i

---

[39] Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 30 vd.

[40] İslam Ansiklopedisi, c.1, s. 46.

[41] Niyazi Berkez, Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara 1975, s. 223.

savunmakla itham edilmiştir.[42] Jön Türklerin içerisindebu düşünceyi savunan sadece Abdullah Cevdet'tir.[43]

Abdullah Cevdet Jön Türkler içerisinde batıcılığı en çok savunan bir kişi durumundadır: O, "doğululuk ve dincilik" kafasından kurtulma yolu ile Batılılaşma görüşünün en ateşli güdücüsü olarak değerlendirilmektedir.[44] Abdullah Cevdet ve arkadaşları Batılılaşma konusunda o kadar ileri gitmişlmerdir ki, "bu toplumu biz düzeltemeyiz, en iyisi sömürgelerde başarı göstermiş İngiliz veya Fransız valilerinden birisine havale edelim" düşüncelerini ileri sürenler olmuştur.[45] Abdullah Cevdet batıda ortaya çıkan birçok akımın etkisinde kalmıştır. Darvin nazariyesinin ateşli savunuculuğunu yapmış, bu nazariyenin okutulmasını küfür sayan bir ülke ortaçağda yaşıyordur demiştir.[46] Bir müddet sonra çıkarmakta olduğu "Osmanlı" gazetesinde ve Jön Türkler içerisinde etkinliğini kaybetmeye başlayan Abdullah Cevdet "İçtihad" dergisini çıkarmak için "İçtihad Matbaası"nı kurmuştur. "İçtihad" dergisinde Abdullah Cevdet düşüncelerini daha hür bir şekilde ifade etme imkanı bulmuştur. "İçtihad" dergisi daha çok kültürel konulara ağırlık vermiştir. Avrupa'da ortaya çıkan fikri akımların okuyucularına tanıtma görevini üstenmiştir.[47] Bu da o dönemde hiç bir Jön Türk yayınlarında rastmlanmayan bir gelişmeydi.

"İçtihad"la birlikte kendisine yeni bir strateji çizen Abdullah Cevdet, Jön Türkleri hafiflikle itham etmeye, onları basit insanlar olarak görmeye başladı. Hatta Jön Türklerin, İslam ile Türklüğün sentezini yapma çabalarını da eleştiri yağmuruna tutmuştur.[48] Abdullah Cevdet'le Jön Türkler arasındaki bu tartışmalar bir müddet sonra "O zaten hiçbir zaman Jön Türk değildi" düşüncesinin ortaya atılmasına kadar

---

[42] Niyazi Berkez, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 404.

[43] Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İstanbul 1994, s. 304.

[44] Niyazi Berkez, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 223.

[45] A.g.e. s. 224.

[46] Niyazi Berkez, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 432.

[47] Şerif Mardin, a.g.e. s. 227.

varmıştır. Abdullah Cevdet toplumun gelişmesi için dini dogmalardan kurtulması gerektiğine inanıyor, dinin toplumu eğitmede bir araç olarak değerlendirilebileceğini düşünüyordu.

Abdullah Cevdet amacını "Tenevvür ve Tenvir" olarak belirlemiş özellikle batı klasiklerinden birçok çeviri yapmıştır. Toplumun ilerleyebilmesi için tümden batılılaşması gerektiğini savunan Abdullah Cevdet cumhuriyet ilan edildikten sonra da bu düşüncelerini savunmaya devam etmiştir. Ömrünün sonuna kadar kültürel ağırlıklı yazılar yazmaya devam etmiştir. Abdullah Cevdet, aktif olarak başladığı Jön Türklük hareketine bir müddet sonra siyasetten uzaklaşarak pasif bir şekilde daha çok eğitim ve kültürel konulara ağırlık vererek bırakmıştır. Daha açık bir ifadeyle Jön Türkler tarafından kenara itilmiştir.

[48] A.g.e. s. 227.

IV. BÖLÜM

ABDULLAH CEVDET'TE BATILILAŞMA VE DİN

A. ABDULLAH CEVDET'İN BATILILIŞMA ANLAYIŞI

Türk düşünce sistemi içinde en çok tartışılan konulardan biri "batılılaşma" sorunudur. Genel olarak batı ülkeleri dışında kalan toplumlarda özel olarakda Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti'nde Batı'nın gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasi, sosyal ve kültürel hareketleri ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır.[1] Bir başka ifadeyle batılılaşma, "kimi az gelişmiş ülkelerde, Batı Avrupa toplumlarında oluşan tüze, siyasa, eğitim, uygulayım kurumlarının alınarak o toplumlardakine benzer bir toplum yaşamı oluşturulması, o toplumlara bu yolla yetişilebileceğine inanılması" şeklinde tarif edilmiştir.[2] Ancak batılılaşma zaman zaman garplılaşma, çağdaşlaşma, modernleşme, yenileşme, asrileşme vb. kavramlarlada ifade edilmiştir.

Türklerin batı ile temasları Akdeniz havzasına yerleşmeleri ile başlamıştır.[3]Türkler Akdeniz havzasına ulaştıktan sonra ilk olarak Bizan İmparatorluğu, Venedik ve Cenevizlerle irtibat kurmuşlar ve gemicilik, mutfak ve ticaret alanında bunlardan pek çok şey öğrenmişlerdir. Ancak Türklerin batı ile temasta olduğu en yoğun dönem Osmanlı İmparatorluğu dönemidir.

Osmanlıların Batı bilim ve teknolojisi karşısındaki tavır ve tutumları, onların Batıya karşı olan genel tavırları ile paralellik göstermiştir. Kuruluşundan itibaren Avrupa ile siyasi ve askeri çekişmeler içerisinde olan Osmanlılar kendilerini her bakımdan Avrupalılardan üstün kabul etiyorlardı.[4] Osmanlılar o dönemde askeri ve

---

[1] T.D.V.İslam Ansiklopedisi, c.5, s.149
[2] Özer Ozankaya, a.g.e. s.13
[3] Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1979, s.21
[4] İsmail Coşkun, 75. yılında Türkiye'de Sosyoloji, İstanbul 1991, s.85

ekonomik olarak Avrupa ve diğer müslüman devletlerden daha güçlü olması, zengin maden yatakları ve ticaret yollarının kontrollerinde bulunması, Avrupa'ya karşı giriştikleri her savaşı kazanmaları ve mensubu oldukları İslam dininin en son ve en doğru din olduğuna inanmaları onları psikolojik olarak aşırı bir rahatlığa götürmüştür. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Osmanlı güçlü olduğu dönemde Avrupa'ya hep yukarıdan bakmış ve küçümsemiştir.[5]

Ancak rönesansın doğması Christophe Colombe'nin Amerika'yı keşfi, Macellan'ın dünyayı dolaşması Avrupa'nın çehresini değiştirmiş artık 12. yüzyılda Avrupa'ya hocalık yapan İslam ilminin rolü kalmamıştır.[6] Avrupalılar yeni ticaret yolları, yeni kıtalar keşfetmişler, buralardan elde ettikleri gelirlerle iktisadi olarak önlenemez bir gelişme içine girmişlerdir. Bu dönemde Osmanlı bir ticaret kavşağı olmaktan çıkarak gitgide fakirleşmeye başlamış ve içe kapanık bir politika izlemeye başlamıştır. İzlenen bu politika bir zamanlar zengin ilim, teknik, sanat ve felsefe faaliyetlerinin yerini artık tekrarcılıktan ve kopyacılıktan ileri gidemeyen dar bir skolastik düşünce sisteimine bırakmasına sebeb olmuştur.[7] Dolaysıyla batıdaki gelişmelerden ve yeniliklerden haberdar olamamıştır.

Batı'da ortaya çıkan bilim ve teknikteki gelişmeleri Osmanlı ciddi manada 1699 Karlofça antlaşması ile farkediyor. Bu anlaşmada Osmanlı ilk defa toprak kaybediyor ve batı karşısında yenik duruma düşüyordu. İmparatorluğun ekonomik, idari ve askeri sıkıntılarla karşılaşması devletin yöneticilerini ıslahat tedbirleri almaya sevketmiştir. Yapılan ilk ıslahat hareketleri tamamen imparatorluğun kendi iç dinamiği çerçevesinde çözüm önerileri olarak ortaya çıkmıştır. Ancak yapılan ıslahat hareketleri istenilen neticeyi vermeyince özellikle Lale devrinde Batı kültür ve müesseseleri Osmanlı üzerinde büyük ilgi uyandırmıştır. Bu dönemde özellikle Avrupa ülkelerine gönderilen elçilerden oralardaki bilim, teknik, eğitim ve öğretim sahasındaki yenilikleri

[5] A.g.e. s.33
[6] Hilmi Ziya Ülken, a.g.e. s.22
[7] A.g.e. s.23

öğrenmeleri istenmeye başlamıştır. Artık Osmanlı, önceden küçümseyerek baktığı Avrupa'ya şimdi bir öğretmen olarak bakmaya başlamıştır.

Osmanlı'da yapılan batı tarzı yenilikler ilk defa askeri cenahta kendini göstermiştir. Mesela bir Fransız asili olan Comte de Bonneval Ahmet adını alarak Osmanlı hizmetine girmiş 1731 Eylülünde Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından huzura çağırılıp Avrupa tarzında humbaracı katalarını ıslah etmekle görevlendirilmiştir.[8] Sadece askeri cenahta yapılan yenilikler kifayet etmeyince yapılacak yenilikler, eğitim, öğretim, dahil bütün kurumları kapsamaya başladığını görmekteyiz. Osmanlı'nın yapısında yapılan yenilikler Tanzimat Fermanı arkasından ıslahat fermanı, I.Meşrutiyet, II.Meşrutiyet ve Cumhuriyetin ilanıyla birlikte günümüze kadar gelmektedir.

18. yüzyılın başından itibaren Türk düşünürünün gündemine giren "Batılılaşma" düşüncesi evvela Osmanlı imparatorluğu daha sonradan Türkiye Cumhuriyeti'nin yapısında siyasi, sosyal, kültürel alanlarda birçok değişikliği beraberinde getirmiştir. Bu noktada "batılılaşma" düşüncesi lehte ve aleyhte tepkilerle karşılaşmıştır. Bazıları batılılaşmayı "yurdumuzu kurtuluşa, ileri ve gelişmiş Türkiye hedefine yürüten tek yol",[9] "muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için başvurulan bir kurtuluş hamlesi"[10] olarak görürken bazılarıda "batı kulluğu"[11] "yabancılaşma"[12]

[8] Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Ankara, 1991, s.48
[9] Ekrem Üçyiğit, Batı ve Doğu Medeniyetleri Arasında Tarih Boyuna Türkiye'de Milliyet, Din ve Devrim, Din ve Biz, Ankara, 1986, s.20
[10] Yusuf Ziya İnan, Türk Devrim Tarihi, Türkiye'de Batılılaşma Akımı ve İslam'da Batıcı Düşünce, İstanbul, 1971, s.15
[11] B.Mehmet Doğan, Batılılaşma ihaneti, İstanbul, 1986, s.196
[12] A.g.e. s.200

"düzenin yabancılaşması"[13] "kendi mukaddeslerini inkar etmek ve peşin peşin köleliğe razı olmak"[14]
olarak görmüşlerdir.

Batıyı, Avrupa olarak değerlendiren bazı Türk düşünürleri, "Avrupa maddedir",[15] "garp medeniyetinin hakim vasfi materyalizmdir"[16] diyerek batılılaşmanın Türk milletinin maneviyatından kopuşu olacağını savunmuşlardır. Ancak batılılaşmayı Türk milletinin bekasıyla ilgili bir sorun olarak gören bazı düşünürlerimiz ise Batı uygarlığını "insanlığın manevi gelişiminin özü"[17] "bağımsız bir manevi yaşam",[18] "insanlığın manevi gelişimine katkıda bulunacak tek yol"[19] olarak görüp batılılaşmanın lüzumunu ve gerekliliğini ortaya koymaya çalışmışlardır.

Batılılaşmanın lüzumu noktasında birleşenler onun keyfiyeti noktasında farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Batılı olabilmemiz için onların sadece bilim ve tekniğini almamızın yeterli olacağını ileri sürenler olduğu gibi, bilim ve tekniğin yanında sanat, felsefe ve düşünce sistemlerinin de alınması gerektiğini, hatta bunun yanında ahlak, örf ve adetlerinin de alınması gerektiğini savunmuşlardır. Bu noktada "batılılaşma" taraftarları ikiye ayrılmaşlardır. Kısmi batıcılar ve tam batıcılar olmak üzere. Kısmi batıcıların önde gelen simalarından Celal Nuri, medeniyetin manevi ve teknik olarak iki yanı bulunduğunu söyleyerek medeniyetin birinci yanını Avrupa'dan bağımsız, uzak bir şekilde milli gelenek ve hislerle, İslami gelenek ve ahlak ile elde edebileceğimizi, medeniyetin teknik yanı bakımından ise her yerde aynı olması hasebiyle Avrupalılaşmaktan başka çare olmadığını[20] düşünmektedir. "Gitgide milli ahlakımızı şiddetle muhafaza şartıyla Avrupa'nın ameli usüllerini almak mecburiyetindeyiz.

---

[13] İdris Küçükömer, Düzenin Yabancılaşması, Batılılaşma, İstanbul, 1969, s.16
[14] Cemil Meriç, Bu ülke, İstanbul, 1975 s.26
[15] A.g.e. s.45
[16] Halide Edip Adıvar, Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri, İstanbul, 1955 s.190
[17] Suat Sinanoğlu, Türk Hünanizmi, Ankara, 1980, s.144
[18] A.g.e. s.83
[19] A.g.e. s. 150
[20] Celal Nuri, Tarihi-i Tedenniyat-ı Osmaniye ve Mukaddesat-ı Tarihiyye, İstanbul 1331, s.472-473

Dikkat edelim ki iktibas esnasında bu usullerin yalnız güzel olan kısımları alınsın, fena yönleri değil[21] demektedir. Görüldüğü gibi Celal Nuri, Avrupa'dan iktibas edilecek hususlarda gayet seçici davranılması gerektiğini savunmaktadır. Kendi değerlerimizi hiçe sayarak batının herşeyini almakla, ancak iyi bir batı uydusu olacağımızı dile getirmektedir.

Tam Batıcılar ve onların önde gelen ismi Abdullah Cevdet, tezini, tümüyle mevcut geleneksel yapının tamamıyla terkedilmesine dayandırmıştır.[22] Batı medeniyetinin her yönüyle alınmasının mutlaka gerekli olduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir: "Bizim karşımızda muazzam bir medeniyet var. Bu medeniyet zalim olsun, rahim olsun, iyi olsun, fena olsun biz bu medeniyetin karşısında mustahkem bir mevki almaya aynı silahlarla, aynı neticelere varan usullerle musellah ve mücehhez olmaya mecburuz."[23] Kısaca Abdullah Cevdet ve arkadaşları Batı uygarlığının bilim, teknik, kültür, sanat ayırımı yapılmadan bütünüyle gülü ve dikeniyle birlikte alınmasından yanadırlar. Bu noktada "tekniği batıdan alalım, ahlakımızda, hukukumuzda şarklı kalalım diyemeyiz. Hatta tekniği ilmi milletlerarası bir fikir piyasasından alalım, fakat sanatımız, felsefemiz milli olsun hiç diyemeyiz."[24] düşüncesi ağırlık kazanmıştır.

Ülkemizde batılılaşma batının gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasi, sosyal ve kültürel hareketleri ifade eden bir kavram olarak, gerekliliği ve gereksizliğinin yanında, sınırı, ölçüsü, yöntemi ve gayesi hususunda tartışmalar bugüne kadar gelmiş ve bundan sonrada devam edeceğe benzemektedir.

İşte biz burada batılılaşmanın ateşli savunucusu olan Abdullah Cevdet'in düşünceleri üzerinde durmaya çalışacağız.

---

[21] A.g.e. s.264-265
[22] Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Düşünür olarak Dr.Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, 1981, s.363
[23] Abdullah Cevdet, Mutmain Değilim, İçtihat No: 52, 31 Kanunisani 1328, s.1176
[24] Hilmi Ziya Ülken, a.g.e. s.20-21

a) Abdullah Cevdet'e Göre Batı ve Batılılaşmanın Gereği:

Abdullah Cevdet batı kaynaklı fikir akımlarına öğrencilik yıllarında ilgi duymaya başlamıştı. Mutaassıp bir aileye mensup olması O'nun zihnindeki tereddütleri ifade etmesini engellemiştir. Ancak daha sonra okuduğu kitaplar ve arkadaş çevresininde etkisiyle kendi düşüncelerini sorgulama imkanı bulmuştur. Bulunduğu ortam gereği siyasi faaliyetlere de ağırlık veren Abdullah Cevdet, Osmanlı Devleti'nin kurtuluş reçetesini "batılılaşmak" yani "çağdaşlaşmak"da görmektedir.

Abdullah Cevdet, Avrupa medeniyetini ".... Bir ikinci medeniyet yoktur. medeniyet Avrupa medeniyetidir..."[25] diyerek onun üstünlüğünden, sık sık sözetmektedir. O, "Şime-i Muhabbet" başlıklı yazısında Avrupa'yı tarif ederek Avrupa ile bizim aramızdaki münasebet şöyle ifade etmektedir. "....Avrupa demek tefevvuk demektir: Avrupa ile bizim aramızdaki münasebet kuvvet ile zaaf ve ilim ile cehl aralarındaki münasebet demektir. İşkodra'yı, Manastır'ı Selanik'i Trablusgarp'ı kuvvet aldı. zaaf verdi... Evet Avrupa bir tefevvuftur. Ona husumet beslemek bizden uzak olsun. Benim bütün husumetim bu tefevvuka musavi bir tefevvuk ihraf etmemize mani olan cismani ve ruhani üzerine yürür... Bu halde ben vatandaşlarıma bağırarak derim ki bizim hasm-ı canımız kendi ataletimiz kendi cehaletimiz, kendi fakirliğimiz, taassubumuz, göreneğe körü körüne bağlılığımızdır. Avrupa'ya muhabbet etmek ilm-ü terakkiye, maddi ve manevi kuvvete muhabbet etmektir. Avrupa'nın çalışkan ve şükürgüzar bir şakirdi olmak. İşte bizim rolümüz. Biz onlara ihtiyarımızla dost olmazsak onlar bizi kendilerine dost veyahut zirdest edecekler..."[26] Abdullah Cevdet, Avrupa' (batı)yı ilmin, irfanın, gücün, kuvvetin, terakkinin beşiği olarak görmektedir. Bu noktada bize düşen ilmin, irfanın, gücün, kuvvetin, faziletin kaynağı olan Avrupa'ya sevgi beslememiz ilme, irfana, güce kuvvete, fazilete sevgi beslememiz olacaktır. Avrupa bizim düşmanımız değil olsa olsa ilim ve irfan yolunda hocamız olur, bizde onun çalışkan ve iyilik bilen bir öğrencisi oluruz. Ona göre biz düşmanımızı

[25] Abdullah Cevdet, Şime-i Muhabbet, İctihad No: 891329, s. 1983.
[26] Abdullah Cevdet, Şime-i Muhabbet, s. 1980.

yanlış yerde aramaktayız. Bizim düşmanımız cahilliğimiz, geri kalmışlığımız, fakirliğimizdir.

Abdullah Cevdet bugün Avrupa'yı Avrupa yapan şeyin çalışkanlıkları olduğunu, bizim geri kalmışlığımızın sebebi tembelliğimiz olduğunu "....Avrupa bizim yaptığımız gibi güneşin batmasıyla mesaisini terketmiyor, yatmıyor. Avrupa'da tabiatın güneşi batınca insanların güneşi doğuyor..... Elektrik .... Bitim ağzımızda gezen "buyrun" "beraber biraz vakit geçiririz... efendim vakitte geçmiyor ki, günler o kadar uzun ki, akşam olmak bilmiyor ki" sözleridir. En büyük ve en daimi hasmımız bizim kendi kanımızdadır. Kendi kafamızdır. Bizim ile ecanib arasındaki münasebet kavi ile zaif, alim ile cahil, zengin ile fakir arasındaki münasebettir... Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle, dikeniyle isticnas etmeye mecburuz...[27] diyerek ortaya koymaktadır.

Abdullah Cevdet, bugün biz Avrupa'nın gerisinde kaldıysak bunun sebeblerini araştırmamız gerektiğini, kendi kendimize öz eleştiri yaptığımız zaman esas düşmanın nerede olduğunu bulabileceğimizi, gerçektende esas düşmanımızın damarlarımızda dolaşan kanda ve kafalarımızda olduğunu ifade ederek Avrupa bize ne yaptı ki ona düşman kesiliyoruz sorusunu sorarak cevaplamaya çalışır. ".... Ecanip bize ne yaptı? Biz şimendifercilik öğrenmek için mesela Amerika'ya gittikte müslümanız Türküz diye bizi mekteplerine, fabrikalarına kabul etmediler mi? Bataklık arazimizi kurutmak istedik de mani mi oldular? ... Hakikatı söylemenin bir mevsim-i mahsusu yoktur. Hakikatın fazla tekrar edilmiş olmak ihtimali de yoktur. Kemal-i cesaretle ayinenin önüne geçmeli, ağaran saçlarımızı, solan rengimizi görmeyecek kadar korkak ruhlu olmanın vechi yoktur. Ayineye bakmalı ve bakmak istemeyenlerin önüne aynayı dayamalı. Kendimizi dev aynasında gördüğümüz yetişir. Husumetlerimizi şimdiye kadar hasmımızın bulunmadığı cihetlere tevcih ettik...[28]

[27] Abdullah Cevdet, Şime-i Muhabbet, s. 1983.
[28] Abdullah Cevdet, Şime-i Muhabbet, s. 1983.

Abdullah Cevdet, Avrupa'ya karşı husumet telkin eden Celal Nuri'ye[29] Avrupa'ya düşmanlık beslemenin, güneşe karşı düşmanlık besleme olacağını bununda bir anlak ifade etmeyeceğini, bugün Avrupa'nın gücün ve kuvvetin simgesi olduğunu bizimde güçlü ve kuvvetli olabilmemiz için aynen onların silahlarıyla silahlanmamız gerektiğinin altını çizerek varlığımızı devam ettirebilmek için batılılaşmamızın lüzumuna değinir ve şöyle der. ".... Çatalca'da topların sesleri kulağıma geliyor. Edirne'ye atılan gülleler göğsümü dövüyor. Bunların cümlesine mukavemet edecek kuvvetim yok değil. Fakat beni öldürmek isteyen, bi aman pençesiyle beynimi karıştıran bir tereddüt var. Bu tarakalar, bu darbeler bizi uyandırabilecek mi yoksa her zaman ve her devirde olduğu gibi bir takım balkabakları Anadolu'ya yegane saha-i faaliyet ve efsadları kalmış olan Anadolu'ya yayılarak halka esbab-ı inhizamımızı kendi kafalarına göre izah etmeye koyulacak mı? Efendim ceyş-i İslam mağlup olurmuydu? Lakin Allah bize kızgındır. Namaz kılmıyorlar, oruç tutmuyorlar, bahusus ve bahusus zekat ve fitre vermiyorlar. İstanbul'da hanım kızlar kollarına eldiven takıyorlar ilh. Hep bunlardan dolayı askerimiz mağlup oldu diyecekler mi?... Ah beni titreten ihtimal bu ihtimaldir. Bulgarların topları değil... Bizim karşımızda muazzam bir medeniyet var. Bu medeniyet zalim olsun, rahim olsun iyi olsun, fena olsun, biz bu medeniyetin karşısında mustahkem bir mevki almaya, aynı silahlarla, aynı neticelere varan usullerle müsellah ve mücehhez olmaya mecburuz. Dikkat edin aynı usullerle demiyorum...[30] Abdullah Cevdet buraya bir zihniyeti eleştirerek savaşta alınan genilginin sebebini onlar gibi modern ve yeni silahlarımızın olmayışında hem maddi hem manevi Avrupa'nın gerisinde kalmamamız da değilde kılmadığımız namazda tutmadığımız oruçta ve vermediğimiz fitrede aranmasını kendisini titreten en büyük tehlike olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten de Abdullah Cevdet'in yerinde tesbiti Hz Muhammed'in "düşmanın silahı ile silahlanın" hadisi ile büyük ölçüde paralellik taşımakta ve alınan mağlubiyetlerin gerçek sebebinin anlaşılmasına vesile olmaktadır.

---

[29] Celal Nuri, Şime-i Husumet, İctihad No: 88, 1329, s. 1949.
[30] Abdullah Cevdet,Mutmain Değilim, İctihad No: 52, 1328, s. 1175,6.

Abdullah Cevdet, geri kalmışlıktan kurtulmak ve yeniden dünya üzerinde hakettiğimiz yeri alabilmemiz için mutlaka her yönüyle Avrupalılar gibi olmamız gerektiğini Japonya örneğini vererek izah eder. "... Ben zayıfin bütün dünya hasmıdır derim. 1840 tarihlerinde Japonya'ya Avrupa bir tokat attı. Fakat bu tokat üzerine, Japonya Avrupa'ya gözünü ve kalbini kapamadı. Bu darbenin hangi pazulardan ve hangi sebeb-i kuvvetlerle geldiğini anlamaya koyuldu ve inanılması kolay olmayan bir miktarda yani defaten 20.000 evladını, Avrupa'ya Amerika'ya tahsile, tedkike gönderdi. Fakat bu 20.000 genç Japon'un ikmal-i tahsil ve tedkik ile Japonya'ya avdeti Şems-i Tali imparatorluğunu ihya etti. Bu genç ve münevver Japonların hiç biri Victor Hugo'ya, Lord Byron'a "aleyhillane" demedi. Hatta ilk defa Japonya limanını bombarde eden amirali bile hörmetle yadettiler. Avrupa bize bir değil, bin tokat vurdu. Biz uyanmıyorsak kabahat Avrupa'nın mı, yoksa bizim balkabağı kafalarımızın mı? Biz müslüman olmayan akvamı o kadar istihfaf ediyoruz ki onların üzerimize en parlak zafer ve galebelerini bile mühimsemiyoruz. Biz ki müslümanız kişver-i ahiret bizimdir. Dünyadaki muvaffakiyet ve mevkileri ne olursa olsun gayri müslimlerin makam-ı uhravisi tuzaktır, nasib-i müebbedi azab-ü ukabdır" diyoruz. İşte bu kafa-i besefa ile gitmekte olduğumuz yol ve yer maşallah meydandadır...[31]

Avrupa medeniyetini kötüleyerek küçümseyip medeniyeti ahire muhabbeti yapan hoca (softa)lara seslenen Abdullah Cevdet, onlara insanlarımızı yanlış yönlendirdiklerini, yanlış bilgilendirdiklerini, Kur'an ayetlerini yerli yersiz delil göstererek, Kur'an'ın yanlış anlaşılmasına vesile olduklarını belirterek şu ifadeyi kullanır. "... Medeniyeti İslamiye namına söylüyor ve medeniyet-i İslamiye namına söylediğini delil olmak üzere ayat-ı Kur'aniyeyi münasebetli münüsebetsiz yekdiğeri arkası sıra diziyor. Hangi asırda yaşadığını düşünmeyen efendi... Ey büyük müsibet! Avrupa bir medeniyet-i hayvaniye iye mütemeddin imiş. Avrupa hayvan imiş, müslümanlar insan imiş, kuzum hoca efendi! Başındaki o beyaz sarığın ipeğini yapan tülbentini dokuyan Avrupa medeniyet-i hayvaniyesidir... Bugün gelen bir telgraf Alman'ın, İngiliz'in, İspanyol'un pençelerinde kurbağa yavrusu gibi kalan Fas Sultanı

[31] Abdullah Cevdet, Şime-i Muhabbet, s. 1984.

Mevlayı Hafızın çıldırdığını haber veriyor. Müslümanlar akıllarını başlarına almazlar ve sıratel müstakim muharriri efendinin medeniyet-i hayvaniye diye tavsif ettiği ile mütemeddin olmazlarsa çıldırmaklar namütenahi devam edecek..."[32]

Abdullah Cevdet, batılılaşmayı sadece bilim tekniğin alınmasından ibaret görmemekte aynı zamanda medeni Avrupa'nın örf adet gelenek ve göreneklerininde alınması gereğine işaret etmektedir. Çünkü Osmanlı toplumuna özgü geleneksel özellikler zamanın ihtiyaçlarına cevap verememektedir. Onun için bugün medeni Avrupa'da ne varsa hiç süzgeçten geçirilmeden alınmasını isteyen Abdullah Cevdet şöyle der. "... İtikadları zaman ve mekan vücuda getirir ve zaman ve mekan tadilata uğradıkça bu maşeri itikad dahi tedricen değişir. Değişmediği halde üzerine tesir ettiği uzviyeti ictimaiyenin afiyetini bozar. Bir misal ile bu kaziyyeyi izah edelim. Türklerin daha umumi muhit bir tabirle Osmanlının en ziyade mucib ve mevzu-u iftihar addettiği ananelerinden biride "misafir perverlik"tir. Misafir perverlik hiç şüphe yok bedeviyet devrinin fazail-i zaruriyesinden idi... Avrupa bedeviyetten pek çok merhaleler uzaklaştığı için artık o fazilet-i bedeviyeyi unuttu. O şimdi bu yirminci asrı medeniyette kürre-i arz üzerinde gayr-ı mütemeddin kavimlerin bedevi olarak misafir kalması imkanına açılan kapıları şiddetle kapamakla meşguldür..."[33] Abdullah Cevdet topluma yeni bir adab-ı meuşeret kazandırılması amacıyla "mükemmel ve resimli adab-ı muaşeret rehberi"[34] adı altında bir eser yayınlayarak bizi geri bırakan şeylerin ananelerimiz olduğunu şu sözleri ile ifade etmektedir. "... Bizi Avrupa'dan çıkaran bizim dünkü iki vilayet ahalimiz Bulgarlar mı idi? Heyhat! Bizi Avrupa'dan çıkartan

[32] Abdullah Cevdet, Tesettür Meselesi, İctihad No 29, 1327, s. 810.
[33] Abdullah Cevdet, Dilimle İkrar Kalbimle Tasdik Ederim, İctihad No: 82, 1329, s. 1809, 1810.
[34] Abdullah Cevdet, Mükemmel ve Resimli Adab-ı Muaşeret Rehberi, İstanbul 1927.

bizim Asyai kafamızı ve ancak bu kafamazıdı. Bizim müteredddi ananelerimiz, bizim müteredddi tedrisatımızdı, teşkilatımızdı..."[35]

Abdullah Cevdet'in Batılılaşabilme konusunda temel araç olarak toplum üyelerinde fikri bir değişiklik oluşturmayı amaçladığını[36] ve bunun içinde imparatorluk üyelerine batı fikirlerinin tanıtılması gereğinin altını çizerek "... bizde aşkı nur ve şevk-i nur ile şaikadar mütefekkirler pek nadir değildir: Garbın bu servet ile ihtişam-ı ilmiyesi özünde bunlardan igtinam ile dilimize nakletmek mevzubahs oldukça bu canlar kendilerini bir ummanı içmeye med'uvu bir serçe kuşu gibi hissetmezler..."[37] demektedir.

b) Halkın Kültür Düzeyinin Arttırılması:

Batıcılar ve özellikle Abdullah Cevdet batılılaşma yolunda temel unsurlardan biri olarak halkın kültür düzeyinin yükseltilmesini memleketin ilerlemesinde ve gelişmesinde en önemli faktör olarak görmekteydiler. Batıcıların önde gelen simalarından Celal Nuri, Pren Sabahattin, Satı Bey toplumun eğitilmesini o toplumun varloması veya yok olması şeklinde değerlendirmişlerdir. Bu noktada Abdullah Cevdet, o dönemdeki Osmanlı toplumunu şu sözleriyle değerlendirmektedir. "... Susuyorlar, birşey istemiyorlar, eziliyorlar bir şey bilmiyorlar. Hiç bir şey bilmiyorlar. (Danton), "Halk ekmekten sonra en ziyade talim ve terbiyeye muhtaçtır" diyor. Biz buna gayr-i kani ve halkın ekmekten daha evvel, daha ziyade talim ve terbiyeye muhtaç olduğuna kailiz."[38]

Abdullah Cevdet halkın iç dinamiklerinin harekete geçirilemesi gerektiğini düşünerek bununda kaynağı olarak eğitimi görmektedir. Eğitim sayesinde özellikle toplumda yanlış din anlayışı düzelecek ve halk gerçekleri anlama ve kavrama gücüne

[35] Abdullah Cevdet, İnkılab Şah Ayini, İctihad No: 114, 1330, s. 257.
[36] Abdullah Cevdet, Makale-i Yevmiye; Ayine-i Hak, Hak, No: 80, 1912, s. 1
[37] Abdullah Cevdet, Tercüme! Tercüme! İctihad No 156, 1329, s. 3212.
[38] Abdullah Cevdet, İki Emel, İstanbul 1914, s. 19-20.

sahip olacaktır.[39] Halkın istediği eğitim ve kültür düzeyine gelebilmesi içinde Abdullah Cevdet insanlarımıza Doğu-Batı klasiklerinin tanıtılması gerektiğine inanıyordu. Bu amaçla yapılacak tercümeler ve bu tercümelerin halk tarafından okunması onlarda gerekli fikri değişikliklerin oluşmasının başlangıcı olacaktır. Abdullah Cevdet tercümeler hususunda şöyle demektedir. "... tercüme edilmeli, tab edilmeli, tekrar tab edilmeli, neşr olunmalı, herkese okutturulmalı, ucuz satılmalı, sermayesine, masrafına verilmelidir: Uluvv-i cenab, azimet-i ruh isar etmek şanlarından olan bütün hakimler, şairler, müdekkikler herkese takdim olunmalı, her evde her kütüphanede bulundurulmalıdır... İşte fikrü fazilet kalem ve hissiyat sahiplerinin kat'i, elzem, basit, aşikar olan vazifei hatıraları bundan ibarettir..."[40] Abdullah Cevdet, Milton, Byron, Golthe, Coldero, Homeros, Dante, Alfieri, Luerece vb. yazarların eserlerinin kolayca okunup anlaşılabilmesi için gerekli titizliğin gösterilerek tercüme edilmesini zorunlu görmekteydi.[41]

Halkın Batı klasiklerini duyup anlayabilmesi için evvela toplumun okur-yazar hale getirilmesi gerekmektedir. Toplumun okur yazar olmadığı bir ortamda ne kadar çeviri yapılırsa da sonuçsuz kalacaktır. Bunun için en kısa zamanda toplumun okur yazar oranını yükseltmek gerekmektedir. Çünkü bir milletin kuvvetini 1. Sıhhat-i Umumiyye, 2. Servet-i Umumiyye, 3. Maarif-i Umumiyye durumu tayin edecektir.[42] Abdullah Cevdet bir ülkede maarif-i umumiyyenin derecesini o ülkedeki okur yazar oranının tayin ettiğini belirterek şöyle demektedir. "... bizde ise şimdi, neşredilen istatistiklerin münderecatına nazaran okur yazarlarımızın miktarı nufusu umumimizin yüzde 6; 10 nisbetindedir. Otuzbeş sene evvel Bulgaristan nufus-ı umumisinin okur yazar yazarı yüzde 6; 8 nisbetinde iken bugün okur yazar nisbeti yüzde altmışbeşe yükselmiştir.[43] Bir zamanlar bizim eyaletimiz olan Bulgaristan'daki bu müthiş

[39] Abdullah Cevdet, İki Emel, s. 2.
[40] Abdullah Cevdet, İki Emel, s. 10-11.
[41] Abdullah Cevdet, İki Emel, s. 2, M. Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 177-8, Şerif Mardin, a.g.e. s. 237-8, Recai Doğan, a.g.e. s. 104.
[42] Abdullah Cevdet, Türkiye'nin İdamı Hükmünü Hazırlayan Şeyler, Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler, İctihad No 131, 1918, s. 2807.
[43] Abdullah Cevdet, a.g.e. s. 2809.

gelişmeyi ortaya koyan Abdullah Cevdet bizim bu durumdan kurtulmamızı Maarif Nezareti'nin yapacağı yeniliklere bağlamaktadır.

Abdullah Cevdet, Osmanlı toplumunun büyük bir kısmını teşkil eden köylülerinde okuyup yazmalarını geliştirmek ve kültür seviyelerinin arttırılması gerektiğini dile getirerek şöyle demektedir. "... Müddet-i tedrisi üç dört aydan ibaret olan bir mektep tesis olunsun. Bu memurların, bu mektebe devam etmeleri teklif olunsun; bu üç dört ay zarfında bir köylüce bilinmesi lazım ve köylüye anlatılması kabil olan malumat-ı ilmiye talim olunsun. Mesala hıfz-ı sıhhata, baytarlığa, usul-i cedide-i zaraata, aşıcılığa ve bu gibi umur-ı nafiaya müteallik ameli malumat alınsın... Köylüleri irşad, ikaz, talim etsinler.[44] Abdullah Cevdet'in köylülerin eğitimini lüzumlu görmesinin ve bu konuda bir cemiyet kuracak derecede faaliyette bulunmasının nedeni toplumun bütün fertlerini aydınlatarak yönetimde söz sahibi olabilmelerini sağlamaktır. Çünkü o ülkeyi yönetmek için oluşturulacak "elite"nin denetlenmesi görevini halka veriyordu. Toplumun eğitim seviyesini bu "elite"yi denetleyebilecek düzeye ulaştırmak istiyordu.[45]

Abdullah Cevdet toplumu okur yazar hale getirerek kültürünü geliştirmekteki amaç insanların yanlış düşüncelerden ve hurafelerle dolu bir din anlayışından kurtarmaktır. Toplumdaki yanlış din anlayışını düzeltmek ancak insanları aydınlatmakla olacağından insanları da aydınlatmanın yolu eğitimden geçmektedir. Bunu çok iyi bilen ve kavrayan Abdullah Cevdet toplumda varlığını sürdüren hurafelerle dolu din anlayışının ortadan kalkmasıyla batılılaşma yolunda büyük adım atılacağı inancındaydı.

---

[44] Abdullah Cevdet, Köylülerimiz için, İçtihad No: 63, 1329, s. 1362, 1365.
[45] J.M. Guyau, Terbiye ve Veraset, Sosyolociyai Tetebbu, Tercüme, Abdullah Cevdet, İstanbul 1927, s. 218, M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 369.

c) Eğitim Yoluyla Bir "Elite"nin Oluşturulması

Abdullah Cevdet, toplumun gelişebilmesi ve iyi bir şekilde yönetilebilmesi için eğitim yoluyla bir "elite"nin yaratılması gerektiğini batıcılar içinde en fazla dile getiren ve savunan bir kişidir. Bu hususta Abdullah Cevdet'i etkileyen isnard ve Büchner Darwin'in nazariyelerinden büyük ölçüde istifade etmişlerdir. Bu nazariyeye göre tekamül sebebiyle "doğal eleme"nin toplumda bir çeşit "elite" yönetimi oluşturacağı düşüncesine varılıyordu.[46]

Abdullah Cevdet toplumdaki gelişmenin başarıya ulaşabilmesi için toplumun biyolojik üstünlüğü olan bir "elite" tarafından yönetilmesi gerektiğini ileri sürerken en fazla etkilendiği isim olarak Gustave Le Bon karşımıza çıkmaktadır. Abdullah Cevdet'e göre toplumda yaratılış itibariyle üstün yetenekli insanlar vardır ve bu insanların potansiyel olarak kendilerinde bulundurdukları yetenekleri açığa çıkarma görevi eğitime ve eğitimcilere düşmektedir. O, J.J. Rousseau'nun "Emile"deki görüşlerini biraz geniş bir yoruma tabi tutarak eğitimide kapsayan terbiyenin biyolojik eksiklikleri kapatmak amacına yönelik olduğunu ve bu yolla doğuştan iyi veya kötü olarak tanımlanamayacak olan bireyin olumlu bir yola sevkedilebileceği görüşlerini ileri sürüyordu. "... Tashih kelimesini kullanmakla büyük ve sevimli dahi J.J.Rousseau'yu tekzip etmiyorum. "Her şey yaratıcının elinden çıkarken iyidir, herşey insanın elleri arasında tereddiye uğrar" demesine hayranlık duyuyorum. Büyük Cenevreli'nin abidevi eserini başlattığı satırları gözden geçirirken insan müellifin bir embrio-biyolojik hatayı meydana koyma vazifesini üzerine aldığı hissine kapılıyor. Dahinin cümlesini hiç tefsire lüzum yok, o bunu daha ileride yapıyor. "Zayıf doğarız,kuvvete ihtiyacımız vardır, her şeyden yoksun doğarız, yardıma ihtiyacımız vardır, ahmak doğarız muhakemeye ihtiyacımız vardır. Doğuşumuzda sahip olmayıpda muhtaç olduğumuz şeylerin hepsi bize terbiye yolu ile verilir." Böylece Rousseau'nun: Doğuştan herşeyin ideal ölçüde iyi olduğunu söylemek istemediği anlaşılıyor. Ancak

[46] Abdullah Cevdet, Schiller'in Eş'arından Birkaç Numune-Hayatın Rehberleri, İctihad no: 83, 1329, s. 1831, Abdullah Cevdet İctihad, İctihad no: 41, 1327, s. 1007.

yaratıcının elinden çıkınca herşeyin iyilik amilleri ile çevrili olmak ve temsil ve telkininden kaçınılmayan fena misallerden beri bulunmak kaydıyla iyiye münkalib olabileceğini ihsas ediyor...[47]

Abdullah Cevdet insanların zekalarının tamir ve ıslah edilebileceğini ileri sürerek yeni bir tartışma başlatmıştır. "... insana maksad-ı insaniyeyi göstererek evvela, zekasını ıslah ve tamir etmek ve efkar-ı aliye takdir olunmadığı müddetçe dahiye-i ihya ve ıslahda sebat ederek kendisi üzerinde fazilete, uluvv-i cenaba, fedakarlığa numune-i imtisal göstermek... İşte fikr-u fazilet. Kalem ve hissiyat sahiplerinin kat'i, elzem basit, aşikar olan vazife-i hazıraları bundan ibarettir...[48] Bunun yanında o eğitim vasıtasıyla beynin bir miktar büyütülebileceğine de inandığı için biyolojik "elite"ye bu açıdan da iyi bir eğitim verilmelidir.[49] Tabidir ki bu seçkin insanlar tespit edilirken devirlere, ülkelere göre farklılık gösterirken temel kıstas her zaman kabiliyet unsuru olarak kendini göstermiştir.

Abdullah Cevdet, toplumun kurtuluş yolunu ve özellikle de Osmanlı toplumunun kurtuluş yolunu oluşturacak "elite" topluluğun yönetmesinde görmekteydi. Bu üstün özelliklere sahip insanların tespitinde ve geliştirilmesinde eğitim büyük bir önem taşımaktadır. Batıcıların önde gelen simalarından Celal Nuri direkt olarak olmasa da Abdullah Cevdet'i desteklemesine rağmen o asıl amacın toplumu, eğitilmesi olarak görmektedir. Toplumun eğitilmesine de büyük önem veren Abdullah Cevdet nazarında bu "elite" bir lokomotif görevi görecektir ve yüksek eğitim ve kültüre sahip olan halkta bu "elite"yi denetleyebilme gücüne sahip olacaktır. Toplumumuzda bu görevi üstlenebilecek insanlar tespit edilerek en kısa zamanda eğitimlerine başlanmalıdır.

---

[47] A.Djevdet Bey. De La Necessite d'une Ecole, s. 15-16, M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 169-170'den naklen.
[48] Abdullah Cevdet, İki Emel, s. 8-10.
[49] Recai Doğan, a.g.e. s. 100.

d) Latin Harflerinin Kabul Edilmesi

II. Meşrutiyet'ten önce Arap harflerinin Türk dilinin yapısına uymadığı ve kullanımının zorluğu sebebiyle zaman zaman Latin harflerine geçilmesinin teklif edilmesine rağmen bu konudaki ciddi adımlar II. Meşrutiyetten sonra atılmaya başlamıştır. 1928 yılında yapılan harf inkılabına kadar gittikçe güçlenen topluluğun başını Abdullah Cevdet çekmektedir. Abdullah Cevdet, "... Latin harfleri kabul edilmeli mi?" diye sorarak başladığı düşüncelerini şöyle sürdürmektedir. "... Behemahal latin harflerini kabul etmeliyiz. Bu kanaatim pek kuvvetlidir ve otuzbeş yaşındadır. Niçin kabul edilmeli? Arap harfleri Türçenin inkişafina mani olmuştur: Nitekim Arabın metafiziğide Türkün inkişafina mani olmuştur. Türk, istiklal-i tamını iktisab etmek ve Avrupa ailesi mileline girmek, cemiyet-i beşeriyenin müstakil bir uzvu olmak için Arap harflerinden Arap tabriyeti maneviyesinden kurtulmalıdır... onbeş sene evvel Celal Nuri Bey'in (Mukadderat-ı Tarihiyye) ünvanlı inkilapkar kitabına yazdığım uzun Libacede bu herifleri ve harfleri başımızdan atmadıkça Türk için hakiki necat yolu açılmayacaktır" demiştim.[50]

Abdullah Cevdet'in latin harflerinin kabul edilmsinde birçok sebep ileri sürmektedir. Ona göre Arapçanın grameri çok zor olduğundan öğrenilmesi çok güçtür ve bu harflerle halkın eğitilmesi mümkün değildir. Toplumda yeni bir çığır açmanın toplumsal inkılabın sağlanmasının yolu bizim dilimize daha yakın olan Latin harflerine geçmektir.[51] Abdullah Cevdet Latin harflerinin kabul edilmesini yapılacak en büyük inkılaplardan biri olarak görür ve şöyle der: "... Latin harflerinin kabulünüde, okur yazarlığın tamimini de esası ve mübrem ıslahat-ı ictimaiyeden addederim... Bugünkü harflerimizle ne lisanımızın tensiki ne de maarifin tamimi olmayacağı itikadındayım... diyerek kırküç seneden beri bu işin içinde olduğunu ancak hala okuyamadığı kelimelerin olduğunu bununda kusurunu harflerde görmektedir.[52]

---

[50] Abdullah Cevdet, Latin Harfleri Hakkında, İçtihad No: 204, s. 3973-3975.
[51] Recai Doğan, a.g.e. s. 107.
[52] Abdullah Cevdet, Veliahd-ı Saltanat-ı Osmaniye Devletlü Necebetlü Yusuf İzzettin Efendi Hazretleriyle Mulakat İçtihad No: 80, 1329, s. 1757.

Arap harflerini Türk milletinin sırtına yüklenmiş bir kapitülasyon olarak gören Abdullah Cevdet bu harflerden vakit geçirmeden kurtulmamız ve latin harflerine geçmemiz gerektiğini şu sözleriyle ifade etmektedir. "... Avrupa'nın bize kabul ettirdiği kapitülasyonlardan kurtulduk: Fakat Arap ve Arabistan kapitülasyonu üzerimizde hükümranlık etmektedir.[53]

Ancak Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının okuma yazmanın yaygınlaştırılması için latin harflerine geçme gereğinin tutarsız olduğunu, okuma yazma oranını arttırmak için harf değişikliğinin yetmeyeceğini daha farklı önlemler alınması gerektiğini ileri sürenler olmuş bununda başını Prens Sabahattin çekmiştir. Buna rağmen Abdullah Cevdet: "... Latin harfleri dediğimiz harfler esas menşe-i itibariyle bizim milli harflerimizdir..." diyerek olaya yeni bir boyut getirmiştir.[54]

Abdullah Cevdet kendine göre latin harflerine geçiş sürecini de belirleyerek bu harflere yapılacak birkaç ilave ile ilk mekteplerde hemen uygulamaya geçilmesini talep etmektedir. "... Latin harflerinin saitlerine bir iki yeni sait ilave edildikten sonra hükümet bütün ilk mekteplerde okumaya ve yazmaya latin alfabesi ile başlamayı emreder. Bütün yeni nesil ve müteakıb nesiller bu harfler ile yazmayı okumayı öğrenirler. Bu karar ittihaz olunduğu vakit hükümet devairinede münasip bir müddet sonra muhabarat ve kuvudatın bu harfler ile olacağını tebliğ eder. Maarif vekaleti tab edeceği kitapları bu harfler ile tertip eder.[55]

Abdullah Cevdet'in, bu teklifine karşı çıkan ve yeni harflerin kabulünün yeni neslin geçmişteki bütün eserlerden habersiz yetişeceğini iddia edenlere ise şöyle cevap vermektedir. "... Mevcud asarın pek az olan değerlilerini yeni Türk harfleriyle bastırmak büyük bir iş değildir. Değersiz kitapları ala hale bırakırız. Zaten muhafaza olunmaya layık kitaplarımız pek mahduddur. Yeni harflerin kabulü sayesinde bu

[53] Abdullah Cevdet, Latin Harfleri Hakkında, s. 3973.
[54] Abdullah Cevdet, a.g.e. s. 3973.
[55] Abdullah Cevdet, a.g.e. s. 3973.

faidesiz ve ekseriyada muzur olan kitapları murur-u zamanla okuyabilecekler kalmayacaktır. Bu ise ırkımız için kar olacaktır.[56]

Abdullah Cevdet'in Arap harfleriyle yazılmış eserleri muhafazaya layık görmemesi ve onları muzur olarak nitelendirmesi ve yeni nesilleri bunlardan uzak tutmakla kâr edileceğini ifade etmesi gerçekten ilginçtir. Burada aklımızda takılan soru acaba hangi eserler Abdullah Cevdet'e göre muzurdur? Abdullah bu muzur olarak gördüğü esrleri ortaya koymamaktadır.Ancak bir milletin tarihi birikiminin yok edilmesinin ne kadar zararlı bir davranış olduğunu tartışmaya bile gerek yoktur. Abdullah Cevdet okur yazar oranının çok düşük olması sebebiyle gazete ve dergeleri okuyan insan sayısının çok sınırlı olduğunu, okunması ve yazılması kolay olan latin harflerine geçildiğinde bugünkü gazete ve dergilerinin okur yazar oranının yüzde yüz oranında artacağını ifade ederek şöyle demektedir. "... Katiyyen eminim ki hükümetçe bu karar verildikten altı ay sonra gazetelerin ve kitapların okuyucuları şimdinin iki misli fazla olacaktır.[57]

Görüyüyor ki Abdullah Cevdet batılılaşmada ictimai inkılapların temellerinden biri saydığı latin harfleri meselesini ısrarla savunmaktadır. Toplumun bilim ve din açısından aydınlatılmasının vesilesi gördüğü harf inkılabının vakit geçirmeden gerçekleştirilmesini istemektedir.

e) Kadınların Eğitilmesi

Batıcıların ve özellikle Abdullah Cevdet'in üzerinde durduğu en önemli hususlardan biride kadınların eğitilmesidir. Çünkü o kadınların eğitilmesini batılaşma yolunda sosyal inkılabın gerçekleşmesi için temel taşlardan biri olarak görmektedir. Abdullah Cevdet, toplumun isetinilen gelişme düzeyine ulaşabilmesi için kadınların terbiyesinin (eğitiminin) en azından erkeklerin terbiyesine verildiği kadar ehemmiyet

[56] Abdullah Cevdet, a.g.e. s. 3975.
[57] Abdullah Cevdet, a.g.e. s. 3975.

verilmesinin gerektiğini yoksa toplumda kadınsız bir terakkinin mümkün olmayacağını düşünmektedir.[58]

Abdullah Cevdet, toplumumuzda kadının ihmal edildiğini bu durumdan kurtulmasınında eğitim yoluyla gerçekleşebileceği kanaatindedir. O kadının bugün toplumdaki duruma gelmesinin İslam dininin yanlış anlaşılması sebebiyle olduğunu, bu yanlış anlayışın en kısa zamanda ortadan kaldırılması gerektiğini ve kadının bugün medeni toplumlarda olduğu gibi hakettiği yeri alması gerektiği düşüncesindedir. Abdullah Cevdet, bu hususta da İslam dininin içeriğinden istifade ederek şöyle der: "Talebul ilmi farizatün ala külli müslimin ve müslimetin" buyrulduğu meydanda iken, kız çocuklarının tahsil ve terbiyelerini ihmal etmek mahz-ı ma'siyet ve eseri cehalettir... kız ve erkek evlatlarınıza namaz kılmayı, abdest almayı öğretmek üzerinize ne kadar farz ise onları okur yazar etmek, onları ilim, hüner tahsil ettirmek de o kadar farzdır."[59] Yine aynı şekilde başka bir ifadesinde "Talebul ilmi farizatün ala külli müslimin ve müslimetin" yani tahsil-i ilm ve irfan erkek ve kadın her müslimin üzerine farzdır, der. Ve talebuilmin emr-i vucubunda erkekleri kadınlardan katiyyen tefrik etmez. Böyle bir din-i tenvirin fermana salikleri geçinenlerin kız çocukları hakkında ve adam sende kızlar için ulum ve fünun tahsiline ne lüzum var? Namaz surelerini öğrensinler yetişir gibi hezayanı tekrar ederek ve sadır-ı İslam'da şaireleri, edibeleri, fazılaları ve hatta cengavereleri bilmeyerek ümmehat-ı müslimini cehl, gaflet içinde bırakmak gibi bir cinayet-i mütefessihayı irtikab etmek cüretlerini nereden alabilirler..."[60]

Abdullah Cevdet, İslam dininin kadınlarımıza ve kızlarımıza hiçbir zaman ilim tahsil ettirmenin karşısında olmadığını, hatta bunu bir emir mesabesinde kızlarla erkeklerin hiç bir zaman birbirinden ayrılmaması gerektiğine işaret ederek İslam'ın ilk yıllarında nice kadın şairler edeblerin yetiştiğini örnek göstermektedir. Bu hususta aynı düşünceleri paylaşan Celal nuri "kadınları talimden ve teallümden, mesail-i

[58] M. Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 171'den naklen.
[59] Abdullah Cevdet, Hutbe Hemşehrilerime, Mısır 1909, s. 10.
[60] Abdullah Cevdet, İslama Dair, İctihad no: 26, 1327, s. 762, Abdullah Cevdet, Uyanınız! Uyanınız! s. 28-29.

muhteisfeye iştirakten, terakkiyet ve tekamülata karışmaktan menedecek ne nakli ne de akli bir delilimiz yoktur."[61] diyerek kadınların bu duruma düşmesinin nedenini dinde değil softalarda yani dini gerçek manada anlayamayanlarda aramamız gerektiğini düşünmektedir.

Toplumun gelişmesinde kadının rolünün büyük olduğunu, iyi yetişmiş bir kadının vatanına iyi çocuklar yetiştireceğini hatta bu noktada kadının eğitiminin erkeğin eğitiminden daha öncelikli geldiğini düşünen Abdullah Cevdet, "kadının görevi vatan savunmasında ölmek değildir. Onun görevi vatanperver evlatlar yetiştirmektir. Bir insan yetiştirmek, büyük eserler vermekten önemlidir..."[62] demektedir. Kadınların analık vazifelerinden sonra bir eğitim vazifelerinin bulunduğunu dile getiren Abdullah Cevdet, toplumumuzdaki kadınların eğitimsiz olduğunu dolayısıyla eğitimsiz insanların eğittiği çocuklarında cahil ve eğitimsiz yetiştiğini dile getirmektedir. Hz. Muhammed'in "Cennet anaların ayakları altındadır" buyurduğunu bunu söylemekteki maksadının ise "... Bir milletin saadet ve refahı validelerinden kaynaklanır. Münevver, faziletli validelerin evladlarının münevver ve faziletli olmaları pek tabiidir"[63] diyerek kadınların eğitilmesiyle toplumun gelişmesi arasındaki paralelliğin altını çizmektedir.

Abdullah Cevdet, kadının toplumdaki oynadığı rolü Darwin'in ve Ribot'un düşünceleri ışığında yorumlayarak şöyle izah etmektedir. "... çocuklarımızın ilk terbiyesinde biz babaların oynadıkları rol zayıftır. Büyük bir iş olan beşikten itibaren terbiyeyi anneler başarmaktadırlar ve başarmaya muktedir olmalıdırlar. M.de Lescure'ün Büyük Zevceler ve Meşhur Anneler isimli güzel eserlerinin ve Ribot'un, Spencer'in Darwin'in ve ilh. daha derine inen ve daha ilmi olan eserlerinin rehberliğinde seciyelerimizin ve manevi şahsiyetlerimizin teşekkülünde hakim olan kanunları tetkik ettiğimiz zaman annelerin üstün tesirini anlamakta gecikmeyiz... Hizmetçi ancak uşak doğurur. Baba ister peygamber olsun, ister hükümdar! Bundan

[61] Celal Nuri, Tarih-i Tedanniyat, Osmaniye, s. 251.
[62] Abdullah Cevdet, İcmal-ı Mukadderat-ı Nisa, Kadın, No. 16, 1329, s. 2-3.
[63] Abdullah Cevdet, Uyanınız! Uyanınız!, s. 30.

ne demek istendiği tamamen vazıhtır. Bizler ma'nen babalarımızdan ziyade annelerimizin hayat uzantıyız...[64]

Abdullah Cevdet toplunda kadının durumuna bakılarak o toplumun geleceği hakkında karar vermenin güç olmayacağını ifade ederek şöyle der. "... aile teşkilinde kadının mütevaffik rolü bir derecededir ki, bunların mukadderat-ı ictimaiyeleri, mensup oldukları akvamın ve hükümetlerin şekil ve mukadderatını tayin ve tahmin için bir miyar-ı sahih ve muteberdir. Mesela ingiliz ailesinin mütaalası bir İngiliz ailesinde kadının ve evladın hukuk ve vezaifin tetkiki bütün İngiltere'nin ruhu ictimaiyesini tetkik ve ru'yet demektir..."[65] Abdullah Cevdet'in yaptığı bu yerinde tesbit üzerinde düşünmeye değerdir. Çünkü toplumun en küçük yapı taşını oluşturan aile kurumunun mükemmeliyeti toplumun mükemmeliyeti yolunda atılmış büyük bir adımdır.Aile ve aile arası iş bölümü mükemmel olan toplumlarda da iş bölümü mükemmeldir.

Avrupa'nun medeni toplumlarında kadının oynadığı rol ile bizim toplumumuzda kadının rolünü kıyaslayan Abdullah Cevdet, Avrupa'nın bugün bizden medeniyette daha ile gitmesinin sebebi olarak oradaki kadının rolünü göstermektedir. Bugün Avrupa'da kadın hem sosyal hayatın hem de iktisadi hayatın içinde olduğunu ve üretime katkıda bulunarak ülkesinin gelişmesine ve zenginleşmesine imkan sağladığını dile getirerek şöyle der. "... şarkı garbın dününda bırakan ve mühim amillerden biride şarkta kadının vaziyeti olmuştur..."[66]

Abdullah Cevdet inkılaplardan sonraki kadınımızın durumunu da değerlendirip inkılapların Türk kadınına kazandırdığı prestijden bahsederek şöyle demektedir. "... kadın cemiyette, hakiki ve tabii mevkiini bizde pek az zamandan beri işgal etmeye başladı... bir çok tereddütten sonra ve hemde müslüman Arnavutlar'dan iki sene sonra poligamiye müessesesini yani bir erkeğin, iki, üç, dört tadını alabilmek müessesesini kaldırdık. Bunu genç Türkiye, inkılap Türkiye'si yaptı ve bunu bize umumi medeniyet

[64] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 174'den naklen.
[65] Abdullah Cevdet, Kadınlarda Gaye-i Hayat İctihad No: 28, 1327, s. 798.
[66] Abdullah Cevdet, Adab-ı Muaşeret, İstanbul, 1927, s.9

ceraeyanı yaptırdı..."[67] Abdullah Cevdet özellikle tek eşli aile yapısına geçilmesini ısrarla savunmuş ve çokeşli aile yapısının sakıncalı olduğunun altını her fırsatta çizmiştir.Kanaatimize göre Abdullah Cevdet'i bu noktaya ulaştıran düşünce Avrupadaki tek eşli aile kurumun çocuğun eğitilmesindeki başarısıdır.

f) Aile Kurumunun İslah Edilerek Kadının Statüsünün Yükseltilmesi

Abdullah Cevdet'in ısrarla üzerinde durduğu hususlardan biri de ailenin modern bir yapıya kavuşturulması meselesidir. O, Osmanlı (İslam) toplumundaki aile yapısını ve modelini eleştirerek bizde hakiki manada bir ailenin olmadığını, en kısa zamanda Avrupa tarzındaki aile teşkilatının toplumumuza yerleştirilmesini istemektedir.[68]

Abdullah Cevdet bizdeki aile yapısını şu sözleriyle eleştirmektedir. "... ailenin hududu kabilenin hududu idi, halbuki kabile, bir teşkil-i bedevidir."[69] O'na göre aile, toplumun gelişmesine en büyük katkıyı sağlayacak bir müessesedir. Çünkü ileride toplumu oluşturacak fertler ilk ve en önemli terbiyelerini burada almaktadırlar. Dolayısıyla bir toplumun sağlıklı bir yapıya kavuşması için evvela sağlıklı bir aile ortamına kavuşması gerekmektedir. Bunun için bizim bugünkü "teşkil-i bedevi" dediğimiz aile yapısını bırakarak "çekirdek aile" diye tarif edebileceğimiz sağlıklı bir aile yapısına kavuşmamız gerekmektedir.

Abdullah Cevdet, toplumumuzdaki yerleşen ve aile müessesesini yakından ilgilendiren evlenme, boşanma ve çok eşle evlenme konularının dinin yanlış anlaşılması sebebiyle yanlış boyutlar kazandığını bunun sebebi olarakda aile kurumunun zedelendiği ve bunun sonucu olarak da birçok problemin zuhur ettiği kanaatindedir. Aile konusundaki eleştirilerinin en başında evlenme gelmektedir. O'na göre evlenmeye

---

[67] Abdullah Cevdet, Adab-ı Muaşeret, s. 343.
[68] Abdullah Cevdet, Uyanınız! Uyanınız! s. 30, Abdullah Cevdet, Tekmile, s. 691.
[69] Abdullah Cevdet, Tekmile, s. 691.

taaluk eden mevcut örf ve adetlerimizin değiştirilmesi gerekmektedir. Evlenerek ileride mutlu ve huzurlu bir yuva kurmayı düşleyen genç (kadın ve erkek farketmez) evlenmedenönce birbirlerinin fikirlerini, temayüllerini mümkün olduğu kadar öğrenmeleri gerekirken "... zevc zevceyi, zevce zevci tanımaksızın yek diğeriyle izdivaç ediyorlar..."[70] demekte ve eleştirilerini yöneltmektedir. Durum odur ki; birbirini hiç tanımayan kız ve erkeğin evlenmesinden doğan aile kurumunun ne kadar sağlıklı olacağı ortadır. Onun için günümüzün modern toplumunda sağlıklı bir aile yapısının oluşturulmasının temelinde eşlerin birbini tanıması yatmaktadır.

Abdullah Cevdet insanların şiddetli geçimsizlik vb. gibi sebeblerle boşanmalarını uygun görürken hiçbir hukuka ve kanuna dayanmadan erkeğin kadına şifahen "boş ol" demesine indirgenerek değerlendirilmesine karşı çıkmıştır. Aynı şekilde Celal Nuri'de Abdullah Cevdet gibi düşünerek şöyle demektedir. "Bir kadın zevcinin bir hiddet ve menfaat meselesi veya başka bir sebebten dolayı kendisini kovabileceğini düşünürse artık onunla kendisini peko kadar yek vücud telakki etmez."[71] Sebebsiz yere kadının kocası tarafından boşanmasını İslam dini yasakladığı halde, Abdullah Cevdet'e göre yine ulemanın dini yanlış anlaması sebebiyle düzensiz ve intizamsız bir hal almıştır. Bunun en kısa zamanda belirli bir nizama bağlanması gerekmektedir.

Çok kadınla evlenmek (taaddüd-i zevcat) meselesi yine Abdullah Cevdet'in üzerinde ısrarla durduğu hususlardan bir tanesidir. O'na göre aile ancak tek eşlilikle gelişerek topluma faydalı insanlar yetiştirebilir. "... içinde birden ziyade ana, hanım bulunan hane, hane değildir. Hatta han bile olamaz..."[72] diyerek birden ziyade eşi olan erkeklerin hanesine sevgi, merhamet ve şefkat duygularını yansıtamayacağını düşünmektedir. Farklı farklı analardan doğan çocukların arasında kin, nefret ve husumetin varlığını sürdüreceğini bu şartlarda yetişen nesillerden de birşeyler

---

[70] Abdullah Cevdet,Uyanınız! Uyanınız! s. 29.
[71] Celal Nuri, Kadınlarımız, İstanbul 1331, s. 135-151.
[72] Abdullah Cevdet, Kanun-ı Medeni Hakkında, İctihad, No: 205, 1925, s. 3989.

beklemenin zor olacağını dile getiren Abdullah Cevdet, medeni kanunun kabulü hususunda şöyle demektedir. "... Tekrar ederiz ki "kanun-ı Medeni"yi aynen kabul etmemiz bizi Avrupa ve Amerika milel-i mütemeddinesinin teşkil ettikleri aile arasına girmemize mani olan şeyleri kaldırmıştır... Evvela teaddüd-i zevcat usulünü ilga eden madde-i kanuniye meclisde hayli mukavemet görmüştür. Bir milletin nüfusunun artmasında teaddüd-i zevcat'ın kuvvetli mühim bir amil olduğu ve binaenaleyh teaddüd-i zevcat'ın ibkası lazım geldiği ileri sürülmüştür. Almanya'da, İtalya'da teaddüd-i zevcat yoktur. Türkiye'de teaddüd-i zevcat vardır. Halbuki Almanlar dört senede üç milyon artıyor, İtalyanlar her sene harice beşyüzbin muhacir sevketmeye mecbur kalacak kadar çoğalıyor. Teaddüd-i zevcatın mübah ve meşru olduğu Türkiye nüfusunun bu miktarların üçte biri kadar arttığına şahit olmuyoruz.... Teaddüd-i zevcat usulü nüfusun artmasın mucib olsaydı da yine biz onu terk ve def etmekte tereddüd etmezdik; zira bir milletin kuvveti fertlerinin çoğalmasında değil, ezcümle kuvvetli ve muhabbetli ailelerinin çoğalmasındadır. Fertleri değil aileleri çoğalan millet artmış olur..."[73]

Abdullah Cevdet toplumumuzu medeni ve müreffeh bir yapıya kavuşturabilmemiz için ailenin Avrupa kanun-ı medenisine göre düzenlenmesi gerektiğini aksi takdirde toplum olarak günden güne geri gideceğimize işaret ederek şöyle der. "... birden ziyadeli zevceli aileler olarak Avrupa aile medeniyetine giremezdik, hile-i şeriyeli kanunlarla mütemeddin Avrupa memleketleri sırasında bir adliye gösteremezdik..."[74]

Toplumun huzurlu ve müreffeh bir yapıya kavuşturulması için kadının hem aile içinde hem de toplumda sosyal konumunun yükseltilmesi gerektiğine inanan Abdullah Cevdet onun değerli bir meta olarak görülmesine karşı çıkmaktadır. "... Alemden tefrik olundu, yüzü kalın bir peçe ile örtüldü. Az çok kıymekti bir cevher gibi muamele gördü, bizzat haysiyet ve hukukunu bilmemesi için mukteza olan cehalet içinde

[73] Abdullah Cevdet, Kanun-ı Medeni Hakkında, s. 3989.
[74] Abdullah Cevdet, İctihad'ın Yirmidördüncü sene-i Devriyesi, İctihad No: 259, 1928, s. 4779.

tutuldu..."[75] Kadınların giyim ve kuşamlarına da değinen Abdullah Cevdet "... Meşrutiyetin suret-i meşruasıyla Avrupa nisvanı, nisvan-ı İslamdan ekseriyet ve umumiyet itibariyle daha ziyade mesturdur. Meşturiyetten murad validemizi, hemşiremizi, kızımızı, zevcemizi, bir çuvala koyup ağzını bağlamak ve onları hayvanlaştırmak hiç değildir..."[76] diyerek kadının bu şekilde sosyal hayattan tecrid edildiğini, halbuki kadının israfa kaçmadan dilediği gibi giyinebilmesi gerektiğini erkeklerinde kadınlara gereken ihtitam ve hürmeti göstermelerini isteyerek, Kılıçzade Hakkı'nın aşağıdaki düşüncelerine aynen katılmaktadır. "... Kadınlar diledikleri tarzda telebbüs edip yalnız israf etmeyeceklerdir. Polisler, softalar ve suret-i mahsusada arabacı makulesi kesan ile evbaşanın, kadınların tarz-ı telebbüslerine çarşaf ve peçelerine katiyen müdahaleye hak ve salahiyetleri olmayacağı gibi Şeyhül İslam efendiler hazeratı da çarşaflara dair beyannameler imla ve imza etmeyeceklerdir. Polis, kadınlar işine ancak ve ancak münasebetsiz ve adab-ı umumiyeye mühal ahvalda müdahale ve fakat işbu vazife-i kanuniyelerini kemal-i nezaketle ifa edeceklerdir. Erkekler kadınlar ehemmiyetini takdir edip onlara hürmet ve riayet edecek ve hele dünyanın memleketimizden maada hiç bir yerinde mevcut olmayan, kadınlara karşı harfendazlık (laf atma) ve taşkınlık rezailine devama cüret edemeyip yollarda, vapurlarda, tramvay vesair merakib-i beriyye ve bahriyede hal ona yerlerini vermeye musaraat edip bu suretle vazife-i insaniyet ve hissiyat-ı aciz nevazilerini izhar edeceklerdir. Kadınlar vatanın en büyük velinimeti addedilip kendilerine o yolda muamele edilecek isede kadınlarımız dahi bunlardan şımarıp kabarmayacaklar ve bilakis bu gibi muamelatı insaniyetkeraneye layık mütemeddin ve zarif mahluklar olduklarını fiilen ispat edeceklerdir.[77]

Batıcı akımın önde gelen simalarından olan Celal nuri de Abdullah Cevdet'i bu konuda destekleyerek medenileşme yolunda kadınlarla erkekler arasında herhangi bir ayırımın yapılmaması gerektiğini ifade ederek şöyle demektedir. "... Erkekler ne kadar

[75] Abdullah Cevdet, Tekmile, s. 693.
[76] Abdullah Cevdet, Tesettür Meselesi, İctihad No: 29, 1327, s. 810.
[77] Kılıçzade Hakkı, Pek Uyanık Bir Uyku, İctihad No: 55, s. 1328, s. 1226-8, İctihad, no: 57, 1329, s. 1261-4

temeddün ederlerse etsinler; kadınlar da onlarla mütevaziyen ilerlemezlerse iş yarıda kalır. Tamamen temedün edemeyiz. Dünyada erkeklerin temeddün edipde kadınlarının hali tedenniyede kaldığı bir millet yoktur. Kadın başka erkek başka bir millet olamaz."[78]

Abdullah Cevdet kadının her bakımdan layık olduğu yere gelebilmesinin şartının onun haklarını bilmesini, dinin veya geleneklerin etkisinden kurtulmasını, sosyal hayata girebilmesini sağlayacak eğitime önem verilmesini, sosyal, iktisadi, hukuki ve çalışma hayatına girmesiyle mümkün olacağı kanaatindedir.

g) Eğitim Öğretim Kurumlarının Moderneştirilmesi

Abdullah Cevdet, toplumda sosyal inkılabın gerçekleşebilmesi için evvela toplumun bütün fertlerinin en iyi şekilde eğitilmesi gerektiği kanaatindedir. Toplumların huzurları ve mutluluklarında ancak onların sosyal ve kültürel olarak zenginleştirilmesine, sosyal ve kültürel olarak zenginleştirilmeleride çok kaliteli bir eğitimden geçmektedir. Abdullah Cevdet toplumdaki sosyal inkılabın gerçekleşmesinde eğitimi bir araç olarak görmekte, ancak eğitim sayesinde toplum fertlerinin bir dinamizm kazanacağını, hakkını, hukukunu bilen ve arayan bir toplum oluşabileceğinin üzerinde durmaktadır. Toplum fertlerinin eğitilme sürecinin daha alilede başladığına değinen Abdullah Cevdet aileden sonra bu işi ilk mekteplerin üstlendiğinin altını çizerken ilk mekteplerin, önemi, ilk mekteplerin ülkemizdeki durumu ve ilk mekteplerin nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır.

1. İlk Eğitim ve Öğretim:

Abdullah Cevdet, batıcılar arasında belkide eğitim ve öğretimin batılılaşmasına en fazla önem veren bir simadır. O'na göre, "... bu memlekette hayat kadar mutena, belki hayattan daha ziyade mutena iki mesele var: Sıhhat-ı Umumiye, Maarif-i

[78] Celal Nuri, Kadınlarımız, s. 171.

Umumiye...[79]. Maarif-i Umumiyeyi hayat kadar, hatta hayattan daha önemli gören Abdullah Cevdet ilk öğretimin önemini şu sözleriyle ortaya koyuyor. "... İnsanın mevcudiyet-i cismanisi nasıl ana rahminde teşekkül pezir olursa milletlerin şahsiyet-i manevileri de mekteplerde bilhassa mekteb-i ibtidailerde vucudpezir olur..."[80] Milletlerin gelecekteki kaderlerinin özellikle ilk mekteplerde tayin edildiğini bundan dolayı büyük önem verilmesi gerektiği üzerinde durarak bizim geleceğimizin tayin edildiği ilk mekteplerin durumunu ortaya koymaktadır. "...Dar bir kapıdan girdik. İçeri girdiğimiz zaman müthiş ve insanı yere serici bir abdesthane kokusuyla karşılaştık. Birinci ve sonuncu kata çıktık. Takriben altı yaşından on iki yaşına kadar kırk-kırk beş çocuk var. Fakat odanın içinden gelen o pis hava sebebiyle içeri girmek pek mümkün değil. Mektebin yegane odası tarkiben oniki-onbeş metrekare bir sahadan ibaret; üzeri kubbedir. Sıralar var. Fakat sıra üzerinde oturmuyorlar. Orta yerde bir mangal, üzerinde sefer tasları var. Duvarda bir işkence aleti, falaka asılı. Mangalın kenarına eski teliz çuvallar serili öğrenciler bu çuvallar üzerinde yemek yiyorlar. Heyet-i talimiyeyi teşki eden yetmişlik iki sarıklı hoca efendi. İlk sözüm, selamdan daha evvel aman hoca efendi şu pencereyi açın odada hava kalmamış demek oldu. Aldığım cevap: "Havaya ne olmuş ala havamız var. Fakat emir buyurunuz açalım" idi. Sorduk, hoca efendi bu sıralarda neden talebeleri oturtmuyorsunuz yerde oturtuyorsunuz dedik: Cevap verdi:

Efendi size sözün doğrusunu söyleyeyim. Geçen sene Evkaf Nezareti bu sıraları gönderdi. Efendileri oturttuk. Benimde sandalye üzerinde oturmam lazım geldi. Oturdum. Bir türlü rahat edemedim. Ben yere oturdum uşaklar yukarıda kaldı. Ben aşağıda kaldım. Onları iyi göremiyordum. Baktım olmayacak onları da aşağı indirdim. Şimdi hepimiz yerde daha iyi oluyor.

Peki bu mangal üzerindeki sefer tası nedir?

"Uşaklardan birinin içi geçmiş, biraz tuzlu külbastı yapıyorum ki yedireyim. Ve orada şu konuşma geçti.

---

[79] Abdullah Cevdet, Yangın Var! İctihad No: 49, 1328, s. 1132.
[80] Abdullah Cevdet, Ayine-i Matbuat, İctihad No: 80-3, 1329, s. 1771.

- Maaşınız ne kadardır?

- Seksen kuruş.

- Kaç yaşındasınız?

- Yetmişiki mi yetmiş üç mü bilmem ki.

- Kaç talebeniz var?

- Var otuz kırk kadar.

- Canım adedini bilmez misiniz?

- Valla bilmem. Yazın azalır, kışın çoğalır.

- Peki bu seksen kuruşla nasıl geçinirsiniz pek az değilmi?

- Efendiciğim biz kanaat ehliyiz, uşaklardan da ayda 60 para gelir alırız. Geçinip gidiyoruz. Dünyanın ne ehemmiyeti var, sen ahirete bak. Dünyanın geçici malında mülkünde gözümüz yok. Allah cümlemize son nefeste iman selameti versin. Yoksa dünya neye yarar?

- Hoca efendi siz ne okutursunuz?

- Kur'an, Tecvid, Hesap.

- Arapça bilirmisiniz.

- Eh kadrince.

- Peki zise Kur'an'dan bir ayet okuyacağım dinleyin: (Men kane hezihi...) bunun manasını bana lütfen söylermisiniz?

- Aman efendim Kur'an'ın manasını ancak Allahu Azimüşşan Hazretleri bilir. Kur'an'a mana vermek günahtır.

- Hoca efendi bunu size kim söyledi?

- Ben mektepte bu uşaklar gibi orurken hocam söyledi..."[81]

Abdullah Cevdet burada ilk mekteplerdeki hocalara dikkat çekerek bu insanların öğrencilere miskinlik, güvensizlik, ölüm sevgisi ve dünya aleyhtarlığından başka birşey aşılamadığını, bu hocaların elinde yetişen yeni nesilden bizim herhangi birşey beklememizin doğru olmayacağını belirtmektedir. Eğitim ve öğretimin yapıldığı mekanlarında hiç eğitim ve öğretime uygun olmadığına değinen Abdullah Cevdet

[81] Abdullah Cevdet, Mektep Alemi-Hayat Alemi, Resimli Mektep Alemi No: 4, 1329, s. 50-51.

buralara sağlıklı gelen çocukların hastalıklı bir şekilde buradan mezun olacağını belirterek şu ifadeleri kullanmaktadır. "... dershaneye çıktık. Sıralar pis, camlar kir içinde toz toprak intizam eseri katiyen yok, temizlik olmayan yerde sıhhilikte olmayacağı besbellidir... Beş yüz fena ilk mektebe yüz iyi ilk mektebi tercih etmeliyiz. Mahallenin veya köylünün beşyüz çocuğu gayri sıhhi bir binada muhtelüssıhha olarak dermande bir tahsil lalacağına, yalnız yüz çocuğu tamussıhha olarak iyi ve ameli bir tahsil görsün, metbaki dört yüzde cahil fakat güçlü kuvvetli ve işlenmemiş kalsın..."[82] Abdullah Cevdet mekteplerin bu durumunu kastederek Evkaf Nazırı Hayri Bey'e olayı anlattığını fakat onun ne yapalım elimizden birşey gelmiyor cevabını alınca kendisinin, "... hiç bir şey elden gelmiyorsa bu mektepleri kapatmak elbette gelen bir iş..."[83] olduğu cevabını verdiğini belirtir ve "... maarif ve terbiye meselesiyle otuz seneden beri meşgul olmuş, hakiki ve ciddi inkılabı bunda görmekten bir an farığ olmamış bir vatandaş sıfatıyla şu kanaat-i kaviyemi arz etmek isterim. mühim olan mekteplerin kemmiyeti değil, keyfiyetidir"[84] der. Çünkü Abdullah Cevdet'e göre bu standartlarda ve şartlarda eğitim veren okulların varlığı yokluğundan daha tehlikelidir ve kapatılması gerekmektedir. Ona göre "... münevver bir insan olmayan hiç olmassa sağlam bir hayvan olsun. Bu kötü ve berbat havalar içinde hayvanlıkta kalmıyor. Bu ibtidai mektepler sağlam ve nurlu dimağlar hasıl edemediği gibi sağlam adaleleri de çürütüyor..."[85]

Abdullah Cevdet ülkede zaman zaman bakanların değişmesiyle okulların adlarının değiştirildiğini, guya bir şeyler yapılmak istendiğini, fakat yapılan bu şekilci değişikliklerle hiç bir yere varılamayacağının altını çizerek şöyle diyor. "... Artık etiketten keramet beklemeye devam etmeyelim; şişenin içindeki mayi aynı ve şişe aynı kaldığı halde üzerine istediğimiz etiketi yapıştırın, şişe ve muhtevasının değişmesine ne faydası olur? Bir Allah'ın kulu geldi maarif nazırı oldu. Mekteb-i idadilerin üzerine Mekteb-i Sultani levhası asıldı. Bu yeni fütuhat oldu. Bu fütuhatın hazineyi millete

[82] Abdullah Cevdet, Bir İlk Mektepte, İctihad, No: 177, 1726, s. 3895-6
[83] Abdullah Cevdet, Seyahat notları, İctihad No: 67, 1329, s. 1460.
[84] Abdullah Cevdet, Bir İlk Mektepte, s. 3896.
[85] Abdullah Cevdet, Mektep Alemi, Hayat Alemi, s. 52.

neye malolduğunu şimdi sormayalım. Etiketlerin değişmesinden ne çıkar? Bu kafaların içindeki bu tarz-ı rüyet ve bu tarz-ı telakki, bu şime değişmeli."[86]

İlk mekteplerimizin durumunu Avrupa medeniyet ailesinin ilk mektepleri ile karşılaştıran Abdullah Cevdet şu tespitlerde bulunmaktadır. "... Ders zamanlarını sorduk, haftada cem'an 1100 dakika oluyor. Amerika'da mekteb-i ibtidailer derslere 1500 dakika sarfediyorlar..."[87] "... Orada çocukların damarlarına demir akıtılırken, Osmanlı'da şakirtlerin damarlarına cerahat akıtılıyor, ruhlarına ilka olunan ölüm muhabbeti, meskenet, nefse itimatsızlık, hayata nefret mağlubiyettir. Nesl-i ati buralarda hazırlanıyor. Halen gayet vasi bir imparatorluk olan Türkiye imparatorluğunun maarif bütçesi bir milyon lirayı bulmuyor."[88]

Abdullah Cevdet ilk mekteplerimizle ilgili bu tespitleri yaptıktan sonra bu halleri ile bu okulların mekteb-i ibtidai değil maktel-i ibtidai"[89] olabileceğini çünkü buralarda, bu şarntlarda, bu zihniyette hocaların ellerinde çocuklarımızın hem maddeten hem de manen ölümle karşı karşıya olduklarını belirtmektedir. Abdullah Cevdet'in bu düşüncelerine katılmamak elde değil.Çünkü yaşlanmış, konuşmaya mecali kalmamış, dünyadan habersiz, tek derdi ahiret ve ölüm muhabbeti olan hocaların elinde yetişen talebelerden bir şey beklemek haksızlık olurdu.

Abdullah Cevdet, ilk mekteplerimizin maddi sıkıntılarının (bina, sıra vb) ortadan kaldırıldıktan sonra oralarda eğitim öğretim yapılırken takip edilmesini ve uygulanmasını istediği metodu şöylece özetlemektedir. "... Ruhi irsiyet, hıfzı sıhha ve dimağın fizyolojisi, terbiyevi telkin, tarihin terbiye vasıtası olarak nazardan olmak üzere muallimi alakalandıracaktır.

[86] Abdullah Cevdet, Vur! Fakat Dinle, s. 1334-6.
[87] Abdullah Cevdet, Bir ilk Mektepte, s. 3896.
[88] Abdullah Cevdet, Mektep Alemi, Hayat Alemi, s 52.
[89] Abdullah Cevdet, Mektep Alemi, Hayat Alemi, s. 49-51.

1. Beşeri ferde, nev-i beşere has ve ona lüzumlu kabiliyetlerin ahenkli bir şekilde inkişaf ettirilmesi.

2. Ferde bilhassa şahsına has görünen kabiliyetlerin, bünyenin umumi muvazenesine zarar vermeyecek ölçüde inkişaf ettirilmesi,

3. Bu muvazeneyi bozması muhtemel sevk-i tabii ve temayüllerin durdurulması ve zabt-ü rabt altına alınması.

4. Tesanüt ve istiklal hissinin telkin edilmesi.

5. Keyfi ve şahsi iradelere boyun eğme temayülünü bozarak ruhun asla süfli kılınmadan hassas kılınması.

6. Kadınların terbiyesine en az erkeklerin terbiyesine verildiği kadar ehemmiyet verilmesi...[90]

Abdullah Cevdet'e göre çocuğun ilk mektepdeki aldığı eğitim onun bütün hayatına yansıyacağı için buralarda çocukları açık düşünceye sevkedecek dini dogmalardan uzak bir şekilde yetiştirmek gerekmektedir[91]. Çünkü dini dogmalar çocuğun eğitimini bir çok yönden engellemektedir. "... Tetebbu-ı felsefeye girişmek dahi tesirat-ı muhıtiye ve telkinat-ı sakıme-i evveliye ile zihnin kamilen tağyir ve tatil edilmemiş olmasına arz-ı ihtiyaç eder...[92] diyerek çocukların dini dogmalardan uzak açık düşüncelerle beslenerek düşünmeyi ve fikir üretmeyi öğrenmelerinin altını çizmektedir.

Toplumda hedeflenen sosyal inkılabın ancak eğitimle gerçekleşebileceğini, eğitim sayesinde oluşturulacak "elite"nin yine toplum tarafından denetlenmesi gerektiğini, bu "elite"yi denetleyebilecek toplum üyelerinde eğitilmiş insanlar olması gerektiğini düşünen Abdullah Cevdet, bu sebeble toplum üyelerinin en az ilkokul mezunu olması gerektiğini yoksa bu insanların rüştleri ispat edememiş sayılıp oy bile kullanmalarına izin verilmemesini istemektedir.[93] Görüldüğü gibi Abdullah Cevdet,

---

[90] A. Djevdet Bey, De La Necessile... Paris du, s. 43-45, M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 171'den naklen.
[91] Abdullah Cevdet,Din Dersleri, İctihad, No:224 1927 s.4288
[92] Abdullah Cevdet, Fünun ve Felsefe, s. 26.
[93] Abdullah Cevdet, Makale-i Yevmiye, Hayat kadar Mutena, s. 1.

sağlıklı ve modern ortamlarda ufku geniş eğitimcilerin vereceği ilk eğitim sayesinde ülkenin en büyük problemlerinden biri olan ilk mektepler sorunu çözülüp ülkemiz geleceği için zihni ve bedeni dinamizmlerini sarfedecek gençler yetiştirilerek geleceğe güvenle bakmamız sağlanabileceği kanaatindedir.

2. Eğitimin Bireyselleştirilerek Amelileştirilmesi

Abdullah Cevdet sağlıklı bir toplum yaratmanın yolunun sağlıklı fertler yetiştirmekten geçtiğine inanan bunun içinde evvela fertlerin birer birer yetiştirilmesiyle oluşacak bir toplumun hem bilgi beceri hem de zihniyet olarak daha çabuk gelişeceği kanaatindedir. Abdullah Cevdet cemaatci eğitimi savunan eğitimcileri "... fertler yok cemiyet var diyorlar, fertleri zalim ve mazlum bir ihmale erzediyorlar" diyerek onların bu düşüncelerini tenkit ederek "fertler yok cemiyet var" demek "hücrele" yok "nesc-i uzvi" var demek gibidir. Gerçekleri doktor (müşerrih) ve naturalist gözüyle görmek lazımdır. Hücre nesc-i uzviden daha öncedir. Necs-i uzvi olmaksızın hücrenin mevcudiyeti vardır, hücresiz nesc-i uzvinin mevcudiyeti tasavvur olunamaz ve makul değildir.[94] diyerek ferd ve onun eğitimini toplum ve toplumun eğitiminden önce geldiğine işaret etmektedir.

Abdullah Cevdet, bu nokta Fransız eğitim sistemiyle Anglo-Sakson (İngiliz) eğitim sistemiyle karşılaştırarak Fransız eğitim sisteminden yetişen insanların şahsi müteşebbislikten uzak memur zihniyetli olduğu fakat İngiliz eğitim sisteminden yetişen insanların ise şahsi teşebbüse büyük önem verdiklerini ve pratik hayatta daha başarılı olduklarını dile getirmektedir. Bu konuda aynen Abdullah Cevdet gibi düşünen ve bir noktada ona ilham kaynağı olan Prens Sabahattin şöyle demektedir. "... Bugün Fransız ve İngiliz liselerinden çıkan talebeyi bilgi açısından karşılaştıracak olursak aradaki farkın büyüklüğünden elbette hayrette kalırız. İngiliz gençleri Fransızlarınkine nisbeten mekteplerinde adeta yarı cahil olarak çıkıyorlar. Halbuki ameli, pratik hayat sahnesine girince birinciler ikincilere göre ne kadar fazla bir kıymet gösteriyorlar. Bu delilleri zikretmekten maksadımız maarifin kıymetsizliğini iddia etmek değil; yalnız üstünlük

[94] Abdullah Cevdet, Türk-İslam ve Ahiret-i Medeniyesi, İctihad, No: 121, 1330, s. 382-384.

fikrinin ictimai üstünlüğü temin edemediğini, sosyal gelişmenin esas faktörü olmadığını göstermektir..."[95]

Abdullah Cevdet, Fransız eğitim sistemiyle ilgili bu kanaatlerine Emile Youtmy ve Emile Demolino etkilenerek varmıştır. Çünkü onlar Fransız eğitim sisteminin "hayat adamı" yetiştirememesinden, kendine güvenen bir insan tipi yaratamamasından şikayetciydiler ve bundan dolayı Anglo-Sokson eğitim sistemine dönmenin lüzumu üzerinde duruyorlardı.[96] Abdullah Cevdet'e göre ülkemizde Tanzimat döneminde yapılan yeniliklerin büyük bir kısmı Fransız patentli olduğu için bu durum eğitim sistemimize de yansımıştır. Abdullah Cevdet Fransızların bile kendi eğitim sistemlerini terkederek İngiliz eğitim sistemine geçtiğini ancak hala bizim Fransız eğitim sistemi ile eğitime devam ettiğimizi dolayısıyla şahsi teşebbüsten uzak memur zihniyetli insanlar yetiştirdiğimizi en kısa zamanda ferdiyetçi yapıya geçmemizi İngiltere örneğini verekek açıklamaya çalışmaktadır. "İngiltere kırkbeş milyon bağımsız devletten oluşmuştur. Her İngiliz, her halis İngiliz müstakil, müreffeh, güç sahibi bir devlettir. Müstakil mesut milletler ancak böyle müstakil ve mesut fertlerden vücuda gelebilir. Topluluk hayatından sosyal hayata geçmeye, sürülükten müstakil fertler birliğine yükselmeye mecburuz..."[97]

Abdullah Cevdet, mücadeleci, sorgulayan, tetkik eden, araştıran bir insan tipi yaratmanın yolunun ferdci bir eğitim sisteminden geçtiğini ısrarla savunmuş bu konuda İttihad ve Terakki üyeleriyle mücadele etmiştir. Onlara bugün ferdiyetçi bir yapıya sahip olan İngiliz eğitim sisteminin faziletlerinden bahsederek onlara şöyle diyor. "... siz terbiye yolunda ferdci-individualiste- mi yoksa ma'şerci -collectiviste- mi olacaksınız? İşin can damarı bu noktadadır. Albion (İngiliz) terbiye sisteminin faikiyet ve salimiyetini teslim edenlerden olduğunuza mutekidim..."[98]

---

[95] Prens Sabahattin, Türkiye Nasıl kurtulur? İstanbul 1334, s. 32.
[96] Şerif Mardin, a.g.e. s. 238.
[97] Abdullah Cevdet, Milletimizin Saadeti için Ne düşünüyorsunuz Suali Üzerine Payıtaht Gazetesine Verdiğim Cevap, İctihad, No: s. 2039.
[98] Abdullah Cevdet, Dimağ ve Mekat-ı Akliyenin Fizyolociya ve Hıfzısıhhası, İstanbul, 1335, s. 359.

Abdullah Cevdet memuriyet sevgisinin toplumda gelişmeyi engelleyici faktörlerin başında geldiğini, her şeyi devletten isteme, herşeyi devletten bekleme his ve duygusuyla yetişen insanların topluma fayda yerine zarar verdiğini belirtmektedir. "... Memuriyet perestlik" diye tercüme etmek istediğimiz "fonctionnarisme" hangi millette ifrad dereceye varmışsa o milletin istiklali verem olmuş demektir. Zira milletler fertlerin ictimaından hasıl olduğu gibi bir milletin kıymeti hakikisi olan seciye-i milliyesi de kendisini teşkil eden fertlerin kabiliyetlerine bağlıdır..."[99] diyerek toplum içinde ferdin önemini ortaya koymaktadır.

Abdullah Cevdet iyi yetiştirilmiş toplum üyelerinin okullarını bitirdikten sonra kendilerine güvenerek iş yapabileceklerini her şeyi devlet ve hükümetten bekleme yerine, almış oldukları eğitimi ameli hayata geçirerek başarılı olacaklarına inanmaktadır. "Mektepleri tufilat fabrikaisı olmaktan kurtarmak, tedrisat ve terbiyeye akılane ve makul bir istikamet ve cereyan vermek mümkündür. Darülfünundan çıkanlar, hür, cesur, nefsine güvenen olarak çıksın. diplomasını alır almaz, yeni doğan ve anasının memesine sarılan çocuk gibi Devlet Hazinesine sarılmasın. Hizmet karşılığında olsa bile Devlet Hazinesini, emmekten başka bir yaşam tarzı bulmaya gücü yetmeyen kimseler olmasın...[100] diyerek hedeflediği insan portresini çizmektedir.

Mektepleri hayat alemi ile eşdeğer gören Abdullah Cevdet, akli, ictimai cismani hayatın her manasıyla mekteplerde ortaya çıkacağını, orada tekemmül edeceğini ifade ederken mekteplerin gayelerini dahi ferdiyetçi eğitimin faydaları ile izah etmektedir." Mektepler herşeyden evvel sağlam, çevik metin insan (hayvaniyet) yetiştirmeli ve bu sağlam, çevik metin hayvanat-ı natıka ameli malumat ve kuvvetli faziletlerle donanmış insan vücuda getirmelidir. Maksad çok şey bilmek değil, hayatta mutlaka lazım olan şeyleri bilmek ve bilgileri emniyet ve cesaretle tatbik edebilmektir.

---

[99] Abdullah Cevdet, Yaşamak Korkusu, İstanbul, 1327, s. 15-17.
[100] Abdullah Cevdet, Türkiye'nin İdamı, Hükmünü Hazırlayan Şeyler, Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler, s. 2811.

Bu ise "talim"den ziyade "terbiye" işidir.[101] Abdullah Cevdet, batıda en çok etkisinde kaldığı Gustave Le Bon'un tesbitine katılarak şöyle demektedir. "... terbiye, ilmi tabiata kalb etmek sanatıdır." Talim ve Telkin ile çocuğun müdrikesine doldurulan ulum ve fezail çocukta bir sirişt (tabiat, huy) veya sernüvişt haline münkabil olmadıkça ilmi kazançların hiç birinden bir faide istihsal etmek mümkün değildir. Bu mesele adeta ilim ve seciye meselesidir. İnsanın kıymeti ilmiyle değil seciyesiyle ölçülür.[102] Bu noktai nazardan değerlendirildiğinde bizim mekteplerimizin hayat alemi yerine memat alemi gibi göründüğünü ifade eden Abdullah Cevdet biz mekteplerimizde mücadele etmek galip gelmek değil, ölmek, sürünmek, boyun eğmek, korkmak, tevekkül etmek; kendi nefsini, varlığını unutmak ve nefsine hiç itimad edememek öğretiyoruz[103] diyor ve mektepte asıl prensibin ilmi, ameli, akılane usullerle eğitim öğretim yapılması gerektiğinin altını çizerek mekteplerde istenilen neslin yetişmemesini oralarda ferdiyetçi ve ameli eğitimin yerleşmemiş olmasına bağlamaktadır.[104] Bu hususta Rumları örnek gösteren Abdullah Cevdet Rumları aldıkları ticari eğitim sayesinde dünyanın dört bir bucağında Rum tacire rastlamak mümkün iken bizim almış olduğumuz eğitimden dolayı kendi ülke topraklarımızda dahi bunu yapacak cesaretimizin ve gücümüzün olmadığını söylüyor.[105] Abdullah Cevdet toplumda hedeflenen değişimin gerçekleşebilmesi için kollektif eğitim zihniyetinin terkedilerek yerine ferdiyetci eğitim sisteminin alınmasını, okullarda talim kadar belkide onun iki misli kadar terbiyeye önem verilmesini ancak öğrenilen bilgilerin uygulanabildiği zaman bir şey ifade edebileceğini söyleyerek bu hususstaki düşüncelerini ortaya koymaktadır.

---

[101] Abdullah Cevdet, Şemsül Mekatib Mektebi, İctihad, No 120, 1330, s. 365, Abdullah Cevdet, Rum Ticaret Mektebinde İctihad, No: 109, 1330, s.165-6.
[102] Abdullah Cevdet, Şemsül Mekatib Mektebi, s. 366.
[103] Abdullah Cevdet, Mektep Alemi-Hayat Alemi, s. 50.
[104] Abdullah Cevdet, Angla-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye, İctihad, No: 211, 1926, s. 4086-4088.
[105] Abdullah Cevdet, Rum Ticaret Mektebinde, İctihat No:109 1930 s. 165-6.

3. Avrupa'ya Talebe Gönderilmesi

Abdullah Cevdet, Osmanlı Devleti'nin batıdan geri kalmasının en önemli sebebleri arasında eğitimi görmektedir. O'nun için batının şuan ulaşmış olduğu bilgi ve teknolojinin bir an evvel ülkemize aktarılması gerekmektedir. Bilgi ve teknoloji aktarımı Avrupa'da yayınlanan eserlerin çevirisiyle olabileceği gibi, bilim adamlarının ülkemize davet edilmesiyle veya öğrencilerimizi Avrupa'ya göndererek orada ilim ve irfan tahsil etmeleriyle olabilecektir. Abdullah Cevdet'e göre bunlardan en sağlıklısı Avrupa'ya öğrenci göndermektir. Çünkü orada öğrencilerimiz bazı şeyleri yerinde görme ve öğrenme imkanı bulacak dönüşte o birikimleriyle ülkemize ışık saçacaklardır.

Abdullah Cevdet, talebelerimizin Avrupa'ya gönderilmesi hususunda müslümanlara seslenir "... müslüman gardaşlarım! Zaman cehalet ve taassup, cahilena zamanı değildir. Zamanımız, ulum, fünun, teali zamanıdır. Kardaşlarım! (Hel yestevi ellezine yalemune vellezine layalemun) diyen Allah bizim ve bütün kainatın Allahımız değilmidir? Bu ayet-i şerifenin manısı şudur. (Alim ile cahiller hiç müsavi olur mu?) içinizden zengin olanlar evlatlarını Avrupa'nın Paris, Berlin, Londra gibi payitahtlarına göndersinler..."[106] diyerek oralarda ulum ve sanayiye mahsus mekteplerde ilim ve irfan tahsil ederek ülkemize dönmelerini talep etmektedir.

Abdullah Cevdet Avrupa'ya talebe gönderilmesinin gerekçesini ve sağlayacağı faydayı Japonya örneğini vererek izah etmeye çalışır ve şöyle der. "... 1840 tarihlerinde Japonya'ya Avrupa bir tokat attı. Fakat bu tokat üzerine Japonya Avrupa'ya gözünü ve kalbini kapamadı. Bu darbenin hangi pazulardan ve hangi sebeb ve kevvetlerle geldiğini anlamaya koyuldu. Ve inanılması kolay olmayan bir miktarda yani defaten 20.000 evladını Avrupa'ya tahsile, tedkike gönderdi. Fakat bu 20.000 genç Japon'un ikmal-i tahsil ve tedkik ile Japonya'ya avdeti "Şemsi Tali

[106] Abdullah Cevdet, Uyanınız! Uyanınız! s. 28.

İmparatorluğu'nu" ihya etti. Bu genç ve münevver Japonların hiç biri Victor Hugo'ya, "Lord Byron"a "aleyhillane" demedi. Hatta ilk defa Japonya limanını bombarduman eden amirali bile hürmetle yad ettiler.[107] Fakat bizim Avrupa'dan bir değil bin tokat yememize rağmen akıllanmıyorsak kabahat Avrupa'nın mı yoksa bizim bal kabağı kafalarımızın mı?[108] diye soran Abdullah Cevdet Japonların çok çabuk uyandığını batı bilim ve teknolojisini en kısa yoldan memleketlerine naklettiklerini bizim ise hala batıdan gelen herşeye gözlerimizi kapamakla karşı koyabileceğimizi zannettiğimizi ifade ediyor.

Abdullah Cevdet, Osmanlı İmparatorluğunda geri kalmışlığın farkedilip Sultan Mahmud ve Mehmet Ali Paşa tarıfından bilgi aktarımının başlatıldığını "... memleketlerine Avrupa'dan muallim getirttiler ve tahsil-u ulum için Avrupa'ya gençler gönderdiler: Garbın teşkilatını şayan-ı ittihaz buldular..."[109] şeklinde ifade etmektedir. Abdullah Cevdet Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin sadece ilim tahsil etmekle kalmamasını bir veya birkaç tane yabancı dil öğrenmelerini hiç olmazsa gittikleri ülkelerin yabancı dillerini öğrenmelerini tavsiye eder. "... Birbirinizin lisanlarını öğrenin, ecnebi lisanlarını, Fransız, Alman, İngiliz lisanlarından hiç olmassa birini behemahal evladınıza öğretin. "Kim ki okursa Farisi gider dininin yarısı" diyen dangalaklar halt etmiş...[110] O İslam dinin ilim almayı hiç bir şekilde engellemediğini bilakis tavsiye ettiğini söyleyerek Avrupa'ya talebe göndermemizi dinimizin dahi desteklediğini ortaya koymaya çalışır. "... Bir din ki "utlubul ilme minel mehdi ilellahd, utlubul ilme velev bissin, el hikmetü dalletül mü'min eynama vecedeha iltekatha" yani "beşikten mezara kadar tahsil-i ulum et, ulum ve fununu Çin'de bile olsa tahsil için Çin'e kadar git, hikmet mü'minin kaybolmuş malıdır nerede bulursa alır" der. Saliklerinin "adam sen de! Şimdi yaşım otuzu tecavüz etti, tahsil-i ilim etmek zamanım geçti" diyerek cihel ve hüsran içinde kalmaya ne hakları vardır? Yahut kasabamızda

---

[107] Abdullah Cevdet, Şime-i Muhabbet, s. 1982, Abdullah Cevdet, Bir Hutbe Hemşehriyerime, Mısır 1909, s. 8-9, Abdullah Cevdet, Yaşamak korkusu, s. 17-20.
[108] Abdullah Cevdet, Şime-i Muhabbet, s. 1983.
[109] Abdullah Cevdet, "Tekmile" s. 700.
[110] Abdullah Cevdet, Bir Hutbe Hemşehrilerime, s. 10.

mükemmel mektep yok, vilayet merkezine yahut, İstanbul'a veyahut Avrupa'ya, Amerika'ya kadar kim gidecek demeye, yahut bir ilm-i müfidi, bir ihtira-i nafii frenk sözü, frenk icadı diyerek istihfaf etmeye nasıl cüretleri olabilir?[111] Görüldüğü gibi burada Abdullah Cevdet toplumsal bir problemimize parmak basmakta ve dinimizin her zaman ilim ve irfandan yana olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

Abdullah Cevdet'le birlikte Avrupa'ya talebe gönderilmesini savunan Celal Nuri, bu konuda biraz daha temkinli olmasına rağmen Pren Sabahattin olayı teşebbüs-i şahsi fikirleri çerçevesinde değerlendirir. Avrupa'ya talebe gönderilmesi ve bilim ve teknolojinin nakli açısından büyük önem taşımaktadır. İmkanı olan bütün vatandaşlarımız Avrupa'ya ilim tahsil ve tedkik etmeye gitmeli ve ülkemizin gelişmesine katkıdar bulunmalıdır.

4. Eğitim ve Öğretimin Birleştirilmesi (Tevhid-i Tedrisat)

Abdullah Cevdet bugünkü Avrupa medeniyetinin oluşmasının altında kadın-erkek işbirliğinin yattığına inanıyordu. Çünkü bu iki cinsten birini toplumdan tard etmek o toplumun ida hükmünü vermek gibidir. Nitekim Osmanlı toplumunda kadının toplumun dışına itilmesi bugünkü geri kalmışlığımızın başlıca sebebleri arasındadır. O, bu geri kalmışlığın önüne geçilmesi için iki cinsin bir arada eğitilmesi ve birbirini çok iyi tanıması gerektiğinin altını çizerek şöyle der. "İki cinsi birbirinden ayrı tutmak, biri birine göstermemek kadar ahmak ve gayri tabii bid'at tasavvur olunamaz..."[112]

Abdullah Cevdet kadın ve erkeklerin birbirlerinden ayrı eğitilmesinin ve birbirlerini tanımayarak yetişmelerinin birbirleri hakkında olumsuz kanaatlerin oluşmasına neden olduğunu belirterek bu acımasız tavrın önüne geçilmesini "... geçengün askeri ve leyli bir mekteb-i ali müdürü olan bir dostum bana sordu: Talebe sırasında bu menfur temayülü izale için psikolocian bir tedbiriniz varmı? dedi. Cevaben

[111] Abdullah Cevdet, Cihan-ı İslam'a Dair, s. 762.
[112] Abdullah Cevdet, Müşterek Terbiye, Tevhid-i Tedrisat, İctihad No: 168, 1924, s. 3400.

yalnız bir çare vardır: Erkekleri, hanım kızlarla, erkek arkadaşlarıyla görüşürcesine görüşebilmelerini temin etmek..."[113] sözleriyle efade etmektedir.

Abdullah Cevdet müşterek terbiyenin ve müşterek çalışmanın insana hiçbir menfi yönünün olmadığını bilakis faydalarının olduğunu çeşitli vesilelerle Avrupa'da bulunduğu sırada kadınlarla birlikte çalıştığını ve hiçbir olumsuz durumun olmadığını ifade ederek şöyle demektedir. "... Viyana'da, Paris'te, Cenevre'de darulfünunlarda kliniklerde, labaratuvarlarda, hanım kızlar ve delikanlılar hep beraber çalıştık. Dermayan olunan mahzura dair bir vakıaya şahit olmadım..."[114] Abdullah Cevdet Avrupa'nın "kadın-erkek" fobisini aştığını her ikisini insanlığın ve toplumun bir parçası olarak gördüğünü, bizimde Avrupa medeniyet alemine girebilmemiz için bu ve bu tür bidatlardan kurtularak, en kısa zamanda terbiye-i müştereke'ye geçilmesini bunun için en uygun zamanın (Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş dönemi) şimdi olduğunu belirtmektedir. "... Terbiye-i müştereke usulü kati suretle tesis edilmeli ve bunun için bundan daha muvafik zaman olamaz... Türk halkının mutaassıp ve mürteci olmadığını Mustafa Kemal Paşa'nın dehakâr gözleri herkesten evvel gördü... Terbiye-i müşterekeyi te'sisde tereddüt etmek büyük bir ziyan olur. Vasıf Bey'de titreyen ve bir kere tuttuğunu bırakan bir el görmüyorum. Vasıf Bey için bu saha-i ictihad da firar olsa olsa ileriye doğru bir hücum şeklinde olabilir..."[115]

Abdullah Cevdet toplumdaki sosyal gelişmenin temelinde kadın-erkek işbirliğinin yattığını ve işbirliğinin de temellerinin müşterek eğitim yoluyla atılabileceğini ifade ederek en kısa süre içinde müşterek terbiyeye geçilmesinin altını çizmektedir.

[113] Abdullah Cevdet, Müşterek Terbiye, Tevhid-i Tedrisat, s. 3400.
[114] Abdullah Cevdet, A.g.m. s. 3400.
[115] Abdullah Cevdet, A.g.m. s. 3401.

5. Medreselerin Durumu

Abdullah Cevdet, toplumdaki sosyal inkılabın gerçekleşmesinde eğitime büyük önem vermektedir. Bu noktada Osmanlı eğitim sisteminin mihenk şatlarından biri olan Medreseler, medreselerin durumu ve medreselerde yapılması gereken değişiklikler hakkında da düşüncelerini belirtmektedir. Osmanlı eğitim sisteminde mümtaz yeri olan medreselerin zamanla dejenerasyona uğrayarak amaçlarından sapmaları ve hatta toplumu eğitme değil uyutma mekanları haline gelen medreselerimizi Avrupa'daki medreselerle karşılaştırarak aradaki farkı ortaya koymaya çalışmaktadır.

Abdullah Cevdet, Avrupa medreselerinde incillerin, tevratların tetkiki, fikhın yanında Avrupa kanunlarının tamamı ve akli ilimler takip olunurken ve bütün talebe Hegel'i, Kant'ı, Darwin'i Dozy'i August Comte'u -kafir olmaksızın- okuyup incelerken ve muhtelif eserler, hıfzısıhha dersleri medreselerde önemli mevkileri işgal ediyorken, bizde ise öğretimin yalnızca din ilimleri üzerine kurularak hatta bununda fikir hürriyetine izin verilmeksizin menkulatla yapıldığını ifade ederek bunun yanında Avrupa medreselerinde öğrenim gören talebelerin bir kaç yabancı dil öğrenirken, bizde ise bırakın başka lisanları Arapça'yı bile yıllarca doğru dürüst öğrenemediğini ve hatta medreselerin Arapça öğretmekle vakit geçirilen bir kurum haline geldiğini söylemektedir.[116]

Abdullah Cevdet, Avrupa medreseleri ile Osmanlı medreselerini karşılaştırırken medreselerimizin iç açıcı olmayan durumunu ortaya koyarken de bunun sorumluları olarakda ilim adamlarını görmektedir.[117] Abdullah Cevdet, İslam alimi olarak bilinen kişilerin bugüne kadar hep hurafelerle vakit geçirdiğini ayetleri dahi yanlış anladıklarını, bunun sonucu olarak da müslümanlığı sadece Ahmed, Mehmet gibi isimlerde İslam'ı da sadece namaz ve oruçtan ibaret olarak anladıklarını ve şekilcilikle

[116] Abdullah Cevdet, Ama Uçurum Ben, s. 1736.
[117] Abdullah Cevdet, Cihan-ı İslam'a Dair, s. 763.

uğraştıklarını ifade ediyor.[118] Alimlerin bu zihniyet ve davranışlarıyla Osmanlı toplununun gelişmesine katkıda bulunmak bir yana hatta gerilememizin başlıca sebebleri arasındadır diyerek İslam dininin bir modernizasyona ihtiyacı olduğunu bununda yapılması için İslam dünyasına bir Luther'in gerekli olduğunu ifader eder.[119] Abdullah Cevdet İslam alimlerinin fünun-ı cedideden sarfi nazar ettiğini bunun sonucu olarak da fünun-ı cedidenin İslam ülemasından sarfinazar ettiğini dikkat çekerek artık sadece cami kürsülerinden verilecek vaazlarla bu işlerin yapılhamayacağını kitapların, gazetelerin, dergilerin de bu rolü üstendiklerini söylemektedir.[120] Abdullah Cevdet medreselerimizden mezun olan şahısların bu milletin yarasına merhem olabilecek şekilde yetişmediğini hatta merhem olmak bir yana yaralarını kangrene çevireceklerini hayatında iz bırakan bir tecrübesiyle ortaya koymaya çalışmaktadır. "... Mekteb-i Nüvvab müdavimlerinden bulunan Mehmed Ali Efendi isminde ve yaklaşık 35-40 yaşlarında biri elinde sarı kağıda matbu bir kitabın sahifesi olduğu halde birisi sabah karyolamın yanına geldi. Bana hitaben: Hoca efendi! Siz hakim bir zatsınız. Size bir şey soracağım. Halebi merhum kitabının Adab-ı istinca bahsinde "kemik ve tezek ile istinca etmeyiniz. Çünkü kemik ve tezek taife-i cinden olan mü'min kardaşlarımızın gıdasıdır, diyor. Bunun hikmeti ile ilgili ne düşünüyorsunuz? diye sordu. Ben böyle bir soru karşısında büyük bir hayrete düşmeksizin doğrusu biraz "homurtulu" bir cevap verdim. Fakat ondokuz seneden beri "tahsil-i ilm-i şerif" ile meşgul olmuş olan bedbaht Mehmed Ali Efendi'nin hepimize hisse çıkaran bedbahtlığına yandım...[121] Gerçektende bu sorulan soru o dönemde medreselerimizin ve tahsil ettikleri ilimleri hakkında fikir vermesi açısından ilginçtir.

Abdullah Cevdet'e göre Avrupa bugün güçlü kuvvetli ve modern bir yapıya kavuşmuş ise bunu medreselerine borçludur. Çünkü Avrupa Medreseleri Darülfünunlarda yapılanlara hiç bir zaman muhalif olmamış, onları desteklemiş, onların elde ettikleri bilgi ve bulguları programlarına koyarak nakli ilimlerin açıklanmasında

[118] Abdullah Cevdet, Cihan-ı İslam'a dair, s. 765-6.
[119] Abdullah Cevdet, Tekmile, s. 721.
[120] Abdullah Cevdet, A.g.m. s. 720.
[121] Abdullah Cevdet, Softalığı Dair, İctihad no: 60, 1329, s. 1304-5.

akli ilimlerden istifade etmişlerdir.[122] Görüldüğü gibi Avrupa'da akli ilimlerle nakli ilimler bir bir hedef için koşarlarken bizde ise tamamen farklı bir seyir takip etmiştir.

Abdullah Cevdet medreselerde hocalık yapan softaların toplumdaki sosyal konumlarının yükseltilmesini ve gerçek konumlarına kavuşmasını isteyerek şöyle demektedir. "... istediğimiz şunlardır! Avamın sarıklı olmaması, sarıklının avamdan olmaması, müslümünları sevkettikleri yolun ikiye ayrılmayıp yalnız bir noktaya yani faal ve münevver itikada, refah ve servete, hürriyete, fazilete, kuvvete, izzete, istiklale, münteha olmasıdır. Eğer bunları istemek küfür ise kafir olmakla iftihar ediyorum ve bu yüzden gelecek itab ve ikaba göğsümü gererim..."[123]

Medreselerde eğitim öğretim yapan hocalar ve talebelerin her yönden iyi yetişmiş, akli ve nakli ilimleri çok iyi hazmetmiş kailer olması gerektiği üzerinde duran Abdullah Cevdet, "... Softalar hepimiz gibi bu vatanın evlatlarıdırlar. Bunlar çürümekte ve çürütmektedirler. Bunu görebilen gözlere malik her vatandaş onları çürümekten ve çürütmekten men vazifesini terk edemez. "Biz intihar edeceğiz biz kendi hayatımızın mutasarrıfiyız" demekle kurtulamazlar. Biz onların ölümden tahlıs ve öldürmekten men edilmelerini mutlaka isteriz..."[124] diyerek softaların ülke için önemlerini şu sözleri ile sürdürüyor, "... biz softaları ilga değil ala etmek istiyoruz. Fakat biz ala edilmek istemeyiz dedikleri halde a'la edeceğiz. Çünkü bu milletin suret-i mutlak bütün kanaat ve vicdanımla söylüyorum, tahlis ve alası bu sınıfin tahlis ve alasına bağlıdır... Biz vatanımızın umumi vatandaşları için nur ve hayat istiyoruz. Her çürük çürütür. Biz herkes için sağlamlık irfan temenni ediyoruz. Bunlar günah mı? Bunlar günahsa günah görenlerin nazarında günahkar olmaya razıyız. Onların gözlerini ve özlerini tedavi etmekteki ısrarımızdan feragat ettiğimiz gün en büyük günahı işlemiş oluruz..."[125]

---

[122] Abdullah Cevdet, Ama, Uçurum, Bey, s. 1736.
[123] Abdullah Cevdet, Softalığıa Dair, s. 1304-1305.
[124] Abdullah Cevdet, Softalağa Dair, s. 1303.
[125] Abdullah Cevdet, Softaperverlik mi Softakerizlik mi? No: 99., 1330, s. 2231.

Abdullah Cevdet din adamlarının toplumun eğitilmesinde büyük rol oynadıklarını belirterek "bir milletin her ferdi için mektepten çıkmak nasip olmaz. Fakat bir milletin her ferdi, köyünün, rahibi, imamı ile münasebette bulunur. Mektep yüzü görmemiş adamlar yüzlerce ve binlerce bulunabildiği halde cami, kilise havra, hülasa-i kelam bir ma'med görmemiş adam pek az bulunur. Bence medreseler yani sınıf-ı ruhani yetiştirecek mektepler mekteb-i harbiye kadar elzem, mekteb-i tıbbıye kadar lazımdır...[126] diyerek bu ruhanilerin sahip olması gereken özellikleri de şöyle sıralamaktadır. "... hiç bir devlet her kasabada bir darülfünun yapacak kadar zengin değildir. Hiç bir devlet her köyde bir hakim, bir tabib bir kimyager, bir ilm-i ziraat muallimi, bir iktisat hocası, bulundurmaya muktedir değildir. Fakat her kasabada, her köyde münevver ve nevvar bir imam efendi, bir rahip efendi, bir tabir-i umumi ile bir ruhani bulundurabilir ve muhterem kafi derecede haiz olabilir...[127] Görüldüğü gibi Abdullah Cevdet'in tabiri ile "ruhani" fizik, kimya, tıb, hukuk, zaraat, iktisat gibi ilimleri kati derecede bilmesi gerekmektedir. Köyün imamı önderi durumundaki bu kişi köyde, kasabada ortaya çıkabilecek problemlere çözüm üretebilecek nitelikte olması gerekmektedir. Doğal olarak biz buradan Abdullah Cevdet'in meddeselerde dini derslerin yanında hangi derslerin okutulmasını istediğini çıkarmamız mümkündür.

Abdullah Cevdet, medreselerin durumları ve programlarının moderneştirilmesi ve günümüz problemlerine çözüm üretebilecek bir yapıya kavuşturulması için en kısa zamanda ıslah edilmesi üzerinde durmasına rağmen bu süre zarfında medreselerde ve uygulanan programlarda hiç bir değişiklik ve yenilik göremeyince " medreselerin varlığı yokluğundan daha zararlıdır", anlayışıyla kapatılıp yerlerine Ecole Poly Technique tarzında yüksek mektepler vücuda getirilmesini istemiştir.[128] Bu konuda Abdullah Cevdet'e tam destek veren Kılıçzade Hakkı Bey'in yanında Abdullah Cevdet'e karşı çıkararak medreselerin ıslah edilmesi fikrini Celal Nuri, Satı Bey, Hüseyin Cahid ısrarla savunmuşlardır.[129]

---

[126] Abdullah Cevdet, Softalığı Dair, s. 1306.
[127] Abdullah Cevdet, Ama, Uçurum, Ben, s. 1736.
[128] Abdullah Cevdet, Tekmile, s. 719, Abdullah Cevdet, Ama, Uçurum Bey, s. 1735.
[129] Celal Nuri, İttihad-ı İslam, İstanbul 1331, s. 321.

6. Eğitimle İlgili Diğer Düşünceleri

Abdullah Cevdet'in eğitim hususunda üzerinde durduğu hususlar arasında öğretmenler ve öğretmen mektepleri, yüksek öğretim kurumlarının ıslahı, özellikle ileride ülkemizi yönetmeye talib olacak şehzadelerin eğitim ve öğretimidir.

Abdullah Cevdet ülkede gerçekleştirilmesini istediği sosyal inkılabın temelinde eğitim yattığını bu eğitim için sağlıklı mektepler gerektiğini ancak bu sağlıklı mekteplerde hizmet verecek sağlıklı (ilmen, zihnen, fikren dini dogmalardan uzak yetişmiş) öğretmenlere ihtiyaç olduğunu ısrarla belirtmiştir. Abdullah Cevdet öğretmenleri "manevi ordu" olarak nitelendirmiş evvela bu öğretmenlerin en iyi şekilde yetiştirilmesi gereğinin üzerinde durmuştur.[130] Abdullah Cevdet, çocuklarımızın kaliteli eğitimcilerin ellerinde iyi bir şekilde yetişeceğini belirterek "... kendisine nur verilmeyenden nur istemeye hakkımız yoktur..."[131] diyerek öğretmenlerin yetiştirilmesine verilmesi gereken önemi belirtmektedir.

Abdullah Cevdet artık eğitimcilerimizin, sarıklı, sakallı, cübbeli ve seksen yaşın üzerinde olmamasını bu tip ve zihniyetteki insanların çocuklarımıza ölümden başka bir şey aşılamadıklarını, eğitimcilerin modern görünümlü genç, dinamik ve çok iyi yetişmiş olmasını ancak bu ve bu şekildeki eğitimcilerle istenilen hedefe varılabileceğini ısrarla savunarak öğretmenlerimizin, doktorlarımızın, mühendislerimizin yetişeceği yüksek öğretim kurumlarınında en çabuk yoldan ıslah edilmesinin gereği üzerinde durmuştur.

Abdullah Cevdet, darülfünunlarda takib edilen programları eleştirerek bizim darülfününlarda verdiğimiz dersleri Bulgarlar Rüşdiyelerde veriyor der ve bunu düzeltmenin yolununda Maarif Nazareti'nin izleyeceği istikrarlı bir programla

---

[130] Abdullah Cevdet, Por Arthur Fatihi'nin İstanbul'u Ziyareti Münasebetiyle, İctihd No: 27, 1327, s. 781.
[131] Abdullah Cevdet, Vurl Fakat Dinle, s. 1336.

gerçekleşebileceğini düşünmektedir.[132] Abdullah Cevdet, talebelere ilk mektepten başlayarak darülfünunlara kadar terbiye ve tedrisatta akılcı bir metdod takip edilmesini savunmuş ve ilk eğitimden itibaren memur yetiştirmeye yönelik eğitimden ziyade Darulfununlarda kendine güvenen, kişilikli, insanlar yetiştirilmesini, bu insanların da okullarından mezun olduktan sonra devletin kapısına gitmekten ziyade kendi başlarına ayakta durabilme gücüne eriştirilmesini, istemekte ve bugün dahi Avrupa'da uygulanan sistemin bu olduğunun altını çizmektedir.[133] O darulfünunlarda takibedilen programın ve yetiştirdiğimiz elemanların ancak Avrupa standartlarında olduğu zaman toplumun istenilen hedefe ulaşılabileceğini belirterek ileride bizi yönetmeye talip olacak şehzadelerinde en üst düzende eğitim görmesinin gereğine işaret etmektedir.

Toplumdaki huzur ve refahın sağlanmasında yönetiminde büyük etkisi olduğuna inanan Abdullah Cevdet, iyi yönetimin de iyi yöneticiler sayesinde olacağını, iyi yöneticilerinde iyi bir eğitimden sora yetişeceğini belirterek şehzadelerin eğitimine ve öğretimine büyük önem verilmesini istemektedir.[134] O şehzadelerin günümüzde ülkeyi idare edebilecek bir düzeyde eğitilmediklerini "... bu hanedan-ı Osmaninin - bugünkü şehzadeleri içinde hiç bir ferd yoktur ki ihtiyaç ve iktizayı zamana göre umur-ı ibadullaha riyaset ederek menafii vatan ve milleti temin ve muhafaza edecek bir terbiye ve talim görmüş olsun. Bunların cümlesi çerkes cariyelerinden esirlerinden doğmuş, esire südüyle beslenmiş, halleri müstağni-i izah olan betbaht harem ağalarının ellerinde büyümüştür..."[135] diyerek izah etmeye çalışmaktadır. Yine o şehzadelerin eğitim durumlarını "Mahkeme-i Kübra" adlı eserinde konuşturduğu Sultan Abdülaziz'in ağzından şöyle ifade etmektedir. "... Bir Osmanlı padişahına elzem vukuf ve malumattan bihaber idim..."[136]

---

[132] Abdullah Cevdet, Türkiye'nin İdam hükmünü Hazırlayan Şeyler dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler, s. 2809-10.
[133] Abdullah Cevdet, Türkiye'nin İdam Hükmünü Hazıryalan Şeyler, Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler, s. 2811.
[134] Abdullah Cevdet, Teselsül-i Saltanat Meselesi, s. 89.
[135] Abdullah Cevdet, Teselsül-i Saltanat meselesi. s. 88.
[136] Abdullah Cevdet, Mahkeme-i Kübra, s. 22.

Abdullah Cevdet şehzadelerin diğer tüm talebelerin aldığı eğitim ve öğretimi olması gerektiğini ve bunun yanında ayrıca diğer talebelere lazım olmayan sadece ve sadece şehzadeler için lüzumlu olan bilgileride almaları gerektiğini ancak ilmen, zihnen, fikren gelişmiş kişilerin yöneteceği ülkelerin gelişebileceğinin altını ısrarla çizmektedir.[137]

h) Abdullah Cevdet'in Atatürk ve Türk İnkılabına Bakışı

Abdullah Cevdet, I. Dünya savaşından sonra Osmanlı Devleti'nin yıkılması, ondan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti ve onun kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'ü kendisinin yıllardan beri ümitle beklediği bir lider olarak görmektedir. Mustafa Kelam Atatürk'e olan hayranlığını kelimelerin ifade edemeyeceğini belirten Abdullah Cevdet şöyle demektedir. "... Mustafa Kemal Paşa hakkında duyduğum hayraniyet ve takdiri yazmaya ne imkan-ı tam var ne de lüzum-ı kat'i: O kendi hayatına münevver, azim ve iradesiyle bir kaside yazmıştır ki asırlarca mevzu-ı hayraniyet olacaktır. Yapılması herkese güç görünen bir şeyi yapmak eser-i hünerdir; fakat yapılması herkese muhal görünen bir şeyi yapmak eser-i dehadır. Mustafa Kemal'in bütün evsafiyle bir deha olduğunda şüphe yoktur... Güzel söyleyenler çoktur; fakat söylediklerini yapanlar azdır. O ekseriya söylemeden evvel yapan, sonra söyleyen bir hatiptir..."[138]

Abdullah Cevdet, Mustafa Kemal Atatürk'ün milletimizi hem siyasi esaretten hem de fikri esaretten kurtardığını onunla birlikte Türk milletinin kaderinin değiştiğini Mustafa Kemal, milletin cismini ve canını kurtarmak burcuna hamil oldu. Bu ne muazzam burçtur. Bugünün peygamberi Mustafa Kemal'dir. Millete zincirler imal, cehennemler inşa eden zebaniler tasvir eden ressamzadeler değildir... Mustafa Kemal'siz biz Semerkand, Taşkend, dereke-i sefaletine düşecektik. Hükümet-i

---

[137] Abdullah Cevdet, Veliahd-ı Saltanat-ı Osmaniye Devletlü Nacebetlü Yusuf İzzeddin Efendi Hazretleriyle Mülakat, s. 1758.
[138] Abdullah Cevdet, Dumlupınar, Gazi Mustafa Kemal Paşa, İctihad No: 170, 1924, s. 3429.

diniyenin bize gösterebileceği yolun menbaası bu idi. Bu mendeni ve asri peygamber bir nübüvvet-i akliye ile gelir. Onu gönderen sema değildir. Onu gönderen Türk kavminin edvar-ı ibtidaiyyede ruhunun ilk meyl-i perestijini güneşe göstermiş olan asıl Türk, uşak, köle kalmaya istidadsızlığın efendi olmaya liyakat ve azminin mevlüdüdür..."[139] diyerek ifade etmektedir.

Abdullah Cevdet, Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı inkılabları büyük bir kararlılıkla desteklemiş bu yapmış olduğu inkılablardan dolayı onu takdir etmiştir. Abdullah Cevdet saltanatın kaldırılması ile ilgili olarak şu ifadelere yer vermektedir. "... Kizb üzerine, ifal üzerine, hırs-ı istibdad üzerine kurulu hilafet müessesesi mukavadan yapılmış bir bina gibi hak ile yeksan oluyor... Altıyüz senedenberi unumuyetle sefahat,istibdat,cinayet,hususat-ı şehvaniye ocağı olan,saltanat hırsı ile öz evladını, kırk yaşına gelmiş aslan gibi evladını kendi gözü önünde celladlara boğduran, beş kardeşi bir günde parçalatan memsuhalar ocağı bir zulüm ve fesad müessesesinden Türkiye tathir etmek istiyor..."[140]

Abdullah Cevdet Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı inkılabların belki halkın bir kısmının hoşuna gitmeyebileceğini ancak onun halkın hoşuna gitmek gibi bir düşüncesinin olmadığını "... muhterem başvekilimizin icabat-ı ilmiye ve fenniye istilzam ediyorsa avamın hoşuna gitmese bile onu istizam etmek idare adamları için bir vazifedir! sözü bizce belağ-ı mübeyyindir... Yirmi seneden beri biz halkın hoşuna gitmeyi değil, işine gitmeyi istihdat etmeliyiz der dururuz..."[141] diyerek net bir şekilde ortaya koymaya çalışır.

Abdullah Cevdet, Teşkilat-ı Esasiye'nin değişmesini ve özellikle medeni kanunun kabul edilmesini ısrarla desteklemiş bunlar için bu zamandan daha uygun bir zamanın olamayacağını savunmuştur. "... Kanunlarınız ve bilhassa "Teşkilat-ı Esasiye kanunu" temizlenmeli, imar, amel, istihsal, bizim fikri ve medeni ekanim-i selasemiz

[139] Abdullah Cevdet, Daima Daha İleri Daha Yüksek, İctihad, No: 188, 1725, s. 3706.
[140] Abdullah Cevdet, Mustafa Kemal Paşa ve İlga-i Esaret, İctihad No: 187, 1925, s. 3708.

olmalı. Latin harfleri kat'i bir azm ile mutlaka kabul olunmalıdır, olunacaktır. Beyhude vakit geçmesin! İçimizde okuyup yazmak bilmeyen kimse bulunmayacak; hersene laakal iki bin güzide Türk genci Amerika'nın Avrupa'nın daru's-sanayilerinde, fabrikalarında, darulfununlarında, sanayi, ziraat, ticaret... mekteplerinde tahsilde bulunacak; Türkiye vatandaşlarının ferde kıymeti ictimaiyeleri yükselecek...[142] "... Birden ziyadeli zevceli ailelerle, Avrupa aile medeniyetine giremezdik. Hile-i şeriyeli kanunlarla mütemeddin Avrupa mahkemeleri sırasında bir adliye gösteremezdik... kadını cemiyetten tamamen ayrı tutan mesturiyet denilen bir bidat-ı gayr-ı diniye ile mütemeddin cemiyetler arasında mevki alamazdık..."[143]

Abdullah Cevdet, özellikle fikir hürriyetinin sağlanmasından sonra dini konularda da düşüncelerini özgürce ifade etme olanağı bulmuş, eleştirilerinin dozunu arttırmıştır. "... Müslüman şarkın bu sukut ve hüsranında diğer amillerin de bulunduğunu bilmez değiliz. Fakat bu amillerden hiçbiri telakki-i meş'umuyla dini amiller kadar kudret-i tenzil ve tahribe malik değildir. Din telakkisi tenzil yerine ilave tahribe bedel tamir edici bir seciye ve kudret iktisab etmedikçe ve tadını değiştirmedikçe ardını şarkda anmak mühlik olmakda devam edecektir. Binaenaleyh Türk menba-ı nuru Türk'e hurafeden münezzeh yeni bir hakime-i vicdan yaratmaya davetlidir..."[144]

Abdullah Cevdet ibadetleri herkesin kendi dilinde yapması gerektiğini bununla ilgili olarak Türkçe ibadet yapmayı tavsiye eden imam Muhammed Cemal Efendi'ye övgüler yağdırarak şöyle der: "... Türk'ün beklediği geldi ve nur kılıcıyla zulmetleri deldi. İctihad aile-i fikriyesinden ve Ayasofya dersamillerinden Göztepe imamı Muhammed Cemal Efendi'nin bir mevizasında söylediği vechle dini kapitülasyonlardan da kurtulmamız lazımdır. Millet bu esareti de yok etmek istiyor. Türk Tengrisine ana diliyle hitap edecek, Allah yalnız Arapça bilmez, Türkçe'de bilir, o polilugattır, yani ne

---

[141] Abdullah Cevdet, Yolumuz Aydınlandı, İctihad No: 182, s. 1925, s. 3621.
[142] Abdullah Cevdet, Dumlupınar, Gazi Mustafa Kemal Paşa, s. 3431.
[143] Abdullah Cevdet, İctihadın Yirmidördüncü Sene-i Devriyesi, İctihad, no: 259, 1928, s. 4999.
[144] Abdullah Cevdet, Din ve Terbiye-i Vicdaniye, İctihad, No: 197, 1926, 3863.

kadar millet yaratmışsa cümlesinin dillerini bilir ve bu lisanlarla tekellüm eder ve her millete kendi lisanıyla söyler. Arapça'nın bir kelimesini anlamayan Türk'e, Fars'a, Fransız'a, Alman'a, İlh. Arapça hitab etmenin abes olduğu meydandadır. Göztepe imamı Muhammed Cemaleddin Efendi ilk defa ibadette Türk lisanını kullanmış olmak şerefini kazanmıştır. Bunu da milletin ilhamı ile yapmıştır. Millet tengrisiyle bila-istiklal münasebete girmek istemiştir. Artık kmanasını anlamadığı kelimelerle Tengrisine hitab etmenin manasızlığını anlamıştır...[145]

Türk inkılablarını bütün içtenliğiyle destekleyen ve yıllardan beri bu inkılabların yapılması için mücadele ettiğini belirten Abdullah Cevdet yapılan bu yeniliklerle tüm arzularına kavuşmuş gibidir. "... Otuz seneden beri istediğimiz, yolunda hayli şehit verdiğimiz, hayli ceriha aldığımız fütuhat-ı fikriye ve medeniyenin huzur-ı inkişafindayız. Müttehid ve Terakkiperver olmaları tabii olan münevverler için, rasinde Mustafa Kemal Paşa bulunan Cumhuriyet-i ahdiyenin en fiyaz ve müsait bir devre mebde olacağı kanaatindeyiz... Abdullah Cevdet Bey'in senelerden beri "din"in "dünya" işlerine müdahalesine karşı isyan etmiş, bu fikrini neşr etmek için yazı yazmış, türlü türlü cezalara muaruz kalmış, mahkemelere düşmüş ve mahkum olmuş bir muharrirdir...[146] diyerek laiklik ilkesinin sinyallerini vermektedir.

ı) Abdullah Cevdet'in Batılılaşma İle İlgili Diğer Düşünceleri

Abdullah Cevdet, eserlerinin tümü gözönüne alındığında, çeviri, derleme, makale ve kitaplarının eğitim reformu tasarılarından, beynin işlevlerine, felsefe tartışmalarından sembolist şiirlere ve Shakespeare çevirilerine değin birbiriyle ilişkisiz görünen pek çok konuyu kapsadıkları görülmektedir.[147] Onun şiir kitaplarının dahi Hugo, Goethe, Ömer Hayyam gibi düşünürlerin çeşitli fikirlerinin anlatılmasına yönelik

[145] Abdullah Cevdet, Tengriye ilk Defa Türkçe Söyleyen İmam, İctihad, No 206, 1926, s. 3942.
[146] Abdullah Cevdet, Siyasi İstiklalden Sonra Vicdani İstiklal, İctihad, No: 164, 1924, s. 3337.
[147] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 161.

olması onun "ansiklopedizm" akımına dönüşü temsil ettiğini belirtmek yanlış olmayacaktır.[148]

Abdullah Cevdet'in amacı o döneme kadar insanların duymadıkları, bilmedikleri belli bazı kavramları açıklayarak uyandırmak olması, ansiklopedistler ile aynı hedef için çalıştığının bir göstergesidir. Çünkü ansiklopedist akımın en önemli özelliği halkın bilgi seviyesini arttırarak onların uyanmasına vesile olmaktır. Bu noktada Abdullah Cevdet, gerek çevirileri gerekse telif eserleri ile büyük hizmetler vermiştir.

Abdullah Cevdet, Avrupa'da dönemin popüler akımları tartışılırken onlara karşı büyük ilgi duymuş ve bunların bazılarını da hareretle savunmuştur. Bunların başında savaş aleyhtarlığı "pasifizm" gelmektedir. O 1901 yılında Viyana'da Baronesse suttner'in Friedens Freunde adıl savaş aleyhtarlığı cemiyetine faal bir üye olarak katılmıştır.[149]

Abdullah Cevdet, savaş aleyhtarı düşüncelerini ortaya koyarken harbi ikiye ayırarak kötü olan harbin istila harbi olduğunu müdafaa harbinin kutsal ve lüzumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Takbih edilen harb, istila harbidir; tecavüzi harbdir. Müdafaa harbi değildir. Tedafii harb necibtir, mukaddestir, mübecceldir... Zayıf olmak bir cinayettir ki cezası idamdır...[150] Başka bir ifadesinde "insanlığa kasem ederim ki yeryüzünün bütün mülkü bir damla kanın yere akıtılmasına değmez."[151]

Abdullah Cevdet, harbin galip olan tarafada mağlup olan tarafa da herhangi bir şey sağlamadığını, çünkü harb öyle bir oyundur ki galibide mağlubu da kaybeder diyerek harbi şu sözleri ile kötülemektedir. "... Harb, dinsiz harb, katil harb, canavar harb... koyun sürüsü seciyesinde olan akvamı aç kurtlar sürüsüne tahvil etti. Milletler

[148] Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, s. 163.
[149] J. Novicov, Harp ve Sözde İyilikleri, Terc: Abdullah Cevdet, İstanbul 1927, s. 8.
[150] A.g.e. s. 5.
[151] Abdullah Cevdet, Avrupa Harbinden Alınan Psikolociari Dersler, İstanbul 1918, s. 9.

koyun sürüsü hayatından, çıkmamalarının cezasını, yekdiğerlerinin kanlarına susamış vahşi hayvanlar sürüsüne tahvil edilmekle çok çekmektedirler... Bir vicdan-ı tevhidin lisan-ı beyan ve figanı olan bütün varlığım bütün kuvvetiyle bağırıyor... öldürmeden utan, ölmeden usan."[152]

Abdullah Cevdet bu düşüncesini Osmanlı toplumuna anlatırken İslami naslardan yararlanarak "Hz. Peygamber efendimiz buyurumuşlardır ki: Manayı şerifi birbirinize hased etmeyiniz, birbirinize adavet etmeyiniz. Ey Allah'ın kulları cümleniz kardeş olunuz demektir. Müslümanlık cehalet ve taarruz ile kabil-i telif değildir. Yine peygamberimiz... yani müslüman o kimsedir ki onun elinden ve dilinden insanlar masun-u taarruz bulunur, buyuruyor."[153] der ve İslamiyetin savaşla bağdaşmadığını ifade etmeye çalışır.

Abdullah Cevdet, savaş aleyhtarlığının yanısıra dönemin yaygın akımları olan "kadın hakları" ve "feinizm"ide ilgiyle karşılamış, ve kadınların toplum içindeki konumlarının yükseltilmesini, eğitim ve öğretimlerine önem verilmesini, topluma kazandırılmalarını, söyleyerek bugün Avrupayla bizim aramızdaki farkın "Avrupa'nın kadınla bizim ise kadınsız olduğumuzdan kaynaklandığını ortaya koymuştur. Biz bu konuya aile ve kadın bahsinde geniş yer vermiştik. Abdullah Cevdet, "feminizm"e temkinli yaklaşır ve kadın erkek eşitliğinin ancak ameli eşitlik sağlanırsa gerçekleşeceğini, toplumda kadının yerinin belli olduğunu ifade ederek şöyle der. "Feminizm" kadının erkekle hukukta teravisine meyyal ve matuftur. Hukukta musavat ancak vazaifde musavat bulunduğu vakit meşru ve payidar olabilir. Feminizm bir terakki-i madde-i müfritin veled-i gayri meşruudur. Terakki diyoruz temeddün demiyoruz. Hemde terakki-i maddi diyoruz. Terakki başka temeddün başkadır..."[154] Buna da ek olarak şöyle demektedir. "Kadının gaye-i mevcudiyeti şu bir kaç satırda münderiçtir. Feminisme bizde hüsn-ü kabul bulmasın..."[155]

---

[152] J. Novicoy, Harb ve Sözde İyilikleri, s. 28-29.
[153] Abdullah Cevdet, Beyanname, Rumeli, No: 12, 1321, s. 2-3.
[154] Abdullah Cevdet, Kadınlarla Gaye-i Hayat, İctihad, No: 28, 1327, s. 799.
[155] Abdullah Cevdet, Selanik'de Münteşir kadın Mecmuasına, İctihad No: 9, 1909, s. 329.

Abdullah Cevdet'in ısrarla üzerinde durduğu hususlardan bir diğeri de nüfus meselesidir. Abdullah Cevdet bir ülkenin geleceğinin nüfusun yoğunluğuna ve bu yoğun nüfusun sağlığına, iş yapabilme gücüne bağlı olduğunu savunmuştur. Abdullah Cevdet yıllarca savaşan nüfusumuzun gitgide azaldığını, verimsizleşdiğini, özellikle tarımda ve diğer sahalarda ülkemiz ekonomisine katkıda bulunacak insanların göçmen olarak ülkemize davet edilmesini gündeme getirmiştir.[156] Ona göre hem nüfusumuz artacak hem de tarımda ve diğer sanayi dallarında yetişmiş insanların ülkemize gelmesiyle daha kısa bir zaman içerisinde gelişmiş toplumların seviyesine ulaşabilecektik. Ancak onun bu düşüncesine tepki gösteren İslamcı gruplar Abdullah Cevdet'in Avrupa'dan damızlık getirmeyi düşündüğünü ileri sürmüşlerdir. "... Min tarafiş şaytan milletin akaid-i diniye ve milliyesini bozmaya memur olan Abdullah Cevdet Bey'in bu sözlerini işittikten sonra Elaziz'de bu adama rey değil selam bile verecek Türk ve müslüman çıkmayacağına şüphe etmiyoruz. Bu beynelmilel adam acaba dünyanın neresinde milletlerin böyle hayvanlar gibi kitle halinde tealüb ettiklerini görmüş. ... Damızlık Alman ve İtalyan herifleri getirip Türk kadınlarıyla izdivac ettirmek ve onların kanını kanımıza karıştırmak isteyebileceğini doğrusu hatırımıza bile getirmezdik...[157]

Batı toplumlarının yüksek medeniyet seviyesine ulaşabilmemiz için herşeyimizle onlara benzememizi isteyen Abdullah Cevdet şapka ve selam konusunda da Avrupalılar gibi giyinmemizi ve hareket etmemizi istemiştir. "... Hayreddin Bey isminde bir müslüman başındaki şapkasıyla İstanbul'da gezerken zabıta tarafından derdest edilmiştir... Büyük millet olmak istiyorsak, büyük milletlerin evsafına malik olmamız iktiza eder... Fes ne ecdadımızın ne de müslümanlık itibariyle peygamberimizin serpüşü değildi. Fes Rumların serpüşüdür.[158] "... Şimdi bizi işgal edecek selam, bugün Avrupa ve Amerika'nın muasır akvamın mer'i selam tarzıdır. Bizde şapka kanunu çıktıktan sonra, bizimde şapka çıkarmaktan ve hafif eğilmekten

---

[156] Abdullah Cevdet, Tevhid-i Efkar ve Sebil'ür-Reşad'dan Sual, İctihad, No: 173, 1925, s. 3488-9.
[157] Avrupa'dan Damızlık Adam Celbini İsteyen de Var, Tevhid-i Efkar No: 1276, 1340.
[158] Abdullah Cevdet, Şapka-Fes, İctihad, No: 169, 1924, s. 3413.

başka bir selam tarzımız kalmamıştır. Medeni ve yüksek kavimlerle ortak noktalarımız artmış olduğundan pek ala olmuştur..."[159] Abdullah Cevdet'in bu düşünceleri onun batılılaşma konusunda ne kadar ileri gititğini göstermektedir.

Abdullah Cevdet'te öğrencilik yollarında tanıştığı "Sosyal Darwinism" etkilerini görmekte mümkündür.[160] "... Meşhur Fransız tabiat alimi şövalye Lamarck fosil halindeki bir hayvanın bir tek dişini alarak bütün vücudunu meydana çırarırdı: Lamarck'ın ameliyesinin ictimai veya siyasi sistemlere tatbik kabiliyeti ziyadesiyle fazladır..."[161] diyerek bu teorilerin topluma uygulanasbileceğini ifade etmektedir. Abdullah Cevdet'in düşüncelerinde "Sosyal Darwinism"in yanısıra bio-organik düşüncenin de işlerini görmek mümkündür. Onun biyolojik meterlazim konulu eserlerinin sayısı pek fazla değilsede, genel anlamda tüm çalışmalarını bu doğrultuda yoğunlaştırmıştır.

Abdullah Cevdet ülkede meşruti bir idarenin kurulmasını, anayasal bir düzene geçilerek, kanunların üzerinde hiçbir gücün bulunmaması gerektiğinin altını çizmektedir. "Meşru hükümet demek hakimiyet-i hanedan değil, hakimiyet-i millet demektir ve demek isterim ki bir millet bir hanedanı kendisine hayat ve zimamdar tayin ettiği vakit değil, kendi merafi-i müşterekelerini ve kendi esbab-ı hakimiyet ve saadetlerini temin ve yolunu tarik-i feyz ve terakki ittihaz ettiği vakit büyük ve payidar olur..."[162] demektedir. O vatanın selametini halkın uyanmasında ve iktidara ortak olmasında gördüğü şu sözleri ile ifade etmektedir. "... Vatanın selameti usul-i veraseti değiştirmekde değildir. Vatanın selameti herşeyden evvel milletin uyanmasında ve akil, münsif, kanun-u şer-ü ümmete tabi olmayacak hiçbir hükümdarı metbu tanımayacak kuvvete vusulündedir..."[163] Abdullah Cevdet'in bu konuyla ilgili düşüncelerine "Abdullah Cevdet'in din anlayışı adlı bölümde daha geniş yer vereceğiz.

---

[159] Abdullah Cevdet, Muazerat, İstanbul 1927, s. 10.
[160] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 173.
[161] Abdullah Cevdet, Cercle Vicieux, İctihad No: 11, 1906, s. 168, M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 181'den naklen.
[162] Abdullah Cevdet, Hanedan-ı Osmani, İctihad No: 2 1906, s. 217.
[163] Abdullah Cevdet, Teselsül-ü Saltanat Meselesi, İctihad, No:6, 1905, s. 85.

Abdullah Cevdet'in etkilendiği Batı kökenli düşünce akımları içinde onu en çok etkileyen Fransız Gustave Le Bon'dur. O bu Fransız sosyoloğunun fikirlerinin Osmanlı toplumuna aktarılması ve uygulanmasından yanadır." Hülasa-i kelam Docteur Gustave Le Bon'un bilaistisna kaffe asarı lisanımıza tercüme edilmeye, mütalaa olunmaya, tedkik ve mülahaza olunmaya her zaman sezavar kalacaktır. Buna katiyyen eminiz ve böyle büyük ve İslam'ın mühibb-ü takdirkarı bir hakim-i azimi karilerimize takdim etmiş olmakla müteselliyiz...[164]

B. ABDULLAH CEVDET'İN DİN ANLAYIŞI

Abdullah Cevdet, İslami değerlere bağlı bir aile ortamında dünyaya gelmiştir. Bu ortam içerisinde terbiye edilip yetiştirilen Abdullah Cevdet, İstanbul'a Mekteb-i Tıbbıye'ye okumak için geldiğinde kendisini çok farklı bir ortamda buldu. Çünkü o dönemde Mekteb-i Tıbbıye'de biyolojik materyalist görüşler hakim durumdaydı. Bu görüş ve düşünceler karşısında kısa bir dönem bocalama geçiren Abdullah Cevdet, arkadaşlarının da etkisiyle biyolojik materyalist görüşlere ilgi duymaya başlamıştır.[165] Gençliğinden beri ilgisini çeken insan, insanın evrendeki yeri ve tabiat içindeki konumu gibi hususlar Felix Isnard'ın "maddiyat-maneviyat" tahlilini yaptığı eserini okuması dünya görüşüne büyük ölçüde etki etmiştir. Felix Isnard, toplumun gelişmesinde ahlaki değerlerin gerekli olduğu, ancak bu görevi dinin yerine bilimsel materyalizmin yüklenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. "... Din ve ahlak yekdiğerinden bağımsız şeylerdir. Din, ahlakın temeli değildir... Dinler umumilik çağlarında çok eskilerde yararlı olabilmiştir. Fakat hiçbir müsbet ve doğal temele dayalı olmadıkları için, insanlar eğitim gördükçe gelecekte kaybolup gideceklerdir... Dinler kendi başlarına insanlığı yönetmeye yeterli olan ilkelere dayalı olan sağlam ve gerçek bir morale yerlerini terkedeceklerdir. Çok söylenilen "bize din gerekli" halk deyişinin yerine biz

[164] Abdullah Cevdet, Doktor Gustave Le Bon, İctihad: 8, 1905, s. 120.
[165] Şerif Mardin, Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri, s. 221-250.

diyoruz ki moral ahlak gereklidir... Bilimsel maddecilik geleceğin felsefesidir..."[166] Abdullah Cevdet, Avrupa'da materyalistlerin önderi olarak[167] tanınan Ludwig Büchner'in "Naturund Geist" adlı eserini tetkik etmiş bir süre sonrada Türkçe'ye çevirmiştir. Ludwig Büchner eserinde materyalist görüşün oluşmasında özellikle biyoloji ve öteki müspet bilimlerde meydana gelen gelişmeleri göstererek, artık dinin toplumdaki fonksiyonunu tamamladığını ileri sürmüş ve dini dogmalara baş kaldırmıştır.[168]

Abdullah Cevdet'te özellikle II. Meşrutiye'in ilanından sonra yaptığı yayınları dikkate alacak olursak Ludwig Büchner'in Almanya'da üstlendiği rolü Türkiye'de üstlendiğini görmekteyiz.[169] Ancak Abdullah II. Meşrutiyet'e kadar geçen süreç içerisinde materyalist görüşün ülkeye yayılması için İslam dininin naslarından faydalanmayı düşünmüş ve "ilim havasın dinidir, din avamın ilmidir. Din ile ilmin seyyanen terakki ve tekamül etmesi luzum-u ictimaisi bundandır" diyerek mücadelesine başlamıştır.[170]

a) Toplumsal Bir İlerleme Aracı Olarak Din:

Abdullah Cevdet, materyalist dünya görüşünün yaygınlaşmasıyla hedeflenen sosyal inkılabın gerçekleşeceğini ifade ederek bu noktada kendinin amacının "tenevvür ve tenvir" olduğunu ileri sürmüştür.[171] Abdullah Cevdet, tercüme ettiği Ludwig Büchner'in "Natur und Geist" adlı eserini "... hikmet ve hakikat müminin gaib olmuş malıdır. Nerede bulursa ahz-ü tasarruf eder" hadisinin bir gereği olarak Osmanlı toplumuna sunduğunu belirtmektedir.[172] Abdullah Cevdet, toplumsal ilerlemenin bir aracı olarak gördüğü, biyolojik anlamda -materyalizmin insanlara anlatılmasında İslam

[166] Felix Isnard, Spritualisme et Materialisme, Paris 1879, s. 154-5, M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 13'den naklen.
[167] Şerif Mardin, a.g.e. s. 229.
[168] A.g.e. s. 230.
[169] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 129, Şerif Mardin, a.g.e. s. 230.
[170] Abdullah Cevdet, Hadd-ı Te'dip, Ahmet Rıza Bey'e Açık Mektup, İstanbul 1912, s. 65.
[171] Abdullah Cevdet, Fünun ve Felsefe, Kahire, 1906, s. 3.
[172] Ludwig Büchner, Goril, Ter. Abdullah Cevdet, 1311, s. 52.

dininin toplumsal içerikli naslarından faydalanılmasını kanaatine varmıştır. "... Uzun tecrübelerimizle bir müslüman kafasının doğrudan doğruya hıristiyan aleminden geldiği takdirde aydınlığa bütün girişleri kapayacağını müşahade etmiş bulunuyoruz. Binaenaleyh bizler Müslüman damarlarına yeni bir kan nakletme görevini üzerlerine alan bizler, İslamiyette çok miktarda bulunan terakki perver prensipleri arayıp bulmalıyız..."[173] Abdullah Cevdet müslüman tebanın hıristiyan tebaya olan hoşnudsuzluğunun bütün sahalara yayıldığını hıristiyan aleminden gelebilecek her türlü ilim ve fikire karşı olumsuz tavır sergileyeceğini düşünerek "müslümanlar terakkiyat-ı medeniyeyi ancak müslüman bir menbadan istinbad ve kabul ederler. Bu dedikayı anlamayan bizim mülahazamızı abes görür. Fakat alem-i İslamın itila ve inkirazı hikmetine muttali olan vakıfin-i kiram isabet-i fikrimizi tasdikte tereddüt etmezler ve bizden razı olurlar..."[174] demektedir.

Abdullah Cevdet İslam dininin toplumsal içeriğinden yararlanma hususunda İslam'ın salt dinsel kısmı ile toplumsal kısmı birbirinden ayırarak müslümanların tüm dikkatlerini ikinci kısma çekmeyi amaçlamıştır. "... Yalnız şunu bilmeliki her sıfat-ı ilahiyenin kendisine has bir suret-i icra-yı ayin ve ibadeti vardır. Mesela, Allah'ın mabud sıfatına has olan ayini namaz kılmak, hissiyat-ı teabbudkerane ile mütehassıs olmaktan ibarettir ki bunun mükafaat ve in'amı alem-i uhrevide verilir. Halbuki Allah'ın (galeb) seciyesindeki sıfatına has ibadet mezafferiyetin esbab ve kavanini mütalaa etmek toplar, tüfengler, zırhlı sefineler, mitrayözler, istihkamlar, torpidolar inşasına hasr-ı fikir ve iştigal etmekdir ki bu ibadetin mukafatı lalettayin galibiyet ve muzafferiyet olur. Allah'ın mabud sıfatına has olan ayine mükafat olarak mazhar-ı galibiyet olmayı beklemek abes ve eser-i dalalettir..."[175]

Abdullah Cevdet, dinin toplumsal içeriğinde faydalanmada acemi davranan ve direkt olarak kendi görüşlerini sunarak ülkede yaygınlaşmasını isteyen Ahmed Rıza'yı

---

[173] Abdullah Cevdet, Une Proffession de Fai, İctihad No: 6, 1905, s. 89.
[174] Abdullah Cevdet, Mısır'da Necmül Terakki-ül İslami Medresesi, İctihad, No: 1, 1906, s. 17.
[175] Abdullah Cevdet, Fünun ve Felsefe, s. 22-23.

şu sözleri ile eleştirmektedir. "... Meşveret gazetesinin en başına Auguste Comte gibi ve görmediğim için Allah'a inanmam" diyen bir adamın ibaresini koyacağınıza (ve böylece dinin toplumda aşırı derecede belirleyici rol oynadığı Osmanlı toplumunda fikirlerinizin kabülünü güçleştireceğinize) belagat ve samimiyeti dağların kalbine nüfuz eden Hazret-i Muhammed (a.s.) efendimizin bir hadis-i bülendini mesala "Haysü yekunel ald hünake şer'ullahı ve dinihi (Adalet olan yerde Allah'ın şeriati ve dini yürürlüktedir.) Yahud "Ed-din hüve'l-akl la dine limen la akl lehü (Din akıldır, dini olmayanın aklı yoktur.) hadislerinden birini koymayışınız Meşveret gazetenizin yüzünü görebilen ümmet-i Muhammed-i dilgir ediyor..."[176]

Abdullah Cevdet, İslamı araç olarak kullanarak topluma yalnızca Batı kurum ve teknolojisinin getirilmesini amaçlamakla birlikte, İslam ulemasıyla biyolojik materyalist düşünürlerin görüşlerini karşılaştırarak eş göstermek yoluyla sonunda müslümanlara İslam'ın bizzat biyolojik materyalizm olduğunu ispatlamaya çalışıyordu.[177] Örneğin Ebul Ula el Maari'nin eserlerini "Darwinism denilen ahkam-ı tekamülün esasını..." ortaya koyan kitaplar olarak görmektedir.[178] Hatta dahada ileri giderek Kur'an-ı Kerim'de Darvin Nazariyesi'nin pek ala var olduğunu iddia etmiştir[179]. Abdullah Cevdet dinin ve ulemanın görüşleriyle materyalist düşünürlerin görüşlerini karşılaştırırken, dinin ve ulemanın görüşlerinin yanlış olduğu kanaatine sahip olmasına rağmen bunlardanda istifade etmenin gereğine ve inandığı için böyle bir metod takip etmenin faydalı olacağı kanaatindedir. "... hükema-yı ruhivinin akl-ı beşeriyyenin aza-yı maddiyesine adem-i taallukunu irae için dermayan edegeldikleri sözler bu gibi asar önünde hem manzara-ı türrahattır... Bu halde ilm-i ruha müteallik asar neşreden muharririn-i hükema meyanında teferrüd etmiş olan Büyük Frederic'in şu sözünde mübalağa göremeyeceğiz. Bir esar madde olmadıkça (kuvvet) ne tasavvur olunabilir, ne anlaşılır...[180] Bu dönemde Abdullah Cevdet İslam'ın gelişmeyi engelleyici

---

[176] Abdullah Cevdet, Hadd-ı Te'dip, Ahmet rıza Bey'e Açık Mektup, İstanbul 1712, s. 64-5.
[177] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 135.
[178] Abdullah Cevdet, Fünun ve Felsefe, s. 23.
[179] Abdullah Cevdet, Kastamonu'da Bir Kurun-ı Vusta,İctihad No:58, 1329 s.1273
[180] Abdullah Cevdet, Dimağ; Dimağ ve Ruh, İstanbul, 1308, s. 36-7.

bir din olduğunu iddialarına karşı, "... Saf ibtidasındaki müslümanlık için gayr-i muhik olduğu, buna karşılık müterreddin müslümanlık daha doğrusu sahte müslümanlık için doğru..."[181] ifadesini kullanmış ve Cenevre'de tanışma fırsatını bulduğu Şeyh Muhammed Abduh'un İslam'ı ilk kaynaklardan ve ilk kuşakların anladığı gibi anlamak tezine büyük destek vererek İslamiyetin ilk (saf) halinin gelişmeye daha yatkın olduğunu belirtmiştir. "... Çünkü zaman-ı saadette teessüs eden hükümet-i İslamiyenin şekl-i idaresi cumhuriyet ve hem de gayet hürriyet perver bir cumhuriyetti. Fakat sonraları o esas-ı adalet bozuldu. Hilafet verasete rabt edildi. Ahkam-ı şer unutuldu. Bab-ı içtihad kapatıldı. Kavanin-i şeriye icra edilmez oldu. Halifeler, sultanlar, hilafet namına cinayetler, islamiyet namına tahakkümler, taaddiler, irtikab ettiler. Gerek mazinin, gerek halin hükümat-ı islamiyesindeki istibdatlarda dinin dahli yoktur..."[182]

Abdullah Cevdet, toplumun Avrupa'nın medeni toplumları seviyesine ulaşabilmesi için Avrupa'da yaygın olan düşünce akımlarını ülkemiz insanına tanıtmaya çalışmış, bunu yaparken de direkt olarak o düşünceleri sunmak yerine sonuçta insanları o düşüncelere varma -larını sağlayacak İslami naslardan istifade etmiştir. Bunu gayet başarılı bir şekilde uygulamış, uzun müddet çıkardığı dergisinin adını da İslami bir kavram olan "ictihad" olarak belirlemiş ve ictihad matbaasını "... cihan-ı İslam'ın Avrupa'da ilk müesser matbaası" olarak tanıtmıştır.[183] Abdullah Cevdet'in ülkenin batılılaşabilmesi için İslami naslardan nasıl faydalandığını özellikle, ilim, fen, terakki, çalışma ve kadınlar hususundaki görüşlerini aktarırken ortaya koymaya çalışmıştık. Ancak Abdullah Cevdet dinden bir ilerleme aracı olarak faydalanmamış özellikle Abdülhamid ve onun istibdadına karşıda bir muhalefet aracı olarak yararlanmayı düşünerek müslümanları ve özellikle İslam alimlerini yanına çekmeyi planlamıştır.

[181] Abdullah Cevdet, Felsefe Sanihaları, İctihad, No: 46, 1328, s. 1087.
[182] V.Alfieri, İstibdad, Terc: Abdullah Cevdet, Cenevre, 1317, s. 115.
[183] Abdullah Cevdet, İctihad, İctihad, No. 1, 1904, s. 1.

b) Siyasi Bir Muhalefet Aracı Olarak İslam Dini

Abdullah Cevdet, İslam dininden bir toplumsal ilerleme aracı olarak nasıl yararlandıysa aynı şekilde bir muhalefet aracı olarakda yararlanmıştır. Jön Türkler ve özellikle Abdullah Cevdet ülkede meşruti bir idarenin yeniden kurulmasını istiyorlar ve bunun önünde de II. Abdülhamid'i görüyorlardı. Abdullah Cevdet'i İslam dinini bir muhalefet aracı olarak kullanmaya sevkeden şey İslamiyetin bizzat meşruti bir idarenin kaynağı olmasıydı. Çünkü Kur'an'da şura ve istişare bir emir olarak bildirilmiştir. "... Sultan Hamid dinsizdir. Çünkü din-i mübeyyin-i İslamın ahkamı mübeccelesinden olan vaşavir hüm fil'emr" ferman-ı ilahisiyle müeyyed bulunan hükm-ü büled-i furkanı istihfaf etti. Meclis-i Meşvereti dağıttı. Sultan Hamid kafirdir. Zira feteva-yı şerife ile müeyyed olduğu üzere asrımız padişahlarına adil demek küfr iken Abdülhamid kendisine adil sıfatını verdiriyor. Velinimet-i alemiyanım diyerek sıfat-ı kudsiye-i ilahiyeye iştirak etmek gibi küfr-ü azimide irtikab ediyor..."[184]

Abdullah Cevdet, Sultanların veraset sistemi ile tayin edilmelerine karşı çıkarak, peygamber efendimiz vefatından önce yerine geçecek insanı tayin etmediğini, icma-ı ümmete bıraktığını ileri sürerek halifelerin seçimle tayin edilmesi gerektiğini savunmuştur. "... Halife intihab icma-i ümmet ile tayin olunur. Vakıan Hz. Muhammed (S.A.V.) efendimiz bila veled-i zükur irtihal buyurdular: Fakat zievlad-ı zükür buyursalardı "benden sonra imam, halife-i İslam şu oğlum olacak buyurmayacakları indel-ulema bil-eser ve-l berahim sabit ve muhakkaktır. Kendisinden sonra kimin imamete geçeceği yani kimin halife olacağı hazreti Rasulullah'dan sual edildiğinde "icma-ı ümmet" ile onu siz tayin ve intihab edersiniz, ben en ziyade size şu ve şu zevattan birini size itibab görürüm" buyurarak işi yine ümmetin re'yi ve intihabına havale buyurmuşlardır... Binaenaleyh milletin kemal-i istiklal ve hürriyet ile intihab etmediği bir hükümdar sıfat-ı hilafete haiz değildir. Halife değildir ve öyle mutasallıt

[184] Abdullah Cevdet, Redd-ül Merdud, Osmanlı, No: 12, 1898,, s. 3.

hükümdara halife nazarıyla bakan bir müslüman nazar-ı şeriatte cahildir, dalalettedir...[185]

Abdullah Cevdet, Osmanlı sultanlarının ülkeyi idare edecek bilgi, beceri, kabiliyet ve ruhtan mahrum olduklarını ifade ederek şöyle der. "... Bu hanedan-ı Osmani'nin şehzadeleri içinde hiçbir fert yoktur ki ihtiyaç ve iktifayı zamana göre umur-u ibadullaha riyaset ederek menafi-i vatan ve milleti temin ve muhafaza edecek bir terbiye ve talim görmüş olsun. Bunların cümlesi çerkes cariyelerden, esirlerden doğmuş esire südüyle beslenmiş, halleri müstağni-i izah olan bedbaht harem ağalarının ellerinde büyümüştür... Me'lufu esaret olan zükur ve inas tedricen izzet-i nefsini, istiklal-i ruhiyesini, hasılı hürriyet ve istiklal-i ruh ve bedenden gelen kaffe hasail-i mübeccelesini zayi eder. Hayvanat üzerinde yapılan tecrübeler bu hakikati fenniye-yi müeyyeddir. İtidemat-ı süfliye de kullanılan dişi hayvanattan doğan yavrular babaları ne kadar cins ve tevena olursa olsun yine pederlerinin kuvvet ve vesayet-i cinsiyesine varis olmayarak doğuyorlar. Padişahın koynuna bir kraliçe bir melike olarak değil hüsnü cismaniyetinden gayri bir fazlı olmayan bir ticaret eşyası bir zinet-i müneffis olarak giren haif ve lerzan bir bedbaht Çerkes veya Gürcü kızından doğan bir şehzade olamaz. Öyle bir mevlüdün ruhunda izzet-i nefs, ricliyet, mertlik, tab-i bülend aramayın, bulunmaz... Darwin'in istifayı tabiisi hep aynen gösterir ki evlad babanın tab ve istidadından ziyade ananın ahval-i ruhiyesine varis olur...[186]

Abdullah Cevdet, Osmanlı hanedanının soyunun bozulduğunu ve bu bozulmayı da Ribot'un dejenereliğin irsiyetle aktarılması konusundaki görüşlerine bağlamaktadır. Ribot psikolojik yapının irsiyetle intikal ettiğini ileri sürmüş ve büyük ses getirmiştir.[187] Burada karşımıza çıkan ilginç nokta toplumsal problemlerin pozitif bilimler aracılığıyla açıklanmaya çalışılmasıdır. Görüldüğü gibi Abdullah Cevdet hanedandaki bozulmayı ortaya koyarken Darwin'in teorisinden istifade etmektedir.

---

[185] Abdullah Cevdet, Teselsül-i Saltanat Meselesi, İctihad No: 6, 1905, s. 86.
[186] Abdullah Cevdet, Teselsül-i Saltanat Meselesi, s. 86-87.
[187] Şerif Mardin, a.g.e. s. 249, M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 219.

Osmanlı hanedanının soyunun bozulduğunu bu şekilde ortaya koyan Abdullah Cevdet, "Vatanın selameti, usul-i veraseti değiştirmekle değil vatanın selameti, herşeyden evvel milletin uyanmasında, akil, münsif, kanun-u şer'ü ümmete tabi olmayacak hiç bir hükümdarı metbu tanımayacak bir derece-i kuvvete ulaşmasındadır...[188] diyerek bir kere daha halkın eğitilmesine ve kültürün yükseltilmesine işaret etmektedir.

Abdullah Cevdet, hükümdarlarımızın ana cihetten de baba cihetten de hür olmaları gerektiğini ve yüksek düzeyde eğitim almaları gerektiğinin altını çizerek şöyle demektedir. "... Hükümdarlarımız ana cihetten de baba cihetten de hürzade olmalı, hür insanlara has talim ve terbiye görmeli. Avrupa'nın en büyük ve ali müessesat-ı ilmiyesini tanımış, onlardan müstefid olmuş olmalı, valideleri gibi esir olarak yaşamamalıdırlar...[189] Ülkemizi yönetecek hükümdarın seçimle gelmesinin lüzumuna bir daha değinen Abdullah Cevdet seçilecek hükümdarda şu vasıfları aramaktadır. "... "Padişahım çok yaşa" diye bağırabiliriz o zaman ki padişanımızı kendi içimizden intihab ederiz. İcma-ı ümmetle intihab ederiz. Padişah içimizde en ziyade faziletli, en ziyade hamiyetli, en ziyade fetin, en ziyade yiğit, bir adam olur... Osmanlı hanedanından gelen padişahlardan beş altısı çıkarılırsa cümlesi hodkam, katil, sarhoş, sefih, müstereddi kimselerden ibaret oldu. Halihazırda padişah olan Abdülhamid'i Sani'nin zulümde, hıyanette, izzet-i nefisden mahrumiyette, hamiyetsizlikte, namus ve fazilet düşmanı olmakda mislini tarih-i alem görmedi. Bu hayrat otuziki senedir devam eden ahd-i me'şum saltanatında ahlakımızı bozdu, vatanımızı bozdu, ırz ve namusumuzu bozdu, hasılı bizi harap ve perişan etti... Bu hain ve vicdansız padişaha ve onun hain valilerine, hain mutasarrıflarına, hain kaymakamlarına sorun bakalım nereye gidiyor? Padişahın üçbin Çerkes ve Gürcü kızlarına mücevherat alınmak,

[188] Abdullah Cevdet, Teselsül-ü Saltanat Meselesi, s. 85.
[189] Abdullah Cevdet, Teselsül-ü Saltanat Meselesi, s. 86.

seksenbin binamus casusa muntazam maaş, elbise ihram verilmek için padişahın nam ve hesabına ecnebi bankalarına yatırılmak için...[190]

Abdullah Cevdet, Abdülhamid'in müslümanlara zulm ettiğini, onları ilimsiz irfansız ve kültürsüz bırakarak bir koyun gibi idare etmeye çalıştığını dile getirerek Abdülhamid'in istibdadına karşı vatandaşları başkaldırmaya çağırmaktadır. "... Biz ya hukuk ve hürriyeti insaniyemizi zalim Sultan Abdülhamid ve alçak gözdelerinin ellerinden istirdad etmeliyiz, yahut koyun gibi boynumuzu bıçağa uzatmalıyız. Fakat behey adamlar! Biz koyunmuyuz?... Ey Türkiye'nin mazlum, cahil, vatandaşları! Asker vermeyin, vergi vermeyin, boşaltın hapishaneleri, doldurun hain padişahın hain ve alçak memurlarını! Bu padişah ve hain memurları hapishanedeki zincirbend katillerden on kat daha katildir, hayırsızdır, kovun bu hainleri vilayetinizden sancağınızdan...!"[191] "... Zalimlerin elinden alınacak hukukumuz var, fakat hak kuvvetsiz alınmaz, kuvvete muhtacız, kuvvet aramak için uzağa gitmeyi düşünmeye muhtaç değiliz, kuvvet hep elele vermemizden, müslim ve gayri müslim umum vatandaşların "ya ölüm ya hak" diyerek müttefiken ayağa kalkmalarından derhal doğacaktır. Türkiye cümlemizin müşterek vatanımızdır. Hükümet-i hazıra-i Ormani cümlemizin hasm-ı mal ve canımızdır..."[192] "Ey Türkiye'nin mazlum sefil, bihaber vatandaşları haberiniz olsun ölüyoruz, gidiyoruz, bir daha dirilmemek üzere ölüyoruz, kalkınız! Eller birleşsin kalpler birleşsin, yalnız alçaklar bizden ayrılsın! Mücadele-i hak, hürriyet mücadelesidir. Yaşasın Türkiye'miz bizim müşterek vatanımız, müslim gayr-i müslim bizim cümlemizin müşterek imparatorluğu..."[193]

Ülkenin gelişmesi ve kurtuluşa ermesinin önünde Abdülhamid'i ve onun etrafindaki şakşakcıları gören Abdullah Cevdet eleştirilerinin dozunu arttırarak şöyle der: "... Biz bu sultanları, bu hain padişahları ve onların alçak memurlarını vatanımızdan tard veyahud kanun ve adalete münkad etmeyecek olursak biteceğiz.

---

[190] Abdullah Cevdet, Uyanınız! Uyanınız! s. 10.
[191] Abdullah Cevdet, Uyanınız! Uyanınız! s. 14.
[192] A.g.e. s. 17.
[193] A.g.e. s. 34.

Vatanımızı ecnebiler zabt edecek. Siz diyeceksiniz ki ecnebiler zabt etse ne olur? Ne mi olur? Evet vatanımızı bir ecnebi hükümet istila ederse bizden senede layad defa vergi almaz, memurlarını namuslu adamlardan intihab eder. Mükemmel şose yolları, demiryolları yapar, şehirlerimiz ziyasıyla tenvir olunur, hanelerimizde telefonlar bulundurabiliriz... İstersek matbaa açarız, şirketler te'sis ederiz... Şimdiki halimize nisbetle bin kat daha ziyade mes'ud oluruz. Fakat... Ah... fakat söylemeli o zaman biz, bizi istila eden ve memleketimizi imar eden millet-i ecnebiyenin misafiri oluruz. Misafir istediğini değil bulduğunu yer, darb-ı meselini hatırlamak yeter... Yani şimdi biz fakir, mazlum bir efendiyiz, o zaman zengin bir uşak, bir hizmetçi olacağız... Ey vatandaşlarım! Cümleden uşak olmaya razı olacak mısınız? Hayır!"[194]

Abdullah Cevdet zihninde oluşturduğu ve Hz. Muhammed (S.A.V.)'in ve Hz. Ömer ile Yavuz Sultan Selim'in katıldığı mahkemede Sultan Abdülhamid'i yargılamış ve onun hükmünü vermiştir. "... Ba'de Fahr-i Kainat Efendimiz, Hazreti Ömer ile Yavuz Sultan Selim'e teveccüh ederek: Allah'ın emrini tanımayan, peygamberin adını hakaretle yadeden hilafetin şanını tenzil ve telvis eden kendisine vedia-i rabbaniye olan milletini keyfi yolunda mahv-ü ifnaya cesaret edip, her hareketi şer'e adalete, insaniyete muhalif olan Abdülhamid'in cezası nedir? Diye sual buyurdular. İkisi birden "İDAM" cevabını verdiler..."[195]

Sultan Abdülhamid'in zamanlı zamansız cihat ilan ettiğini oysa bir ülkeye karşı cihad ilan edebilmek için bazı şartların oluşması gerektiğini ifade eden Abdullah Cevdet, Abdülhamid'i müslüman ve gayri müslim bütün insanların katili olarak görmekte ve bu savaşlarda ölenlerin şehit olamayacağını bildirmektedir. "... Herşeyden evvel cihad-ı mukaddes ilan edebilmek için küffarın mukaddesat-ı diniyyeye tecavüz ve ceyş-i adai arazi-i mukaddeseyi istila etmiş olması şarttır. Bu şart katiyyen mevcut değildir. İkinci ve en mühim şart cihad ilanının meşru olması için ehli İslam'da "istataat" bulunmaktır. Cihad ettiğimiz İngiliz ve Fransız ve hatta Rusya cephelerinde

[194] A.g.e. s. 10.
[195] Abdullah Cevdet, Mahkeme-i Kübra, Paris, 1313, s. 20-21.

karşımızda bize kurşun atan yüzbinlerce müslüman vardı. Bizim ordumuzda gayr-i müslim efrad-ı yok değildi. Bunların attıkları kurşunlar Fas'lı, Cezayir'li, Tunus'lu, Hind'li müslümanların göğüslerini, iman tahtalarını parçalayordu. Biz müslümanların attığımız kurşunlarında bir çoğu din kardeşi öldürüyordu..."[196] "Zalim Abdülhamid'in zulmünden bıkıp usanarak isyan eden Yemen müslümanlarını şehid eden bizim asker-i İslamiyenin gaziliğe ne hakkı var? Böyle cibar ve hain bir padişahın keyfine körükörüne alet olarak harp ederken ölen bir müslümanın şehadete ne hakkı vardır? Zira te'yidi zulm yolunda ölmek en murdar ölümdür... "Cehidü fi sebilillah" demiştir. Sebilillah zalim bir padişahın keyfi celladenasine hizmet sebili değildir. Sebilillah hürriyet, haysiyet, terakki, hasılı ümmetin saadeti umumiyesi kabil esbab yoludur. Bizim gazamız, şehadetimiz düşman hududunda değil, İstanbul'dadır. Vatan düşmanları, namus düşmanları ve millet düşmanları, hiyanet ve denaatleriyle, memalik-i islamiyeyi gaib ve perişan eden ve isimlerinden gayrı kendilerinde eser-i İslam ve selamet bulunmayan mahlukat-ı hamidiye ile dolu olan İstanbul'dadır...[197] Bu noktada Abdullah Cevdet millete seslenerek "... millet gözünü aç! Senin birinci düşmanın bizzat sensin, sonra Abdülhamid'i sani'dir..."[198] der ve toplum üyelerinin cehaletinin kendilerini bu hale düşürdüğünün altını çizer.

Abdülhamid'e karşı muhalefetinin zirveye ulaştığı bir dönemde Abdullah Cevdet Abdulhamid'in Kur'an'dan ayetler sildirdiğini ve hilatefi gasb ettiğini de ileri sürmüştür.[199]

Abdullah Cevdet, Osmanlı toplumunda İslam alimlerinin konumunu çok iyi bildiği için onları da Abdülhamid'e karşı uyararak muhalefetine destek vermelerini istemiştir. "... Abdülhamid hain bir padişah ve zalim bir halifedir, bu anlaşıldı. Ya ulema-yı İslam nerede? Girit'teki dindaşlarının imdadına niçin yetişmiyorlar, Koca

[196] Abdullah Cevdet, Cihad ve İctihad, İctihad No: 130, 1718, s. 2792-94.
[197] Abdullah Cevdet, Rusya ve Japonya Muharebesi, İctihad, No: 7, 1905, s. 104.
[198] Abdullah Cevdet, Düşmanımızın dostu Düşmanımızdır, İctihad No: 7, 1908, s. 254.
[199] Abdullah Cevdet, Hilafet-i Osmaniye Tehlikede, Osmanlı, No: 32, 1898, s. 5, Abdullah Cevdet, Abdülhamid'in Peygambere İsyanı, Osmanlı, No: 16, 1898, s. 6.

alem-i İslam'da beş on bin lira iane toplanamaz mı? İslam ecanibe avuç açıyor... Bizde her tarafta o müslümancasına izzet-i nefsden eser kalmadı mı?..."[200]

Abdullah Cevdet, kendi düşüncelerini destekleyen ve fikirlerini yaymaya gayret eden İslam ulemasına iltifatlar yağdırarak onların toplumda mümtaz bir yerlerinin olması gerektiği ifade ederek onları yüceltmiştir. "... Alem-i İslamın erkan-ı diniyesini telkin edecek olan ve her nokta-i nazardan diğer sınıf talebelerden daha mutene daha muazzez tutulması lazım gelen ulum-u diniye talebesini geçinmek için dilenmek tarikine sevketmek reva mıdır? Eski padişahlar, hadid, gazüb, ateş-nisar idiler. Lakin ahkam-ı şer önünde kendilerini bir çobanla siyyan tutarlardı. Kendilerini sıfat-ı ilahiye ile tavsif ettirmez..."[201] Ancak Abdullah Cevdet kendi düşüncelerine iltifat etmeyen ve yönetim yanlısı olarak görünen ulemaya ise sert eleştiriler yöneltmiştir. "... Türkiye'nin sınıf-ı ruhaniyesi olan ulema arasında bir menfaat-i maddiye için Allah'ı peygamberi satanlar az değildir... Bu dinsiz ulemadan bazıları işgal etdikleri makamların müsadesini istimal ederek Sultanları... sahib-i mutlak kıldılar..."[202]

Abdullah Cevdet'in dinin bu toplumsal naslarından faydalanarak tesis edilmesini düşündüğü meşrutiyet idaresine geçilmediği takdirde ülkede zulum, işkence ve istibdadın devam edeceğini belirterek Abdülhamid'in idaresi altındaki vatanın durumunu şu sözleriyle ifade etmektedir. "... Biz vatanımızda zindana atılmış bir mahbusun halinde bulunuyoruz, bizi dövüyorlar, bizi sövüyorlar, emvalımızı zabt ediyorlar, kanun yok, adliye yok, maarif yok, ticaret yok, sanayi yok, hatta ziraat yok, yalnız birşey var: "Padişahım çok yaşa" peki ama bu padişah kimdir? Çok yaşamasına neden dua ediyoruz? Bu padişah bir sülüs asırlık devr-i saltanatında vatanımızı parça parça etti. Yüzbinlerce vatandaşı yekdiğerine boğazlattı. Türkiye! Türkiye! bedbaht Türkiye! Sefalet, zulm, karanlık, açlık, kan, ateş, matem, mezarlık, can çekişme iniltileri... İşte bizim vatanımızın nasibi bunlar, evet yalnız bunlar..."[203] "... Memleketin

[200] Abdullah Cevdet, İzzet-i Nefsden Eser Kalmadı mı? Osmanlı, No 25, 1898, s. 1.
[201] Abdullah Cevdet, Lutf-u Celil-i Padişahi, Osmanlı, No: 3, 1898, s. 5.
[202] Abdullah Cevdet, İkaz-ı Muslim, Mısır, 1906, s. 113-4.
[203] Abdullah Cevdet, Uyanınız! Uyanınız! s. 7.

en mümtaz simalarından altmış kadar zevat min gayr-i kanun tevkif olunuyor, memlekette bir sahya-i şekva yükselmiyor... Ne bu haksızlığa maruz kalanlarda ne de haksızlığa şahit olanlarda layık ve lazım olduğu yolda pek haklı ve kanuni bir heyecan ruhen bir galayan görülmüyor. Böyle bir memlekette hak nasıl teessüs etsin? Böyle bir halkın zulümden başka neye hakkı olabilir? Zulmünde adaletinde menbaı kendi kafamızdır..."[204]

Abdullah Cevdet tek adam idaresinin ülkeyi kanunsuz ve düzensiz, nizamsız bir ortama taşıdığını, artık memleketlerin tek adamla yönetilme zamanının geçtiğini, bizim ülkemizde de bunun uygulanmasını, kanunların üstünde hiç bir güç olmaması gerektiğini dile getirmiştir. "... Şimdi zaman ancak insanların kendileri tarafından te'sis ve tasdik edilen adilane kavanine tabi olmak zamanıdır. Hakimiyet, metbuiyet, yalnız kanundur. Bir başka metbu bilmeyeceğiz. Başka hakim tanımayacağız. Başka hakim ve başka metbu tanımak esirliği kabul etmektir. Yetişir! Yetişir! Biz hanedan-ı tek bir adamın keyif ve istibdadına kurban olduk..."[205] Abdullah Cevdet'e göre Sultan Abdülhamid yaptığı zulümleri, işkenceleri, insanları birbirine kırdırması, Allah'ın sıfatını kendine sıfat olarak kullanması ve peygambere hakaret etmesi ve umum uygulamaları itibariyle sayısız defa idama mahkum olmuştur.[206]

Sultan Abdülhamid'e karşı olan bu muhalefetinde Abdullah Cevdet'in amacı ülkede meşruti bir idare kurarak herkesin kanunlar önünde eşit olması, zulum ve baskı yapılmaması, herkesin düşündüğünü ifade edebilmesi imkanını sağlama ve ülkede yürürlükte olan kaos ortamının ortadan kaldırılmasıdır. Bu noktada Abdullah Cevdet muhalefetini İslami naslarla desteklemek gereğini hissetmiştir. Çünkü çoğunluğu müslüman olan ve halifesine bağlı bir toplumu yönlendirmek ancak bu yolla olabilirdi. O önce Abdülhamid'in meşruluğunu tartışılır hale getirmek, ardından saltanatı ortadan kaldırarak, halifeleri seçimle iş başına getirilmesini istemiştir. Bunun da yapılabilmesi

---

[204] Abdullah Cevdet, Ah Kafam, İctihad, No: 51, 1328, s. 1160.
[205] Abdullah Cevdet, Uyanınız! Uyanınız! s. 5.
[206] Abdullah Cevdet, Hoca Şakir, Ülema-yı İslam Enarallahü Berahinuhüm Tarafından Verilen Feteva-yı Şerife, Mısır, 1325, s. 3-4.

için geniş bir halk desteğine ihtiyaç olduğu için bu yolu tercih etmiştir. Zaten Abdullah Cevdet'in İslam ile bir derdinin olmadığını tek amacının Avrupa'daki kurumların Türkiye'ye getirilmesi olduğunu özellikle II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde yaptığı yayınlarda görmekteyiz, çünkü o bu dönemde dini gelişmeyi engelleyici bir faktör olarak görmüş ve eleştirilerini bu yöne kanalize etmiştir.

c) Toplumsal Gelişmeyi Engelleyici Bir Faktör Olarak Din:

Abdullah Cevdet'in Jön Türkler içerisinde toplumun ilerlemesi noktasında dinin toplumsal içeriğinden en fazla istifade etmeye çalışan bir kişi olduğunu, onun "batılılaşma ve toplumsal bir ilerleme aracı olarak din" bölümlerinde ortaya koymaya çalışmıştık. II. Meşrutiyet'in kendisine sağladığı özgürlük ortamı içinde Reinhardt Dozy'nin İslamiyet ve peygamberi çok sert bir dille eleştiren Tarih-i İslamiyet adlı kitabını Türkçe'ye çevirerek tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. Abdullah Cevdet'in bu kitabı çevirmesindeki temel etken kendisinin meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamı içinde, böyolojik materyalizmin dinin yerine geçmesini zaten dinin gereksiz ve bilim dışı olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.[207]

Abdullah Cevdet, Reinhardt Dozy'nin eserinde Hz. Muhammed (S.A.V.) durumunu psikolojik araz olarak nitelendirmesine ve İslam'ı katoliklik çerçevesinde katı gören düşüncelerine katıldığını belirtmesi[208] ve Abdülhamid'in yönetimden ayrılmasıyla birlikte artık İslam dininden bir ilerleme ve muhalefet aracı olarak faydalanmak şöyle dursun İslam dinini açık bir şekilde eleştirmeye başlamıştır.[209] Abdullah Cevdet'in bu faaliyetleri toplumdan beklenilenin çok üzerinde tepki almıştır. Bu tepkiler Abdullah Cevdet'i biraz sıkıntıya sevketmiş olmasına rağmen o bu durumdan pek şikayetçi olmamış ve popüleritesinin artmasına vesile olmuştur.[210]

---

[207] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 325, Şerif Mardin, a.g.e. s.229.
[208] Reinhardt Dozy, Essai sur I'historie de I'Islamisme, Tarih-i İslamiyet, Terc: Abdullah Cevdet, Mısır 1908, s. 681.
[209] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 32.
[210] A.g.e. s. 327.

II. Meşrutiyet'ten sonra yayın hayatına devam eden "ictihad" daha önceden kendisine yöneltilen "İslamcı" eleştirilerinden kurtulmuş ve İslam dininin açık bir şekilde eleştirildiği tek dergi olarak kendini göstermiş ve birçok materyalisti bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Abdullah Cevdet, artık din konusunda gerçek yüzünü göstermeye başlamış, dinin bilimsel gelişmelere ayak uyduramadığı kanaatine vararak dinin toplumdan soyutlanması gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. "... Din avamın ilmidir, ilim havasın dinidir. Havasın dini olan ilim layenkati genişliyor, yükseliyor iken avamın ilmi olan dinin genişlememesi, yükselmemesi, ilmi muvazi ve muhazi olarak terakki ve tevsi etmemesi alem-i İslam'ın ve Türkiye'nin maraz-ı aslisidir. Bu hastalığın ilacı bendenizce dine kıymet-i ilmiye, ilme kudret-i diniye ifaza etmektir..."[211]

Abdullah Cevdet, toplumda, oruç tutmayan namaz kılmayan, insanların zabıtalar tarafından cezalandırılmasına karşı çıkarak, onların bu şekilde muamele edilmesini tenkid etmiş o insanları en akıllı ve en zeki insanlar olarak nitelendirmiştir. "... Bir gün bu Halil bana bir münasebetle dedi ki "bana köyde gavur Halil derler" niçin diye sordum. Cevap verdi: Bayram namazına gitmedim de... dedi. Niçin gitmezsin dedim. "Canım uykumu terketmek, cameyi gitmek, el kaldırmak indirmek manasını bilmediğim bir şeyler söylemek aklıma yatmi" cevabını verdi. Ahiret yok mu? dedim. "O da aklıma yatmi" dedi... Katırca Haliller Türk köylerinde nadir değildir. Bilakis pek çoktur, bu kadar zeki bir halk..."[212] "... Bu memlekette yine hürriyet var, hürriyet-i vicdaniye var diyorlar. Bunlar denile dursun poliste bir taraftan hapsetsin, zecretsin..."[213] Abdullah Cevdet kadınların örtünmesi hususunda da onların istedikleri giyinmesini, kadınların örtünmesinden bir kara çarşafa bürünmek anlaşılmamasını, önemli olanın ilimle, irfanla, faziletle örtünmek olduğunu bu noktada medeniyet-i hayvaniye olarak nitelendirdiğimiz Avrupa kadınlarının bizim kadınlarınızdan daha tesettürlü olduğunu savunmuştur. "... Mesturiyetin suret-i meşruasıyla Avrupa nisvanı,

---

[211] Abdullah Cevdet, Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat, İctihad, No: 57, 1329, s. 1257.
[212] Abdullah Cevdet, Sterlin, İctihad, No: 180, 1925, s. 3590.
[213] Abdullah Cevdet, Vazife Haricinde Bir Müdahale, Mehtap, No: 8, 1329, s. 92.

nisvan-ı İslamdan ekseriyet ve umumiyet itibariyle daha ziyade mesturdur. Mesturiyetten murad validemizi, hemşiremizi, kızımızı, zevcemizi bir cuvala koyup ağzını bağlamak ve onalrı hayvanlaştırmak hiç değildir... Avrupa medeniyet-i hayvaniyesi İslamiyette tesettür-ü misvanı vahşetle, zillet ve esaretle telakki ederse mazurdur..."[214]

Abdullah Cevdet toplumun modernleşebilmesi için Luther, Jan Meslier gibi kişilere ihtiyaç olduğunu, Luther'in bunu Avrupa'da başardığını bizim toplumumuzda Luther'in fikirlerine ve Luther gibi düşünen insanlara ihtiyaç olduğunu belirterek[215] dine karşı sert eleştiriler yöneltilmiştir. "... Din bir hayal-i ham tesmiye olunur. Teolociya, ilahiyat bir zanlar, vehimler, tenakuzlar, tar-u-pudla bir mensucdur. Yahud esbab-ı tabiiye hakkındaki cehalettir. Bu cehalet sistem halinde te'sis edilmiştir. Diğer taraftan bu sistemin kahramanları mevzu-u din olan Allah... itikadları muhal sıfatlarla müzeyyen cahillik ve esirlik insaniyetin hakiki düşmanlarıdır. İnsaniyeti bedbaht eden bunlardır. Halbuki insaniyete salah ve saadet vermeye yegane salih olan akıl, ilm ve hürriyetdir. Ancak batıl fikirlerden (dinden) tahlis edilmek sayesindedir ki kinsanlık siyat-ı ahlakiyelerinden ve dertlerinden kurtulabilir..."[216] Bu dönemde Abdullah Cevdet bu fikirleriyle Almanya'da Büchner'in oynadığı rolü Osmanlı toplumunda oynamak istemiştir.

Abdullah Cevdet, dini toplumsal gelişmenin önünde bir engel olarak görmesine rağmen, İslam toplumunda dinin oynadığı rolü iyi tahlil etmiş olmalı ki zaman zaman toplumu yönlendirmede din veya dini naslardan istemeyerekte olsa istifade etme gereğini duymuştur. "... Cemiyet-i beşeriye dinsiz yaşayamaz. Din de cemiyet-i beşeriyeye nur ve hararet ifaza etmekten ve insanlar arasında sermaye-i refah ve telif olmakdan kalınca artık muammer olamaz. Bizi anlamadıkları için bizi sevmeyenler ne

[214] Abdullah Cevdet, Tesettür Meselesi, İctihad, No: 29, 1327, s. 810.
[215] Abdullah Cevdet, Türk Bu Muharebeden Ne Kazanabilir? İctihad, No: 124, 1330, s. 427.
[216] Abdullah Cevdet, Rahib Jan Maalier, İctihad, No: 127, 1330, s. 471.

derse desinler, bizim muradımız din, dinde hayat görmektir. Bizim hayattan anladığımız ise muhabbettir, ahengdir, nurdur, vifakdır, selim ve hiss-i selimdir..."[217]

Abdullah Cevdet, iman kavramına yeni bir anlam yükleyerek, kendisinin iman kavramından müslümanların anladığını anlamadığını belirterek imanı şu şekilde tarif etmektedir. "... İman kelimesinden insanı bir mabudun eşiğine mıhlayan itikad-ı atıl ve münfaili murad etmiyorum: İman kelimesiyle vicdanın ne dahilinde ne haricinde olmayan, hem haricinde, hem de dahilinde hükümran bulunan bir meş'al-i mefkuri murad ediyorum ki daima insanı ileri çeker, yukarı kaldırır..."[218] Abdullah Cevdet'in buradaki iman tarifi gerçekten ilginç ve bir o kadarda şaşırtıcıdır. Çünkü burada itikad-ı atıl olarak nitelendirdiği İslam itikadıdır.

Abdullah Cevdet, kendisinin karşıt gruplar tarafından eleştirildiği bir dönemde onlara verdiği cevap, manalı ve düşünmeye değerdir. "... Zihniyetinizce bana atfettiğiniz günahlar şunlardır: 1. Dinsizlik... İşte cevabım: Din bir menzume-i ifkar ve itikadat ise bende bunun en kuvvetlisinin bulunduğunu otuzbeş senelik ömrüm ve onbin sayfalık asarım ispat eder. Bunu siz bile itiraf ediyor ve itiraf ettiğinizin farkına varmıyorsunuz. Yok eğer din bir takım hurafe ve gayr-i makulata inanmak veya inanır görünmek ve halkın cehl ve taassubunu okşayarak dünyalık toplamak ise bu manadaki kim isterse onun olsun, böyle dindarlık ve dindarlardan istikrah ediyorum. Benim dinimi öğrenmek isterseniz şu kıtayı okuyun.

"Ma'budum fazilet fikri, namazım
Sevmektir her cani aciz, muktedir
Kıblem nihayetsiz feza, yıldızlar
Tesbihimin altın taneleridir..."[219]

---

[217] Abdullah Cevdet, Tarihten Bir Sahife-i Hunin; Saint-Barthelemy, İctihad No: 147, 1922, s. 3072.
[218] Abdullah Cevdet, Seciye ve İman Kuvvetine Muhtacız, İctihad, No: 129, 1918, s. 2778, Abdullah Cevdet, İman İman, İctihad no: 48, 1328, s. 1117.
[219] Abdullah Cevdet, Tevhid-i Efkar Gazetesi Müdiretine, İctihad, No: 173, 1925, s. 3486.

Abdullah Cevdet, yeni bir "ethic" oluşturmayı düşünüyor ve bunun feyzini de yine Batıda protestan ahlakının oluşumundan almaktaydı.[220] O batıda oluşturulan bu iktisadi ve ahlaki zihniyetin İslam toplumunda da oluşturulabileceği kanaatindeydi. Batıda hıristiyanlığın oynadığı rolü bizde de İslam dini pekala oynayabilirdi. "... İslam'ın şartı kaç olduğunu biliriz ve İslam kelimesinin selamet kelimesinden başka bir şey olmadığını da bilmeliyiz. Bu asırda selametin şartı daima üçtür ve üç kalacaktır.

Birinci şart: Zengin olmak,

İkinci şart: Kuvvetli olmak,

Üçüncü şart: Alim ve fazıl olmak.[221]

"... Ahlakın en sağlamı odur ki cenneti ve cehennemi hep insanın vicdanına koyar. İşlenilen günahı afv etmek hakkını hiç bir kimseye vermez. Her türlü haydutluğu yaptıkdan; canlar vicdanlar yaktıktan sonra kabeye gitmekle yahud bir çok namaz kılmakla bütün hebasetlerin, bütün cinayetlerin afv edileceğine kail olan ahlak ne yüksektir, ne metindir..."[222] "... Biz ataletimizin, cehaletimizin ceza-yı sezası olarak uğradığımız tahkirlerin hüsranların mesuliyyetini, namaz kılmaktaki, oruç tutmaktaki itinasızlığa yükleterek yahud alın yazısına devrederek işin içinden çıkıyoruz. Bu suretle felaketlerden ders-i ibret almak hasletini de nef ediyoruz. Bizim şecere-i itikadımız ahirete ve insanın mukedderat karşısında iktidarsızlığına rabt-ı kalb etdirmek hayalinden başka bir meyve vermiyor..."[223]

Toplum için yeni bir "ethic" yaratma gayretleri Abdullah Cevdet'i "Bahailik" mezhebine ilgi duymasına vesile olmuştur. Abdullah Cevdet'in pasifizme (savaş aleyhtarlığı) olan ilgisi Bahailiğin de bu düşünceyi kendi bünyesinde barındırması, ruhban sınıfı ve ayinlerinin olmaması[224] onun bahailiğe olan ilgisini bir kat daha arttırmıştır. "... Her din muhamet ve uhuvvet tesisi için gelmiştir. Fakat bir insan hangi

---

[220] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 335.
[221] Abdullah Cevdet, Softalığa Dair, İctihad No: 60, 1329, s. 1304.
[222] Abdullah Cevdet, Rubaiyyat-ı Hayyam, İctihad, No: 109, 1330, s. 176.
[223] Abdullah Cevdet, Meşhur Hakim Gustave Le Bon'un Son Eseri, İctihad, No: 81, 1329, s. 1786.
[224] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 399.

dinde olarak dağdu ise o dinde kalması hiç mani olmaksızın o insana kendisini din olarak kabul etdirebilecek bir mahiyette bir din kabul edilmemiştir. Bu din ancak Bahaullah'ın ve oğlu Abdülbaha'nın vaz ve tesis ettiği din-i merhamet ve muhabbettir... Fehm-i dini ile fehm-i ilmi arasındaki fark, daha sade söyleyelim, ilim ile din arasındaki fark şudur ki ilm hararetsiz bir nurdur, din nursuz bir harerettir. Bununla beraber din, ilm-i mahz olmasada daima muvafik-ı akıldır ve böyle olmak dinin şart-ı vücudu ve şart-ı bekasıdır. Bahaullah'ın te'sis, Abdülbaha'nın tanzim ve neşrettiği bahailik akıl ile mütearız hiçbir fikri, hiç bir hükmü ihtiva etmemektedir..."[225]

Abdullah Cevdet'in dine yönelttiği eleştirilerden bir tanesi de İslamiyetin millet fikrinin oluşumunu engellediği iddiası olmuştur. Abdullah Cevdet ve Jön Türklerin önde gelen simalarından olan Kılıçzade Hakkı özellikle bu konu üzerinde ısrarla durmuşlardır. Abdullah Cevdet ve Kılıçzade Hakkı toplumda milli vicdanın uyanmasını toplumun gelişmesinde önemli bir faktör olarak görmüşler fakat dinin bu unsuru ortadan kaldırdığı kanaatine varmışlardır. "... Bugün Türk neferi milleyetten birşey anlamaz. Zira bunu anlamak yakın zamanlara kadar kendisi için memnu idi. Hatta bu memnuiyet o neferin padişahı tarafından kendi nefsine bile teşmil olunmuş idi. Musikilerden Türklüğü milliyeti, heyacana getirecek parçalar bile men edilmişdi. İnşallah badema öğrenecek ve anlayacaktır. Fakat bugün milliyetten birşey anlamayan Türk neferi mahiyeten ne olduğunu bilmediği halde yine dinine oldukça merbuttur..."[226]

Sonuçta Osmanlı toplumunun Avrupa medeniyetinin seviyesine ulaşabilmesi için, onlar gibi düşünmesi onlar gibi giyinmesi, onlar gibi yaşaması gerektiğine inanan Abdullah Cevdet, bu geçişin yapılması noktasında kararlı bir tutum izlerken, keyfiyeti noktasında biraz sıkıntı çekmiştir. Çünkü o İslam toplumunun direkt olarak Batıdan nakledilecek kurumlara karşı tavır alacağını biliyordu. Dolayısıyla öyle bir metod takip etmeliydi ki, müslümanların antipatisini kazanmadan Batı kurumlarını ülkede yerleştirebilsin aksi takdirde yaptığı çalışmaların hepsi boşa gidebilirdi. İşte bu noktada

[225] Abdullah Cevdet, Mezheb-i Bahaullah Dini Ümem, İctihad No: 144, 1922, s. 3015,-6.
[226] Kılıçzade Hakkı, Neden Mağlup Olduk, İctihad, No: 56, 1328, s. 1244.

Abdullah Cevdet zeki bir tavır sergileyerek İslam'ın toplumsal içeriğinden faydalanıp Batıdaki kurumların İslam'da var olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Yani Abdullah Cevdet, İslam toplumunu kendine inandırmak ve amacını gerçekleştirmek için dolambaçlı yolları tercih etmiştir.[227] Yani açık bir ifadeyle topluma batı düşüncesini, batı yaşam tarzını, anlatırken İslam dininin toplumsal içerikli naslarından istifade etmiştir.

Bunun yanında Abdullah Cevdet, İslam dininden bir muhalefet aracı olarak yararlanmaya çalışmış bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Abdullah Cevdet'in bu hareketi başlıca iki amaca yönelikti. Bunlardan birincisi sultanın meşruiyyetten yoksun olduğunu toplum üyeleri arasında yaymak, ikincisi ise de gerekli bir destek olan İslam alimlerini kendi safına çekmektir.

Ancak Abdullah Cevdet II. Meşrutiyetin ilanından sonra ondan bir ilerleme aracı ve muhalefet aracı olarak yararlanmadan ziyade dine karşı tavır almış, hatta dini toplumu geri bırakan amillerin başında görmüştür. Abdullah Cevdet arzuladığı oluşturmayı düşündüğü toplum tipine geçerken kendi rolünü şu ifadeleriyle açıklamaktadır.

> Size anlatmaya çalıştım gece gündüz
> Aydan güneşe gittim, güneşten aya geldim
> Peygamberler vaat ederler cennet öbür dünyada
> Ben size bu dünyayı cennet yapmaya geldim.[228]

Bu noktada Abdullah Cevdet ilk olarak Tıbbıye yıllarında karşılaştığı ve hayatında büyük değişikliğe sebeb olan materyalist düşüncelerin etkisinde kalmış ve dinin toplum için gerekli olmadığı kanaatine varmıştı. Ancak dinin toplum için gereksiz olduğu düşüncesini İslam toplumuna direkt sunduğunda alacağı tebkileri

[227] Şerif Mardin, a.g.e. s. 231.
[228] A.g.e. s. 221.

düşünmüş, insanların kendi düşüncelerine karşı kulaklarını kapatacağı kanaatine varmıştır. Abdullah Cevdet'in din-toplum ilişkisi ile ilgili düşüncelerinde bir tekamül görmek mümkündür. O ilk dönemlerde dinin sosyal içerikli naslarından istifade ederken daha sonra dine karşı tavır almıştır. Burada üzerinde durmamız gereken hususlardan biride Abdullah Cevdet düşüncelerini ortaya koyacağı zaman ve mekanlarıda çok iyi ayarladığını iyi bilmesidir. Bunu özellikle cumhuriyetin ilanından sonra yaptığı yayınlarda ve çevirilerde görmek mümkündür. Yani II. Meşrutiyet'ten önce, sonra ve cumhuriyet dönemi Abdullah Cevdet'in düşüncelerini göz önüne aldığımızda bu durum net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

C. ABDULLAH CEVDET'İN ETKİLERİ

XIX. yüzyıldan itibaren Türk düşünürünün gündemine giren Batılılaşma fikri ve bu fikrin en hararetli savunucularından olan Abdullah Cevdet, bu hususta hayatının sonuna kadar gündemde kalmasını bilmiş ve tartışmaların odak noktasını teşkil etmiştir. Türk toplumunun batılılaşmasını varolma veya yok olma mücadelesi olarak değerlendiren Abdullah Cevdet, her düşünürde olduğu gibi o da hem kendi zamanında hem de kendinden sonraki zamanlarda Türk fikir hayatının şekillenmesinde büyük etkileri olmuştur.

Türk toplumunun batılılaşabilmesi ve hedeflediği sosyal inkılabı gerçekleşmesi yolunda II. Meşrutiyet öncesinde dini değerlerden ilerleme ve muhalefet aracı olarak yararlanmayı düşünen ve bunda da büyük ölçüde başarılı olan Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet ve özellikle de cumhuriyetin ilanından sonra dine karşı aldığı tavır ile tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu noktada Abdullah Cevdet'in çift yönlü bir etkisi olmuştur. Birincisi, yıllar önce gerçekleşmesini istediği inkılablar gerçekleşmesi ve toplumda kök salması, ikincisi ise; batıya karşı sırtını dönen ve batıdan gelecek her türlü yenileşmenin karşısında olan akımlarında bir o kadar kökleşmesine ve taraftar bulmasına zemin hazırlamıştır.

Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının geliştirdikleri Batılılaşma modelinin yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisinin önemli bir parçasını oluşturduğuna şüphe yoktur.[229] Abdullah Cevdet, Cumhuriyet döneminde gerçekleşen Türk inkılabları yıllar önce savunmuş ve bu inkılabların gerçekleştikten sonra da bunların en hararetli koruyucularından olmuştur. "... Otuz seneden beri istediğimiz, yolunda hayli şehit verdiğimiz, hayli ceriha aldığımız fütuhat-ı fikriye ve medeniyenin huzuru inkişafındayız. Müttehid ve terakkiperver olmaları tabii olan münevverler için, rasinde Mustafa Kemal Paşa bulunan Cumhuriyet-i ahdiyenin en fiyad ile en müsait bir devire mebde olacağı kanaatindeyiz..."[230]

Anayasal bir idareye gelçilmesi, Medeni Kanun'un kabul edilerek kadınların hürriyetlerine kavuşarak her türlü eğitim ve öğretim hakkını elde etmesi, tek eşli bir aile yapısına geçilmesi, saltanat ve hilafetin kaldırılması, latin harflerinin kabul edilmesi, medreselerin kaldırılarak modern eğitim sistemine geçilmesi, kılık kıyafet kanununun yeniden düzenlenerek kadınlara diledikleri gibi giyinme hakkının verilerek fesin yerine şapkanın kabul edilmesi, kanunların laikleşmesi vb. birçok inkılabın gerçekleşmesinde baş rollerden birini oynamış ve bu inkılaplarla bir noktada kendini yeniden bulmuştur. "... Türkiye okudu, Türkiye düşündü, Türkiye çarpıştı; bunların cümlesi onsekiz sene evvel hissettiğimiz ve kable'l-hudus gördüğümüz gibi oldu. Türkiye okudu, Türkiye düşündü, Türkiye çarpıştı, şimdi de Türkiye yaşayacak, bu kade başlıyor. Yaşamaya liyakatin en kuvvetli delili ölmekten korkmamak yaşamak yolunda ölmekten çekinmemektir. Bundan obeş sene evvel bir meclis sohbetinde "hayat o kadar mu'tinadır ki, yolunda hayat bile feda edilir" dediğimiz zaman anlaşılamamıştık... Çöktüğümüz bir devirde milletin dehası ortaya bir Mustafa Kemal firlatarak kabiliyet-i hayatiyesinin imtihan olmasını cihandan istedi. Bu ateşin zuhur ve talebin önünde bizler birer kabil-i iştial maddeleri, kabil-i ihtirak cisimleri idik...[231] diyerek bu noktada kendinin üstlendiği görevi de ortaya koymaktadır.

---

[229] M.Şükrü Hanioğlu, a.g.e. s. 405.
[230] Abdullah Cevdet, Siyasi İstiklalden Sonra Vicdani İstiklal, İctihad No: 164, 1924, s. 3338.
[231] Abdullah Cevdet, Siyasi İstiklalden Sonra Vicdani İstiklal, s. 3337.

Abdullah Cevdet, materyalizm ile ilgili olarak ortaya attığı cesur fikirleriyle ve dine karşı tavırlarıyla ülkede filizlenmeye başlayan materyalizm akımının olgunlaşma sürecine girmesininde öncülüğünü yapmıştır. Türk Toplumunun geri kalış sebebini din olarak gören Abdullah Cevdet, kendinden sonra yetişen bilim ve fikir adamlarınında ilham kaynağı olmuş, doğal olarakda bu zihniyet ülkemizde hala varlığını devam ettirmektedir. Çünkü bilim çevresinde dine karşı dinen bilinçli veya bilinçsiz tavırlar bunun birer göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk toplumunun geri kalış sebeblerinin başında dini gören Abdullah Cevdet bunu ifade ederken sert bir üslub kullanması din müntesiblerini kendine karşı tavır almalarına sebeb olmuştur. "... Bütün müslüman memleketlerini setreden ıssızlık, harabeler, fakir, sefalet, mebzul mezarlıklar bunun böyle olduğuna perişan ve giryan şahiddirler. Bağdat ve Endülüs medeniyetlerinin ictimai ve fikri amilleri çoktan beri artık mevcud değildir. Müslüman şarkın bu sukut ve husranında diğer amillerinde bulunduğunu bilmez değiliz. Fakat bu amillerden hiçbiri tlakki-i meşmuuyla dini amiller kadar kudret-i tenzil ve tahribe malik değildir... Binaenaleyh Türk menbaa-ı nuru, Türk'e hurafeden münezzeh yeni bir hakime-i vicdan yaratmaya davetlidir..."[232] Abdullah Cevdet bu sert söylemleri ile devamlı gündemde kalmış, bu durum onun kendisininde hoşuna gitmesine rağmen halk nazarında iyi bir intiba bırakamamıştır. Hayatının sonuna doğru Hüseyinzade Ali Abdullah Cevdet'i "dinsiz bir dindar" veya "dindar bir dinsiz" olarak tavsif etmiş, Abdullah Cevdet'te bu tarifin doğruluğuna işaret etmiştir.[233] O bu söylemleri ile kendisine muhalif olan özellikle İslamcı kesimin sert eleştirilerine maruz kalmış ve Batı ile özdeşleştirilmiştir. Dolayısıyla toplumun bir kesimi batıya tamamen cephe almış batıdan gelen herşeyi iyi olsun kötü olsun olumsuz karşılanmış ve hala ülkemizde devam eden ve günden güne güç kazanan bu cerayanın kök salmasına, aynı zamanda güçlenmesine sebeb olmuştur. "... Bir gün ictimada Mehmet Akif Bey bizi göstererek, benim elimden gelse bu adamı tepelerim fakat memlekete hizmet namıyla çağrıldığım için maal'kerahe onunla bir mecliste

[232] Abdullah Cevdet, Din ve Terbiye-i Vicdaniye, İctihad, No: 197, 1926, s. 3863.
[233] Şerif Mardin, a.g.e. s. 242.

bulunuyorum. Dozy'nin kitabını tercüme eden bir adamın huzuru kadar bana olmaz" dedi. Biz onlar gibi düşünmediğimiz için onlar bizi ellerinden gelse tepeleyeceklerini söylüyorlar. Fakat onlar bizim gibi düşünmedikleri için biz onların burunlarının bile kanamasına razı değiliz. Biz onları insanlık ve vatan kardeşi biliriz, kendileri için akıl ve mantık feyzi ve esarit-i fikriyeden halas temenni ederiz. Onlara acırız. İşte bizimle onlar arasındaki fark budur... Biz onların inandıkları cennete inanmıyoruz, biz onların inandıkları cehenneme inanmıyoruz. Onlar fenalık işlemiyorlar ise çünkü cehennemden korkuyorlar. Onlar namaz kılıyor, tesbih çekiyor, oruç tutuyorlar, hacca gidiyorlar ise bunlarla kendilerine cennet, huri, gılman temin ediyorlar. Cehennemden korktuğu için ve yalnız bunun için fenalık yapmayan adam yine fenadır. Ancak mükafat-ı uhreviye temin maksadıyla iyi olan adam hakikatte iyi değildir. Biz iyiliği iyi olduğu için yaparız; fenalığı fena gördüğümüz için yapmaktan imtina ederiz. Bizim dinimiz din-i muhabbettir, din-i ihlastır, bizim peygamberimiz hissi selim ve akl-ı selimdir..."[234]

Tüm bunlara rağmen Abdullah cevdet'in ömrünün sonunda dine döndüğünü,hatta üstad İbnü'l Emin Mahmut Kemal'in hazırladığı "Son Asır Türk Şairleri" adlı eserinde ondan "dinsiz şair" şeklinde bahsetmesinden büyük rahatsızlık duyarak Mahmut Kemal'in huzuruna gidip bu şekilde değerlendirilmemesi için yalvarıp göz yaşı döktüğü,kendinin iyi bir müslüman olduğunu ispat için farsça bir naat-ı şerif yazdığı da belirtilmektedir[235].

Sonuçta Abdullah Cevdet, her fikir adamı ve düşünürde olduğu gibi hem kendi döneminde hem de kendinden de sonra büyük izler bırakmış ve Türk fikir hayatında önemli bir yere sahip olmuştur.

[234] Abdullah Cevdet, Sebil-ür'reşad'a Cevap, İctihad, No: 171, 1924, s. 3445.
[235] Oaman Ergin, Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun, Hayati ve Şahsiyeti, İstanbul 1942 s.184

SONUÇ

Buraya kadar Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki bir aydının batılılaşma ile ilgili fikirlerini ve çalışmalarını ortaya koymak suretiyle dönemin düşünce hayatının bir noktası aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde batıya yönelme düşüncesi Devletin içine düştüğü durumun bir sonucu olarak kendini göstermiştir. Ancak batı tarzı yeniliklerin yetersiz olduğunu iddia eden aydınlar grubu daha fazla batılılaşmanın gereğine işaret ederek batı tarzı düşünce sistemi ve hayat tarzının benimsenmesine kadar varan taleblerde bulunmuşlardır. Bu düşüncelerini ilk olarak yüksek sesle ifade edebilen ekolün genel anlamda Tıbbıye patentli oldukları gözlenmektedir. Buda bize dönemin tıbbıye mekteplerinde görev yapan bilim adamlarının zamanın yaygın akımlarından olan materyalist düşüncelerle beslendiklerinin ve bu düşüncelerinide öğrenciler arasında yaydıklarının ipuçlarını vermektedir. Bu ekolün amaçları arasında devamlı bir şekilde kötüye giden devleti kurtarmak ve materyalist zihniyetin ülkede dinin yerini alması düşüncesi vardı.

Batılılaşma düşüncesini toplumu ileri götürebilecek tek yol olarak gören aydınları, müslüman olan Osmanlı Toplumuna bu düşünceyi benimsetebilmek için kendi kültür değerlerimizden, özellikle dinin sosyal içerikli naslarından faydalanmaya yönelmiştir. Özellikle batıcı akımın önde gelen siması Abdullah Cevdet, Darwin nazariyesinin pek ala Kur'an'da var olduğunu iddia etmesi İslam alimlerinden Seyyid Şerif Cürcani'nin Ebu'l-Ula el Maari'nin düşüncelerini darwinisme ile aynı olduğunu savunarak, Muhuddin Arabi ile Bacon'un fikirlerinin benzer olduğunu ortaya koymaya çalışması bu konuda Abdullah Cevdet'in ne kadar bercerikli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Toplumun modernleşmesi ve hedeflediği sosyal inkılabın gerçekleşmesi için halkın eğitilmesine ve kültürünün arttırılmasına büyük önem veren Abdullah Cevdet batı düşüncesinin ülkede doğru ve iyi bir şekilde tanınması gerektiğini savunmuş ve özellikle batı klasiklerinin Türkçeye çevrilerek halk tarafından okunmasını sağlamak amacıyla büyük gayretler sarfetmiş, kendi de düşünceleri doğrultusunda birçok tercüme yapmıştır. Hatta köylüler için bile kısa dönemli okullar açılarak onların da eğitilmesini ve özellikle tarım konusunda bilgilendirilmesini istemiştir. Bunun yanında ülkeyi iyi idare edebilecek bir "elite" nin eğitim yoluyla oluşturulmasını isteyen Abdullah Cevdet halkın eğitilmesini bu "elite" yi denetlemesi açısından önemli görmekte ve halka bu denetleme görevini vermektedir. Abdullah Cevdet'e göre bu "elite" biyolojik üstünlükleri olan zeki (deha) insanlarda oluşmalıdır ki ülkeyi iyi bir şekilde yönetebilsinler ve medeni milletlerin seviyesine ulaştırabilsinler. Bu dehaları keşfetme, bulma ve toplumun içinden çıkarması görevide eğitime düşmektedir.

Eğitim ve öğretim Abdullah Cevdet'e göre toplumun ilerlemesi için en büyük unsurdur. Onun için daha ilkokula başlayan çocuklar özgür ortamlarda hür bir şekilde eğitilmeli dini doğmalardan uzak tutularak yetiştirilmelidir. Dini düşünce daha küçük yaşta çocuğun kafasına yerleştirilince çocuk düşünme ve fikir üretme meleklerini kaybedebilir. Bu noktada modern ve sıhhı mektepler açılmasını, amacından saparak miskin yuvası haline gelen medreselerin kapatılmasını yerlerine batı tarzında kolejler yapılmasını öneren Abdullah Cevdet, gençlerin iyi bir şekilde yetiştirilmesi için gerekirse Avrupaya gönderilmesi ve orada iy bir şekilde eğitildikten sonra ülkemize dönmelerini bu vesileyle batı ilmi ve tekniğinin aynı zamanda düşüncesinin ülkeye nakledilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Batılılaşma noktasında Abdullah Cevdet'in ilginç tespitlerinden birisi de "kadın" meselesidir. Toplulumuzda kadınlarımızın eğitimsiz ve bilgisiz olduğunu ve bundan dolayı da toplumdan dışlaşmış bir vaziyette yaşadıklarını ifade ederek geri kalmışlığımız ile kadının toplumumuzdaki yeri arasında parelellik kuran Abdullah Cevdet, bizimle Avrupa arasındaki farkın "onların kadınlı bizim ise kadınsız"

olduğumuzu ileri sürerek kadınların en iyi bir şekilde eğitilmesini ve topluma kazandırılmasını, ancak gerçek kurtuluşun bu şekilde olabileceğini savunmaktadır. Bu noktadan hareketle kızlarımızın eğitimine büyük önem verilmeli, kızlar için özel Tıbbıyeler bile açılmalıdır. Geleceğin anneleri olacak olan kızlarımız eğitilerek bilgili ve kültürlü bir anne olmaları sağlanmalıdır. Çünkü bizlerin yetiştirilmesinde annelerin büyük rolleri vardır. Ne kadar bilinçli ve kültürlü anneler yetiştirilirse bizler de o kadar mükemmel oluruz. Dolayısıyla kadının toplumdaki ve aile içindeki konumu yükseltilerek tek eşli aileler oluşturulmalıdır. Bu hususla bağlantılı olarak Abdullah Cevdet'in üzerinde durduğu konulardan biri de Osmanlı Şehzadelerinin durumudur.

Osmanlı şehzadelerinin genel anlamda Çerkeş ve Gürcü cariyelerden doğduğunu ileri süren Abdullah Cevdet, Cariye ruhu ve psikolojisi ile yaşayan kadınlardan doğan çocukların da aynı ruh ve psikolojiyi tanıyacağını "irsiyet teorisi" ile açıklamaya çalışmış ve Osmanlı ailesinin soyunun dejenere olduğunu ileri sürmüştür.

Bütün bunları yaparken dinin sosyal içerikli naslarından da istifade ederek Osmanlı İdaresine ve özellikle II. Abdülhamid'e büyük eleştiriler yöneltmiştir. Abdülhamid'in meşruti idareyi dağıtmakla Allah'ın "Vesavirhüm bi'l-emr" ayetine karşı geldiğini ve dinden çıktığını, artık kendisine uyulmaması gerektiğinin altını ısrarla çizmiştir. Çünkü Abdülhamid Allah'ın ayetlerine karşı gelmekte ve müslümanlara zulüm ve baskı yapmaktadır. Saltanatın veraset usulüyle devredilmesine de karşı çıkan Abdullah Cevdet bunu peygamberimizin bile yapmadığını, Peygamberimizden sonraki tüm halifelerin seçimle geldiğini, dolayısıyla bizi yönetecek insanları bizim seçmemiz gerektiğini ileri sürmüştür.

Cumhuriyet dönemi ile birlikte yapılan inkılabları, latin harflerine geçilmesi, medeni kanunun kabul edilmesi, kılık kıyafet ve şafka kanunlarının çıkması, saltanatın kaldırılması, meşruti bir idarenin kurulması, laik bir devlet düzenine geçilmesi vb. yenilikleri hararetle destekleyen Abdullah Cevdet yıllardan beri hayal ettiği yeniliklerin

gerçekleştiğini ifade ederek yaptığı bu hizmetlerden dolayı Mustafa Kemal Atatürk'e övgüler yağdırmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra dine karşı aldığı menfi tavır kendisinin zaman zaman dinsizlikle suçlanmasına sebep olmuş fakat o bunlardan hiç rahatsız olmamış ve ölümüne kadar da Türkiye'de yaygınlaşmasını istediği mataryalist görüşler doğrultusunda bir çok çeviri yapmaya devam etmiştir. Tüm bunlara bağlı olarak yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve ideolojisinin tespitinde Batıcı akımın ve özellikle Abdullah Cevdet'in düşüncelerinin etkisinden sözetmek pekala mümkündür. Çünkü Abdullah Cevdet yıllar önce savunduğu fikirlerin iktidar olması bunun apaçık belirtileridir.

Abdullah Cevdet'in Din ve Batılılaşma düşüncelerinin konu edildiği bu çalışma yakın tarihimizin fikir hareketleri hakkında bir nebze olsun bilgi vermeye yöneliktir.

KAYNAKÇA

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, c. 11-12.

İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfi, İstanbul 1988, c. 1-5.

İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1940, c.1.

Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, Süleyman Ateş.

Riyazüs Salihin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara (Tarihsiz)

Türk Ansiklopedisi, Ankara 1974, c. XXI.

Abdullah Cevdet,

- Bir Hutbe Hemşehrilerime, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1909.
- Dimağ ve Melekat-ı Akliye'nin Fizyolociya ve Hıfsı Sıhhası İstanbul 1335.
- Fünun ve Felsefe, Mısır 1906.
- Hadd-ı Te'dib Ahmet Rıza Bey'e Açık Mektup, İstanbul 1912.
- İki Emel, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1914.
- Mahkeme-i Kübra, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908.
- Uyanınız! Uyanınız!, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908.
- Vazife Haricinde Bir Müdahale, Mehtap, No: 8,29 Ağustos 1327.
- Yaşamak Korkusu, Matbaa-i Cihan, İstanbul 1326.
- İkaz-ı Müslim, Mısır 1906.
- Hoca Şakir, Ulema-yı İslam, Enarallahu Berahinuhum Tarafından Verilen Feteva-yı Şerife, Mısır 1325.
- Tekmile: Son Kırk Sene Zarfında İslamiyet, Reinhard Dozy, Tarih-i İslamiyet, Mısır 1908.

Adıvar, Halide Edip, Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri, İstanbul 1955.

Alfieri V., İstibdat, Terc. Abdullah Cevdet, Cenevre 1317.

Aydın, Mehmet S. Din Felsefesi, Ankara 1992

Bayur, Hikmet, Türk İnkılap Tarihi, 1964.

Berger,Peter L. Dinin Sosyal Gerçekliği, Terc.Ali Coşkun, İstanbul 1993

Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978.

Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara 1975.

200 Yıldır Neden Bocalıyoruz? İstanbul 1965.

Büchner Lutwig, Goril, Terc. Abdullah Cevdet, 1311.

Celal Nuri, Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye ve Mukaddesat-ı Tarihiye, İstanbul 1311.

İttihad-ı İslam, İstanbul 1331.

Kadınlarımız, İstanbul 1331.

Coşkun, İsmail, 75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji, İstanbul 1991.

Doğan, Mehmet, Batılılaşma İhaneti, İstanbul 1986.

Doğan, Recai, II. Meşrutiyet Dönemi Batıcılık Akımının Din ve Eğitim Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1996.

Dozy, Reinhardt, Essa Sur I'histoire de I'Islamisme, Tarih-i İslamiyet, Terc. Abdullah Cevdet, Mısır 1908.

Dönmezer, S., Sosyoloji, İstanbul 1978.

Eren, Ahmet Cevat, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1970.

Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul 1943.

Balıkesir'li Abdülaziz Mecdi Tolun,Hayatı ve Şahsiyeti İstanbul 1942

Erkal, Mustafa, Sosyoloji (Toplumbilim), İstanbul 1991.

Eroğlu, Hamza, Türk İnkılap Tarihi, İstanbul 1982.

Freyer Hans, Din Sosyolojisi, Çev: Turgut Kalpsüz, Ankara 1964.

Gökalp, Ziya, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul 1918.

Gökozanoğlu, Şükrü Kaya, Jön Türklerden Birkaçının Biyografisi, İstanbul 1937.

Günay, Ünver, Din Sosyolojisi Dersleri, Kayseri 1993.

Din ve Sosyal Bütünleşme, E.Ü.İ.F. Dergisi, Kayseri, 1989.

Guyau, J.M., Terbiye ve Veraset, Sosyolociyai Tetebbu, Terc. Abdullah Cevdet, İstanbul 1927.

Hanioğlu, M.Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul 1981.

İnal, Mahmut Kemal, Son Asır Türk Şairleri, İstanbul 1969.

İnan, Yusuf Ziya, Türk Devrim Tarihi, Türkiye'de Batılılaşma Akımı ve İslam'da Batıcı Düşünce, İstanbul 1971.

Kara, İsmail, İslam Üzerine Siyasi Görüşleri, İstanbul 1994.

Kara, Enver Ziya, Tanzimattan Evvel Batılılaşma Hareketleri, Tanzimat, İstanbul 1940.

Osmanlı Tarihi, Ankara 1962.

Kaygı, Abdullah, Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma, Ankara 1992.

Kehrer, G., Din Sosyolojisi, Çev. Sabahat Yüksel, İstanbul 1992.

Kılıçzade Hakkı, Neden Mağlup Olduk? İçtihad, No: 56, 28 Şubat 1328.

Kuran, Ahmet Bedevi, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, İstanbul 1945.

İnkılap Tarihimiz ve İttihad Terakki, İstanbul 1948.

Küçükömer, İdris, Düzenin Yabancılaşması, Batılılaşma, İstanbul 1969.

Lewis Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Ankara 1991.

Mardin, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İstanbul 1994.

Mensching, G., Dini Sosyoloji, Çev. Mehmet Aydın, Konya 1994.

Meriç, Cemil, Bu Ülke, İstanbul 1975.

Novicov, J., Harb ve Sözde İyilikleri, Terc. Abdullah Cevdet, İstanbul 1927.

Ozankaya, Özer, Temel Toplumbilim Sözlüğü, Ankara 1984.

Safa, Peyami, Türk İnkılabına Bakışlar, İstanbul 1993.

Sarç, Ömer Celal, Tanzimat ve Sanayimiz, Tanzimat, İstanbul 1940.

Sinanoğlu, Suat, Türk Hümanizmi, Ankara 1980.

Prens Sebahattin, Türkiye Nasıl Kurtulur? İstanbul 1334.

Taplamacıoğlu, Mehmet, Din Sosyolojisi Giriş, Ankara 1967.

Din Sosyolojisi, Ankara 1983.

Tunaya, Tarık Ziya, İslamcılık Cereyanı, İstanbul 1962.

Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952, İstanbul 1952.

Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri İstanbul 1960.

Turhan, Mümtaz, Kültür Değişmeleri, İstanbul 1994.

Garplılaşmanın Neresindeyiz? İstanbul 1967.

Tümer, Günay, Küçük Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ankara 1993.

Üçyiğit, Ekrem, Batı ve Doğu Medeniyetleri Arasında Tarih Boyunca Türkiye'de Milliyet, Din ve Devrim, Din ve Biz, Ankara 1986.

Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1979.

Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri, Ankara 1963.

Vergin, Nur, Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış, Toplum ve Bilim, 1985.

Wach, J., Din Sosyolojisi, Çev. Ünver Günay, Kayseri 1990.

Weber A., Felsefe Tarihi, Çev. Vehbi Eralp, İstanbul 1991.

Araştırmada Kullanılan Makaleler

Abdullah Cevdet, - Ama, Uçurum, Ben, İşhad, No: 72, 5 Eylül 1329.

- Şemsül Mekatip Mektebi, İçtihad, No: 120, 23 Teşrin-i evvel 1330.
- Ayinei Matbuat, İçtihad, No: 80, 12 Eylül 1329.
- Cihan-ı İslama Dair, İçtihad, No: 29, 1 Temmuz 1327.
- Dilimle İkrar Kalbimle Tasdik Ederim, İçtihad, No: 82, 28 Teşrin-i sani 1329.
- İcmal-ı Mukadderat-ı Nisa, Kadın, No: 16, 26 Kanun-i sani 1324.
- İçtihad, İçtihad, No: 1, 1 Eylül 1904.
- İman, İman, İçtihad, No: 48, 1 Haziran 1328.
- İnkılap Şerh Ayini, İşhad, No: 104, 10 Temmuz 1330.

- Kadınlarda Gaye-i Hayat, İçtihad, No: 28, 1 Ağustos 1327.
- Kastamonu'da Kurun-u Vusta, İçtihad, No: 58, 14 Mart 1329.
- Köylülerimiz İçin, İçtihad, No: 63, 25 Nisan 1329.
- Latin Harfleri Hakkında, İçtihad, No: 204, 16 Mayıs 1925.
- Makale-i Yevmiye, Ayine-i Hak, Hak, No: 80, 15 Cemaziyul-ahir 1330.
- Makale-i Yevmiye, Hayat Kadar Mutena, Hak, No: 45, 10 Cemaziyel-evvel 1330.
- Mektep Alemi Hayat Alemi, Resimli Mektep Alemi, No: 4, 1 Eylül 1329.
- Milletimizin Saadeti İçin Ne Düşünüyorsunuz suali üzerine Payitaht Gazetesine verdiğim cevap, İçtihad, No: 139, 10 Teşrin-i sani 1921.
- Mutmain Değilim, İçtihad, No: 52, 31 Kanun-i sani 1328.
- Por Arthur Fatihi'nin İstanbul'u Ziyareti Münasebetiyle, İçtihad, No: 27, 15 Temmuz 1327.
- Rahip Jan Meslier, İçtihad, No: 127, 30 Kanun-i sani 1330.
- Rubaiyyat-ı Hayyam, İçtihad, No: 109, 5 Haziran 1330.
- Schiller'in Eş'arından Birkaç Numune-Hayatın Rehberleri, İçtihad, No: 83, 5 Kanun-ı evvel 1329.
- Seciye ve İman Kuvvetine Muhtacız, İştihad, No: 129, 7 Teşrin-i sani 1918.
- Şehzade Mecit Efendi Hazretleri ile Mülakat, İçtihad, No: 57, 7 Mart 1329.
- Seyahat Notları, İçtihad, No: 67, 23 Mayıs 1329.
- Şime-i Muhabbet, İçtihad, No: 89, 16 Kanun-ı sani 1329.
- Softalığa Dair, İçtihad, No: 60, 4 Nisan 1329.
- Softa Perverlik mi, Softa Girizlik mi? İçtihad, No: 99, 27 Mart 1330.

- Teselsül-i Saltanat Meselesi, İçtihad, No: 6, Mayıs 1905.
- Türk İslam Ahiret-i Medeniyesi, İçtihad, No: 121, 6 Teşrin-i sani 1330.
- Türkiye'nin İdam Hükmünü Hazırlayan Şeyler, Dünkü Düşünceler Bugünkü Neticeler, İçtihad, No: 131, 21 Teşrin-i sani 1918.
- Veliahd-ı Saltanat-ı Osmaniye Devletlü Necabetlü Yusuf İzzettin Efendi Hazretleriyle Mülakat, İşhad, No: 80 12 Eylül 1329.
- Vur! Fakat Dinle!, İçtihad, No: 61, 11 Nisan 1329.
- Yangın Var!, İçtihad, No: 49, 1 Temmuz 1928.
- Yaşamak Korkusu, İçtihad, No: 35, 15 Teşrin-i sani 1327.
- Mısır'da Necmül Terakki-ul İslami Medresesi, İçtihad, No: 1, Temmuz 1906.
- Une Profession de Foi, İçtihad, No: 6, Mayıs 1905.
- Felsefe Sanihaları, İçtihad, No: 46, 1 Mayıs 1328.
- Reddül Merdud, Osmanlı, No: 12, 15 Mayıs 1898.
- Cihad ve İçtihad, İçtihad, No: 130, 14 Teşrin-i sani 1918.
- Rusya ve Japonya Muharebesi, İçtihad, No: 7, Haziran 1905.
- Düşmanımızın Düşmanı Dostumuzdur, İçtihad, No: 7, Mayıs 1908.
- Hilafet-i Osmaniye Tehlikede, Osmanlı, No: 32, 15 Mart 1899.
- Abdulhamid'in Peygambere İsyanı, Osmanlı, No: 16, 15 Temmuz 1898.
- İzzet-i Nefsten Eser Kalmadı mı? Osmanlı, No: 25, 1 Kanun-ı evvel 1898.
- Lütf-u Celil-i Padişahi, Osmanlı, No: 3, 1 Kanun-ı sani 1898.

- Ah Kafam!, İçtihad, No: 51, 24 Kanun-ı sani 1328.
- Sterlin, İçtihad, No: 180, 15 Mayıs 1925.
- Tesettür Meselesi, İçtihad, No: 29, 15 Ağustos 1327.
- Türk Bu Muharebeden Ne Kazanabilir, İçtihad, No: 124, 11 Kanun-ı evvel 1330.
- Tarihten Bir Sayfa-ı Hunin, Saint-Barthelemy, İçtihad, No: 147, 15 Nisan 1922.
- Tevhid-i Efkar Gazetesi Müdiretine, İçtihad, No: 173,1 Kanun-ı sani 1925.
- Meşhur Hakim Gustave Le Bon'un Son Eseri, İçtihad, No: 81, 21 Teşrin-i sani 1329.
- Mezheb-i Bahaullah-Din-i Ümem, İçtihad, No: 144, 1 Mart 1922.
- Sebil-ür Reşad'a Cevap, İçtihad, No: 171, 1 Teşrin-i sani 1924.
- Din ve Terbiye-i Vicdane, İçtihad, No: 197, 1926.
- Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye, İçtihad, No: 211 1 Eylül 1926.
- Rum Ticaret Mektebinde, İçtihad, No: 109, 5 Haziran 1330.
- Müşterek Terbiye, (Tevhidi Tedrisat) İçtihad, No: 168, 1 Ağustos 1924.
- Tercüme! Tercüme!, İçtihad, No: 156, 1 Ağustos 1923.
- Beyanname, Rumeli, No: 12, 18 Şubat 1321.
- Selanik'te Münteşir Kadın Mecmuası, İçtihad, No: 9, 1909.
- Hanedan-ı Osmani, İçtihad, No: 2, Teşrin-i evvel 1906.
-Doktor Gustave Le Bon, İçtihad, No: 8, Temmuz 1905.
- Dumlupınar-Gazi Mustafa Kemal Paşa, İçtihad, No: 170, 1 Teşrin-i evvel 1924.

- Daima Daha İleri, Daha Yüksek, İçtihad, No: 188, 15 Eylül1925.

-Mustafa Kemal Paşa ve İlga-i Esaret, İçtihad, No: 187, 1 Eylül 1925

- Yolumuz Aydınlandı, İçtihad, No: 182, 15 Haziran 1925.

- İçtihadın Yirmidördücü Sene-i Devriyesi, İçtihad, No: 259, 1Eylül 1928.

- Tengriye İlk Defa Türkçe Söyleyen İmam, İçtihad, No: 206, 15 Nisan 1926.

- Siyasi İstiklalden Sonra Vicdani İstiklal, İçtihad, No: 164 Nisan 1924

- Kanun-u Medeni, İçtihad: No:205, 1Haziran 1925

- Bir İlk Mektepte, İçtihad, No: 199,1 Mart 1926

- Tevhid-i Efkar ve Sebilür Reşad dan Sual,İçtihad No: 173, 1 Kanun-ı sani 1924

- Şapka-Fes, İçtihad, No: 169 , 1 Eylül 1924 .

- Gazi Paşanın Köşkünde, İçtihad , No: 169 15 Kanun-ı evvel 1925

- Teessüf mü edelim iftiharmı ?, Osmanlı , No:24 15 Teşrin-i sani 1898

- Din Dersleri , İçtihad, No :224 , 1927

Celal Nuri -Şime-i Husumet, İçtihad, No: 88, 1329

ÖZET

Uçar,Ramazan: Abdullah Cevdet'te Din ve Batılılaşma, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman, Prof.Dr. Münir KOŞTAŞ, Ankara,1997, IV+184 sayfa.

Bu tez giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Türkiye'de batıcı akımın önde gelen siması Abdullah Cevdet'in ülkeye materyalist zihniyetin girmesi ve yaygınlaşmasını arzu ederken, dine karşı aldığı tavır ile Türk aydının düşünce sisteminde bir çığır açmış ve onun etkileri günümüze kadar uzanmaktadır.

Giriş bölümünde tezin konusu, amacı, önemi ve yöntemi ortaya konmuştur.

Birinci bölümde Din Sosyolojisi'nin temel iki kaynağı olan din ve toplum kavramlarına açıklık getirilmiş ve karşılıklı etkileşimleri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde Abdullah Cevdet'in batılılaşma ve din ile ilgili düşüncelerini sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilmek için dönemin fikri ve siyasi hayatıyla ilgili genel bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde Abdullah Cevdet'in hayatı, eserleri, Jön Türkler ve bu hareket içinde Abdullah Cevdet'in yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde ise Abdullah Cevdet'in batı ve batılılaşma ile ilgili fikirleri ortaya konmuş ve onun ülkenin kurtuluşu için tümüyle batılılaşmadan yana tavır takındığı sonucuna varılmıştır. Abdullah Cevdet, batılılaşma fikrini savunurken, bu süreç içerisinde kültürel değerlerden ve özellikle dinin sosyal içerikli naslarından büyük ölçüde istifade etmiştir. Bu vesileyle onun din hakkındaki düşüncelerini de ortaya koymaya çalıştık.

Araştırma neticesinde özellikle Cumhuriyet döneminde yapılan inkılapların birçoğunu onun yıllar önce savunduğu fikirler olduğunu gördük ve inkılaplar üzerindeki etkisini tespit ettik. Sonuçta Abdullah Cevdet, fikirleriyle ülkeye batı kaynaklı akımların girmesini sağlamış ancak söylemlerinin aşırılığı dolayısıyla karşısında radikal bir islamcı zihniyetin oluşmasına sebeb olmuştur.

ABSTRACT

UÇAR Ramazan; ***"Religion and Westernisation According to Abdullah Cevdet"*** M.A. Dissertation (Adviser: Prof.Dr. Münir KOŞTAŞ, A.Ü. Divinity School) Ankara 1997. IV+184 p.

The dissertation has four chapters including an introduction and a conclusion.

The introduction explains the topic of the research and its aim, importance and methodology.

The first chapter examines the concept of religion and society which are two major sources of sociology of Religion and the interaction between them.

The second chapter gives information about the intellectual and political situation of the time in which Abdullah Cevdet lived.

The third chapter examines the life of Abdullah cevdet and his publications and works. It also examines Jön Turkchs movement and Abdullah Cevdet's place in it.

The fourth chapter articulates Abdullah Cevdet's views concerning the West and Westernatisation. It also comprises Abdullah Cevdet's views about Religion the fact that he profited by cultural values and particularly social content of Religion while he claims the views of Westernisation.

The conclusion gives the rivolutionary views which are carried during the early Republican period are defended by Abdullah Cevdet earlier. Shortly Abdullah Cevdet ensured the western views to Turkey. Nevertheles his extreme expressions provoked a radical islamic mentality in Turkey. It gives a summary of the results of the research and investigates briefly Abdullah Cevdet's influences on the researchers and Turkey Republic.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ